

1

КИЇВ-1980

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

Про 110-у річницю з дня народження
Володимира Ілліча Леніна. Посланств ЦК
КПРС.

- дейно-виховна робота партійних
задій виробничих об'єднань
- В. І. Ленін про освітньо-професійне
навчання першої російської революції
- Неспроможність буржуазних держав
кадрової політики КПРС

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції:

252001, Київ-1, вул. Кірова, 4

Телефон 29-62-34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 1 (226)

СІЧЕНЬ

1980

*Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця*

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

ПОСТАНОВА ЦК КПРС

Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна 5

СТАТТІ

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Гордієнко Л. М. Ідейно-виховна робота партійних організацій виробничих об'єднань 12

До 75-річчя першої російської революції

Козицький М. Ю., Рябцев В. П. В. І. Ленін про всесвітньо-історичне значення першої російської революції 23

* * *

Савельєв В. Л., Спірін О. А. Неспроможність буржуазних фальсифікацій кадрової політики КПРС 36

ПОВІДОМЛЕННЯ

Кириченко О. В. (*Комунарськ*). Роль засобів масової інформації в розвитку трудової активності робітничого класу України (1966—1970 рр.) 45

Смирнов Є. П. Кількісні і якісні зміни у складі робітників-будівельників УРСР (1959—1970 рр.) 51

Корінна Л. Ю. Запровадження та розвиток заочної партійної освіти на Україні 58

Зайчук О. В. Расова дискримінація індійського населення в США 65

Гамрецький Ю. М., Академік АН УРСР М. І. Супруненко (До 80-річчя з дня народження) 71

ЗАМІТКИ

Богодист І. П. (*Черкаси*). Діяльність партійних організацій Донбасу по вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму та дружби народів СРСР (1966—1970 рр.) 78

Никифорук М. П. (*Коломия*). Шефська допомога робітничого класу колгоспному селянству у здійсненні меліорації земель (1966—1970 рр.) 82

Войцехівський Ю. В. Про деякі питання громадсько-політичної діяльності вчителів УРСР (1961—1970 рр.) 87

Євсєєв Є. Т. (*Харків*). Економічні заходи Компартії України по зміцненню бідняцько-середняцьких господарств (1925—1929 рр.) 92

Кравченко А. А. (Дніпропетровськ). Солідарність трудящих України із страйкарями Англії в 1926 р.	97
Крижанівський О. П. Антифеодальна спрямованість ідеології селянства напередодні скасування кріпосного права	102

Питання історичного краєзнавства

Мезенцев В. І. До питання про генезис давнього Чернігова	107
--	-----

Борці за щастя народу

Кольцов С. В. (Воронеж). Комкор М. М. Криворучко	112
--	-----

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Безтака П. М. (Кіровоград). Врахування профілю вузу в процесі викладання історії КПРС	115
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Бородавченко І. М. 60-річчя першого комуністичного суботника на Україні	124
Якупов Н. М. (Одеса), Сурай Ю. І. (Одеса). Журналістська діяльність М. І. Подвойського (До 100-річчя з дня народження)	126
Рибалка І. К. (Харків), Довгопол В. М. (Харків). Історики Харківського університету (До 175-річчя вузу)	128
Полюк С. П. 30-річчя Республіки Індія	131

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Дзюба О. М. Передмови та післямови до стародруків як джерело вивчення історії освіти на Україні у другій половині XVI—першій половині XVII ст.	135
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Беренштейн Л. Ю., Гаврилюк О. Ю. П. П. Панченко. Научные основы развития общественно-политической жизни села	144
Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Великая сила интернационального единства	146
Добрецова В. В. (Львів), Плаксієй М. І. (Львів), М. І. Панчук. У лум'ї класових битв	148
Куманьов В. О. (Москва), Курбатова Г. В. (Москва). В. А. Клименко. Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917—1920 гг.	149
Сарбей В. Г. В. Е. Спицький. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр.	151
Чернявський Г. Й. (Харків). Стоян Стоїменов. Сторінки з їх життя	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР

Позіна О. С. Наукова конференція в Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука	155
Яковишин В. М. (Івано-Франківськ). Науково-теоретична конференція в Івано-Франківську	156
Бураков Ю. В. (Львів). Науково-практична конференція у Львівському історичному музеї	157
Смолій В. А., Репринцев В. Ф. Міжреспубліканська наукова конференція молодих учених	157

* * *

Діброва С. С. 60-річчя П. Л. Варгатука	158
Лактіонова Н. К. Захист докторської дисертації Д. М. Щербаковим	159
<u>Георгій Антонович Швед</u>	160

СОДЕРЖАНИЕ

ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК КПСС

О 110-й годовщине со дня рождения Владимира Ильича Ленина	5
---	---

СТАТЬИ

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Гордиенко Л. М. Идеино-воспитательная работа партийных организаций производственных объединений	12
--	----

К 75-летию первой русской революции

Козицкий Н. Е., Рябцев В. П. В. И. Ленин о всемирно-историческом значении первой русской революции	23
---	----

* * *

Савельев В. Л., Спириин А. А. Несоостоятельность буржуазных фальсификаций кадровой политики КПСС	36
--	----

СООБЩЕНИЯ

Кириченко А. В. (<i>Коммунарск</i>). Роль средств массовой информации в развитии трудовой активности рабочего класса Украины (1966—1970 гг.)	45
Смирнов Е. П. Количественные и качественные изменения в составе рабочих-строителей УССР (1959—1970 гг.)	51
Коренная Л. Ю. Внедрение и развитие заочного партийного образования на Украине	58
Зайчук О. В. Расовая дискриминация индийского населения в США	65
Гамрецкий Ю. М. Академик АН УССР Н. И. Супруненко (К 80-летию со дня рождения)	71

ЗАМЕТКИ

Богодист И. П. (<i>Черкассы</i>). Деятельность партийных организаций Донбасса по воспитанию трудящихся в духе интернационализма и дружбы народов СССР (1966—1970 гг.)	78
Никифорок Н. П. (<i>Коломыя</i>). Шефская помощь рабочего класса колхозному крестьянству в осуществлении мелниорации земель (1966—1970 гг.)	82
Войцеховский Ю. В. О некоторых вопросах общественно-политической деятельности учителей УССР (1961—1970 гг.)	87
Евсеев Е. Т. (<i>Харьков</i>). Экономические меры Компартии Украины по укреплению бедняцко-средняцких хозяйств (1925—1929 гг.)	92
Кравченко А. А. (<i>Днепропетровск</i>). Солидарность трудящихся Украины с бастующими Англии в 1926 г.	97
Крижановский А. П. Антифеодалная направленность идеологии крестьянства накануне отмены крепостного права	102

Вопросы исторического краеведения

Мезенцев В. И. К вопросу о генезисе древнего Чернигова	107
--	-----

Борцы за счастье народа

Кольцов С. В. (<i>Воронеж</i>). Комкор Н. Н. Криворучко	112
---	-----

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Безтака П. М. (<i>Кировоград</i>). Учитывание профиля вуза в процессе преподавания истории КПСС	115
---	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Бородавченко И. М. 60-летие первого коммунистического субботника на Украине	124
Якупов Н. М. (<i>Одесса</i>), Сурай Ю. И. (<i>Одесса</i>). Журналистская деятельность Н. И. Подвойского (К 100-летию со дня рождения)	126
Рыбалка И. К. (<i>Харьков</i>), Довгопол В. М. (<i>Харьков</i>). Историки Харьковского университета (К 175-летию вуза)	128
Полюк С. П. 30-летие Республики Индия	131

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Дзюба Е. Н. Предисловия и послесловия к старопечатным книгам как источник изучения истории образования на Украине во второй половине XVI — первой половине XVII в. 135

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Беренштейн Л. Е., Гаврилюк А. Ю. П. П. Панченко. Научные основы развития общественно-политической жизни села	144
Лихолат А. В., Овчаренко П. Д. Великая сила интернационального единства	146
Добрецова В. В. (<i>Львов</i>), Плаксий Н. И. (<i>Львов</i>). М. І. Панчук. У полумі класових битв	148
Куманев В. А. (<i>Москва</i>), Курбатова Г. В. (<i>Москва</i>). В. А. Клименко. Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917—1920 гг.	149
Сарбей В. Г. В. Е. Спицкий. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901—1904 рр.	151
Чернявский Г. И. (<i>Харьков</i>). Стоян Стоїменов. Сторінки з їх життя	153

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Ознаменованіе 40-летия воссоединения западноукраинских земель с Советской Украиной в составе Союза ССР

Позина О. С. Научная конференция в Киевском государственном институте культуры им. А. Е. Корнейчука	155
Яковинин В. Н. (<i>Ивано-Франковск</i>). Научно-теоретическая конференция в Ивано-Франковске	156
Бураков Ю. В. (<i>Львов</i>). Научно-практическая конференция во Львовском историческом музее	157
Смолий В. А., Репринцев В. Ф. Межреспубликанская научная конференция молодых ученых	157
* * *	
Диброва С. С. 60-летие П. Л. Варгатука	158
Лактионова Н. К. Защита докторской диссертации Д. Н. Щербаковым	159
<u>Георгий Антонович Швед</u>	160

Постанова ЦК КПРС

ПРО 110-у РІЧНИЦЮ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ВОЛОДИМИРА ІЛЛІЧА ЛЕНІНА

Наближається 110-а річниця з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Титан наукової думки і справді народний вождь, полум'яний революціонер, творець Комуністичної партії і першої в світі соціалістичної держави, Ленін присвятив усе своє яскраве, героїчне життя великій і благородній справі — боротьбі за соціальне визволення пролетаріату і всіх пригноблених мас, за щастя людей праці.

Вийшовши на світову арену класової боротьби як вірний і стійкий послідовник Маркса і Енгельса, Ленін всебічно розвинув їх революційне вчення. Маючи неперевершений дар наукового передбачення, найглибшого проникнення в саму суть подій і явищ, які відбуваються, творчо застосовуючи діалектико-матеріалістичний метод до аналізу нових історичних умов, він збагатив принципово важливими положеннями всі складові частини марксизму, відкрив новий етап у його розвитку.

Неоціненною ідейно-теоретичною і методологічною зброєю революціонерів усіх країн стало ленінське вчення про імперіалізм, про соціалістичну революцію і диктатуру пролетаріату, про партію, про класових союзників пролетаріату в боротьбі за демократію і соціалізм, про нерозривний зв'язок соціального і національного визволення, а також про принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Важливе значення мають ленінські ідеї про захист соціалістичної Вітчизни. Вінцем теоретичної творчості Леніна стала створена ним наука про шляхи будівництва соціалізму і комунізму.

Геніальний теоретик, найвидатніший стратег і тактик світового пролетаріату, Ленін досконало володів мистецтвом керівництва революційною боротьбою і комуністичним творенням.

Леніну, партії більшовиків випала велика місія підготувати й очолити першу в історії переможну соціалістичну революцію, з'єднати теорію наукового соціалізму з найширшою практикою народних мас.

Для мільйонів пригноблених і експлуатованих, усіх трудящих ленінізм став символом соціального оновлення світу, революційним прапором нашої епохи. З ім'ям Леніна, з його вченням зв'язані всі видатні революційні події ХХ століття. Немає і не може бути марксизму без того нового, що вніс у його розвиток Ленін. **Ленінізм — це марксизм сучасної епохи, єдине, цілісне вчення міжнародного робітничого класу, яке безперервно розвивається.**

Неминуше значення ленінізму полягає в тому, що він глибоко і точно виражає інтереси робітничого класу, всіх трудящих, потреби всесвітнього соціального прогресу, дає змогу виробляти правильні відповіді на найбільш пекучі, життєві питання сучасності, вчить сміливого, творчого розв'язання назрілих проблем, озброєє науковим розумінням перспектив суспільного розвитку. Багатуща ідейна спадщина Леніна, ре-

волюційно-критичний дух його вчення, послідовність і твердість у захисті корінних принципів марксизму від опортуністичних перекручень, все його життя є невичерпним джерелом революційної думки і революційної дії для сучасного міжнародного комуністичного, робітничого і національно-визвольного руху.

Величезною історичною заслугою Леніна є створення ним пролетарської партії нового типу — живого втілення нерозривної єдності наукової теорії і революційної практики, натхненника, вождя соціалістичної революції та будівництва нового суспільства.

Ідучи по шляху, вказаному Леніним, радянський народ під керівництвом Комуністичної партії успішно здійснив соціалістичну індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, культурну революцію, дав усьому світові зразок справедливого вирішення національного питання. У найкоротші строки наша Батьківщина перетворилася в могутню соціалістичну державу. Радянські люди відстояли завоювання Жовтня в боротьбі з внутрішньою контрреволюцією та інтервенцією. Величезний революціонізуючий вплив на долю всього людства справила перемога радянського народу над фашизмом у роки Великої Вітчизняної війни.

Всесвітньо-історичним підсумком діяльності КПРС і радянського народу по втіленню в життя ленінських ідей стала побудова розвинутого соціалістичного суспільства, в якому дедалі повніше розкриваються творчі сили нового ладу, його справді гуманна суть.

Головне джерело всіх наших перемог — у непорушній єдності партії і народу, у вмінні комуністів, говорячи словами Леніна, зблизитися, до певної міри злитися з найширшою масою трудящих, підняти їх енергію, героїзм і ентузіазм, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливіших чергових завданнях. Так по-ленінському діяла партія в будівництві і захисті соціалізму в одній країні, яка перебувала у ворожому капіталістичному оточенні. Так діяла вона у створенні першого на землі суспільства розвинутого соціалізму. Так вона діятиме й надалі.

Хід історії, найглибші перетворення, які в корені змінили обличчя сучасного світу, приносять все нові докази правоти і незламної сили ленінських ідей.

Під прапором ленінізму соціалістичні революції перемогли в ряді країн Європи, Азії і Латинської Америки. Світова соціалістична співдружність, згуртована на основі марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму, перебуває в авангарді соціального прогресу, є найбільш динамічною економічною і політичною силою, оплотом миру та безпеки народів. Життя підтвердило передбачення Леніна про різноманітність форм і методів соціалістичного будівництва в різних країнах на основі загальних закономірностей становлення і розвитку соціалізму.

Розквіт кожної з країн соціалістичної співдружності нерозривно зв'язаний із зміцненням їх ідейно-політичної єдності, зростаючою спільністю в політиці, економіці, соціальному житті, розвитку плідного, рівноправного співробітництва в усіх галузях. Приклад такого співробітництва — взаємодія братніх країн у рамках Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги, які ґрунтуються на ленінських принципах інтернаціональної солідарності.

У найвпливовішу політичну силу сучасності перетворився міжнародний комуністичний рух, біля джерел якого стояв Ленін. Вироблені Леніним ідейно-теоретичні, політичні й організаційні принципи і сьогодні лежать в основі діяльності революційних партій робітничого класу, допомагають боротися і перемогати.

КПРС високо несе ленінський прапор пролетарського інтернаціоналізму, виступає за згуртованість міжнародного комуністичного і робітничого руху, за єдність дій усіх антиімперіалістичних і миролюбних сил.

В умовах поглиблення загальної кризи капіталізму, яка проявляється буквально в усіх сферах життя буржуазного суспільства, безперервно наростає напруження боротьби робітничого класу, трудящих присти всевладдя імперіалістичних монополій. Непримиренна суперечність між суспільним характером виробництва і приватнокапіталістичною формою привласнення, гострі соціальні конфлікти, постійне зростання безробіття й інфляції, політична і духовна криза, мілітаризація економіки, небезпечна гонка озброєнь — усе це наочно підтверджує справедливість ленінських оцінок імперіалізму — останньої стадії капіталістичного суспільства, позбавленого майбутнього.

Під безпосереднім впливом ідей Леніна, Великого Жовтня, під впливом надихаючого прикладу розвитку світового соціалізму здобув видатні перемоги національно-визвольний рух. Багато молодих держав, прагнучи до ліквідації відсталості, досягнення економічної незалежності і побудови справедливого суспільства, звертаються до марксизму-ленінізму, до досвіду реального соціалізму.

Глибоко аналізуючи процеси суспільного життя, КПРС, братні партії творчо розвивають марксизм-ленінізм. В останні роки скарбниця марксизму-ленінізму поповнилась ученням про розвинутий соціалізм, яке істотно збагатило і уточнило наші уявлення про закономірності становлення нової суспільно-економічної формації, про шляхи побудови комунізму.

Величезне теоретичне і політичне значення мають висновки про те, що в процесі створення розвинутого соціалізму партія робітничого класу стає разом з тим авангардом, партією всього народу, про переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу; положення про радянський народ як нову історичну спільність людей. Видатним вкладом у революційну теорію є рішення XXIII, XXIV і XXV з'їздів КПРС, програмні документи партії, праці товариша Л. І. Брежнєва, інших керівників партії.

На основі глибокого марксистсько-ленінського аналізу партія розробила економічну стратегію, яка відповідає потребам розвинутого соціалізму і найвищою метою якої є неухильне піднесення матеріального і культурного рівня життя народу. Вона висунула положення про необхідність з'єднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства, розкрила шляхи створення матеріально-технічної бази комунізму, переходу до інтенсивних методів господарювання, підвищення ефективності виробництва і якості роботи.

Творчо розвиваючи ідеї ленінського кооперативного плану, КПРС виробила і послідовно здійснює курс, який забезпечує безперервне зростання сільськогосподарського виробництва на основі швидкого розвитку продуктивних сил і постійного вдосконалення виробничих відносин у соціалістичному сільському господарстві, розвиток його спеціалізації і концентрації, підвищення культури землеробства і тваринництва.

У тісному зв'язку з економічною стратегією визначено цілі і завдання сучасної соціальної політики, спрямованої на дальше посилення однорідності радянського суспільства при провідній ролі робітничого класу, поступове стирання істотних відмінностей між містом і селом, між розумовою і фізичною працею, на неухильне зближення всіх націй і народностей країни, на зміцнення їх братерської дружби і єдності.

Успішно проводиться в життя програма дальшого розвитку і поглиблення соціалістичної демократії, вдосконалення радянської дер-

жавності, всієї політичної системи розвинутого соціалізму. Нова Конституція СРСР — Основний Закон першої в світі загальнонародної держави — видатний документ творчого марксизму-ленінізму, розвиток і конкретне втілення ленінських ідей про народозладдя.

Немає нічого більш безглузлого, ніж спроби наших недругів зобразити соціалізм як суспільство, що нібито придушує ініціативу, права і свободи людей. Постійно зростаюча політична і трудова активність найширших мас, їх участь в обговоренні і вирішенні всіх громадських і державних справ підтверджують правильність ленінського висновку про те, що «соціалізм живий, творчий, є витвір самих народних мас».

Вся діяльність партії і народу спрямована на дальше зміцнення розвинутого соціалістичного суспільства, на створення матеріально-технічної бази комунізму, вдосконалення суспільних відносин, виховання громадян в дусі комуністичної ідейності. В результаті багатогранної організаторської і політичної роботи партії, самовідданої праці робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції наша Батьківщина за останні півтора десятиріччя значно просунулася вперед на всіх ділянках комуністичного будівництва. Досягнуто видатних успіхів у розвитку економіки, науки і культури. Створено найбільший у світі паливно-енергетичний комплекс. Значно збільшився обсяг промислової продукції, зросла матеріально-технічна база сільського господарства. Зміцнилась обороноздатність країни. Успішно виконується соціальна програма, зростає добробут радянських людей. Реальні доходи на душу населення зросли приблизно в два рази, майже дві третини населення вселилися в нові квартири і поліпшили житлові умови.

Виконуючи ленінські заповіді, КПРС критично оцінює досягнуте, спрямовує свої зусилля на розв'язання назрілих проблем, сміливо викриває недоліки, мобілізує комуністів, трудящих на максимально ефективне використання всіх можливостей розвинутого соціалізму, бережне, справді хазяйське ставлення до всього, що створене працею народу.

У рішенні листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС, у промові на ньому товариша Л. І. Брежнєва визначені кардинальні проблеми дальшого піднесення радянської економіки, конкретні шляхи істотного підвищення ефективності виробництва і якості роботи, зростання добробуту народу.

У центрі уваги партії стоять ключові проблеми: розвиток паливно-сировинної бази, енергетики, металургії, машинобудування і хімічної промисловості, істотне і негайне поліпшення стану справ на транспорті, в капітальному будівництві, перетворення сільського господарства у високорозвинутий сектор економіки, збільшення виробництва продовольства, товарів народного споживання. Розгорнуто велику роботу по вдосконаленню планування і управління економікою, всього господарського механізму. Партія вимагає від усіх партійних, державних і громадських організацій, господарських органів дальшого зміцнення дисципліни і порядку, копіткої повсякденної організаторської і виховної роботи, ініціативного і відповідального ставлення до справи, неухильного виконання прийнятих рішень.

В усій своїй роботі партія спирається на могутній науковий потенціал країни, постійно дбає про зростання освіти народу, духовного багатства суспільства, про примноження цінностей багатонаціональної соціалістичної культури, яка розвивається на ленінських принципах партійності і народності. КПРС приділяє першорядну увагу розвитку комуністичної свідомості трудящих, поліпшенню ідеологічної, політико-виховної роботи, підвищенню наукового рівня, дохідливості й ефективності пропаганди, зміцненню її зв'язку з життям. Партія виховує всіх

членів суспільства в душі марксизму-ленінізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, комуністичного ставлення до праці і суспільної власності, політичної пильності і непримиренності до буржуазної ідеології.

Неухильно додержуються ленінські норми партійного життя і принципи партійного керівництва, послідовно розвивається внутріпартійна демократія, критика і самокритика, підвищується вимогливість до кожного члена КПРС. У міру того, як зростають масштаби і ускладнюються завдання творчої діяльності, а до свідомої історичної творчості залучаються дедалі ширші народні маси, роль Комуністичної партії — керівної і спрямовуючої сили суспільства — неухильно зростає. КПРС, її Центральний Комітет свято бережуть і примножують ленінські революційні, бойові і трудові традиції.

Вірністю ідеям великого Леніна пройнята вся міжнародна діяльність Комуністичної партії Радянського Союзу. Висунуті і науково обгрунтовані Леніним принципи пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму, мирного співіснування реалізуються в зовнішній політиці Радянського Союзу. КПРС і Радянська держава робили і роблять усе можливе для зміцнення єдності і згуртованості соціалістичних країн, подання допомоги і підтримки народам, які борються проти імперіалізму, неоколоніалізму і расизму, для зміцнення миру і міжнародної безпеки, припинення гонки озброєнь і роззброєння.

КПРС висунула Програму миру і послідовно бореться за її здійснення. Укладення цілого ряду договорів між соціалістичними і капіталістичними державами і розвиток взаємовигідного співробітництва між ними, успішне проведення загальноєвропейської наради з питань безпеки і співробітництва в Європі привели до поглиблення розрядки міжнародної напруженості. Істотному оздоровленню політичного клімату в світі може сприяти набрання чинності радянсько-американським Договором ОСО-2. Реальні перспективи скорочення озброєнь і збройних сил і справжнього зміцнення миру та безпеки в Європі відкривають конструктивні пропозиції держав — учасниць Варшавського Договору, нові мирні ініціативи Радянського Союзу.

СРСР, соціалістичні країни, всі миролюбні сили планети наполегливо борються за те, щоб розрядка залишалася провідною тенденцією в міжнародних відносинах, щоб політична розрядка доповнилася розрядкою воєнною.

Позитивні зміни, які відбуваються у світі, зустрічають запеклий опір імперіалістичної реакції. Мілітаристські і реакційні кола активізують свої виступи проти розрядки, прагнуть змінити на свою користь співвідношення сил, нарощують гонку озброєнь, намагаються втручатись у внутрішні справи інших країн, придушувати визвольні рухи народів.

Прямим пособником імперіалізму виступає керівництво Китаю, яке проводить великодержавну, гегемоністську політику, ворожу справі миру і соціалізму. Викриваючи реакційну суть цієї політики, показуючи несумісність ідеології і практики маоїзму з науковим соціалізмом, КПРС разом з тим незмінно стоїть за нормалізацію міждержавних відносин, за справжнє добросусідство і взаємовигідне співробітництво між СРСР і КНР.

Притягальна сила марксистсько-ленінських ідей, зростання авторитету і впливу реального соціалізму викликають запеклий опір класового противника. Буржуазія та її ідеологи, опортуністи і ревізіоністи всіх мастей посилюють боротьбу проти комунізму, намагаються фальсифікувати марксизм-ленінізм, вихолостити його революційну суть,

знайти «суперечності» між теорією наукового соціалізму і практикою її здійснення в соціалістичних країнах. Вони силкуються принизити всесвітньо-історичне значення марксистсько-ленінського вчення, успіхи соціалізму, дискредитувати соціалістичний спосіб життя. На підступи імперіалізму і його пособників комуністи відповідають інтернаціональним згуртуванням своїх рядів, послідовною боротьбою проти буржуазної ідеології, ревізіонізму, догматизму, націоналізму, за чистоту і творчий розвиток марксизму-ленінізму.

Радянські люди зустрічають 110-у річницю з дня народження В. І. Леніна в обстановці високого політичного і трудового піднесення. З ініціативи передовиків виробництва Москви і Ленінграда в країні розгорнувся патріотичний рух за виконання особистих п'ятирічних завдань до 22 квітня 1980 р.

Тісно згуртований навколо Центрального Комітету партії, Політбюро ЦК на чолі з вірним ленінцем товаришем Л. І. Брежневим, радянський народ гаряче схвалює і одностайно підтримує генеральний курс КПРС, її внутрішню і зовнішню політику. Під керівництвом свого випробуваного авангарду наша країна впевнено йде ленінським шляхом до комунізму.

Центральний Комітет КПРС постановив відзначити 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна як велике всенародне свято. Провести в м. Москві, республіканських, крайових, обласних, окружних, міських і районних центрах, у колективах трудящих, у військових частинах і підрозділах урочисті збори.

ЦК компартій союзних республік, крайкомам, обкомам, окружкомам, міськкомам і райкомам партії, первинним партійним організаціям, політорганам Збройних Сил СРСР запропоновано розгорнути активну політичну і організаторську роботу по підготовці до ювілею, зосередити зусилля на виконанні рішень XXV з'їзду партії, листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС, актуальних завдань комуністичного будівництва, на всемірному зміцненні економічної і оборонної могутності нашої Батьківщини. По-ленінському сміливо і принципово ставити і розв'язувати назрілі проблеми нашого розвитку, забезпечити широку участь трудящих у подоланні наявних недоліків.

Підготовка і святкування славної річниці покликані всемірно сприяти дальшому розвитку трудової і громадської активності народу, мобілізації зусиль на виконання плану 1980 року, створення доброї основи для успішного старту одинадцятої п'ятирічки. В центрі уваги партійних, державних і господарських органів, профспілкових і комсомольських організацій повинні стояти питання підвищення ефективності і якості роботи в усіх ланках народного господарства, зростання продуктивності праці, прискорення інтенсифікації виробництва, науково-технічного прогресу, вдосконалення планування і управління економікою, зміцнення організованості і дисципліни, посилення персональної відповідальності за доручену справу.

Рекомендувати провести в березні — квітні 1980 р. відкриті партійні збори з порядком денним «Жити, працювати і боротися по-ленінському, по-комуністичному», на яких обговорити завдання партійних організацій у світлі рішень листопадового (1979 р.) Пленуму ЦК КПРС, цієї постанови, вказівок товариша Л. І. Брежнева.

Розгорнути масове соціалістичне змагання за гідну зустріч 110-ї річниці з дня народження В. І. Леніна, успішне завершення десятої п'ятирічки. Встановити Почесну Ленінську грамоту для нагородження трудових колективів і передовиків виробництва, які виконали п'ятирічні завдання до ювілею.

ДКНТ, ВЦРПС, міністерствам і відомствам передбачити виділення для переможців змагання необхідної кількості пугівок на ВДНГ СРСР з відвіданням пам'ятних ленінських місць.

У системі партійного і комсомольського політичного навчання, економічної освіти, у навчальних закладах, в усій ідейно-виховній роботі головну увагу приділяти глибокому вивченню праць Маркса, Енгельса, Леніна, історичного досвіду КПРС у нерозривному зв'язку з вирішенням конкретних економічних і політичних завдань. Всебічно розкривати міжнародне значення, актуальність, всеперемагаючу силу ленінських ідей. Широко показувати революційно-перетворюючу діяльність партії по втіленню в життя заповітів Леніна, творчому розвитку марксистсько-ленінського вчення, всемірно пропагувати досягнення розвинутого соціалістичного суспільства, внутрішню і зовнішню політику КПРС. Переконаливо роз'яснювати історичні завоювання народів соціалістичної співдружності, корінні переваги соціалізму над капіталізмом.

Забезпечити вдосконалення ідейно-виховної діяльності відповідно до постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Звернути особливу увагу на виховання трудящих на прикладі життя і діяльності В. І. Леніна, на революційних, бойових і трудових традиціях Комуністичної партії і радянського народу.

ЦК компартій союзних республік, ММК КПРС, крайкомам і обкомам партії, правлінню Всесоюзного товариства «Знання» розгорнути читання лекцій, доповідей, провести в Москві, столицях союзних республік, крайових і обласних центрах суспільно-політичні читання «Справа Леніна живе і перемагає».

Партійним, профспілковим, комсомольським організаціям, органам культури провести зустрічі з ветеранами революції, героями війни і праці, походи й екскурсії по ленінських місцях, фестивалі спектаклів, кіно- і телефільмів, музики, художні виставки, читацькі конференції, присвячені В. І. Леніну, Комуністичній партії.

Оновити експозиції державних і народних музеїв, ленінських кімнат, організувати книжкові виставки і фотовиставки, присвячені життю і діяльності В. І. Леніна, огляди-конкурси бібліотек, культосвітзакладів, наочної агітації.

Інститутів марксизму-ленінізму, Академії суспільних наук при ЦК КПРС спільно з Академією наук СРСР провести в Москві у квітні 1980 р. наукову конференцію «Марксизм-ленінізм і сучасна епоха».

Редакціям газет і журналів, ТАРС, Держтелерадіо СРСР широко висвітлювати підготовку і святкування ювілею В. І. Леніна.

* * *

Центральний Комітет КПРС закликає комуністів, комсомольців, усіх радянських людей зустріти ювілей Володимира Ілліча Леніна новими успіхами в боротьбі за комунізм, перетворити завершальний рік десятиї п'ятирічки в рік ударної ленінської роботи.

Хай живе ленінізм — прапор революційної боротьби, комуністичного творення і миру!

Хай живе у віках ім'я і справа великого Леніна!

Хай живе великий радянський народ — будівник комунізму!

Хай живе ленінська Комуністична партія Радянського Союзу!

ЦЕНТРАЛЬНИЙ КОМІТЕТ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ

Статті

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Л. М. ГОРДІЄНКО (Київ)

ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ВИРОБНИЧИХ ОБ'ЄДНАНЬ

Концентрація і поглиблення спеціалізації виробництва, інтеграція науки з виробництвом — об'єктивні закономірності розвитку матеріального виробництва, науково-технічного прогресу й дальшого піднесення продуктивних сил в умовах розвинутого соціалізму. Комуністична партія, послідовно здійснюючи наукове керівництво комуністичним будівництвом, враховує дію цих об'єктивних закономірностей. Вона формулює завдання й визначає найбільш ефективні напрями, форми й методи роботи партійних комітетів, радянських і господарських органів відповідно до вимог сучасного етапу розвитку економіки зрілого соціалізму.

Найважливіший напрям концентрації виробництва — створення виробничих об'єднань. XXIV з'їзд КПРС схвалив курс на створення госпрозрахункових виробничих об'єднань і комбінатів. «Тільки великим об'єднанням, — зазначалося на з'їзді, — під силу зосередити достатнє число кваліфікованих спеціалістів, забезпечувати швидкий технічний прогрес, краще і повніше використовувати всі ресурси»¹. XXV з'їзд партії поставив завдання завершити в десятій п'ятирічці роботу щодо створення виробничих об'єднань.

Партійні, радянські й господарські органи втілюють у життя поставлені партією завдання. В результаті цієї роботи постійно зростає кількість виробничих об'єднань, удосконалюється їхня структура, поліпшуються форми й методи керівництва промисловістю. На початку 1979 р. в промисловості Української РСР діяло 803 об'єднання. Тут працювало 56 процентів усіх робітників і службовців і випускалося 56 процентів промислової продукції республіки. В партійних організаціях виробничих об'єднань налічувалося понад 482,1 тис. комуністів — 52,6 процента членів і кандидатів у члени КПРС, зайнятих у промисловості республіки².

Постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про поліпшення планування і посилення впливу господарського механізму на підвищення ефективності виробництва і якості роботи» (1979 р.) передбачено в найближчі два — три роки завершити формування вироб-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 78.

² Див.: Совершенствование внутрипартийной работы в условиях развитого социализма, К., 1979, стор. 350.

ничих об'єднань як основної госпрозрахункової ланки промисловості. Тому здобутий досвід діяльності партійних організацій в умовах виробничих об'єднань, зокрема досвід політико-виховної роботи, заслуговує на особливу увагу як партійних працівників, так і науковців — дослідників проблем партійного будівництва.

Із створенням виробничих об'єднань перед партійними комітетами постало багато різноманітних проблем. І найголовніші з них — як правильно організувати людей, створити новий згуртований колектив, допомогти окремим працівникам адаптуватися в нових умовах, подолати певний психологічний бар'єр, зберегти й примножити трудові традиції підприємств, що ввійшли до об'єднання, а також як удосконалити форми й методи політико-виховної роботи відповідно до нових вимог. Необхідність удосконалення ідейно-виховної роботи пов'язана з тим, що в умовах виробничих об'єднань зростає відповідальність трудових колективів за результати діяльності окремих підприємств і об'єднань у цілому, трудящі дедалі ширше залучаються до управління виробництвом, складнішими стають господарські зв'язки, широко впроваджуються новітні наукові методи керівництва тощо. Партійні комітети, керівники всіх рангів, спеціалісти об'єднань у своїй роботі мають повніше враховувати соціальні зміни, що відбуваються у зв'язку з дальшою спеціалізацією і концентрацією виробництва. На потребу поліпшення ідейно-політичної і виховної роботи у виробничих колективах, всебічного розвитку в працівників трудової активності, свідомого, комуністичного ставлення до праці, почуття високої відповідальності, господарської заінтересованості в усіх справах не тільки свого підприємства, а й об'єднання в цілому, націлює партійних працівників постановва ЦК КПРС «Про роботу партійних організацій Горьківського автомобільного заводу в умовах виробничого об'єднання» (1976 р.)

В основу ідейно-політичної і виховної роботи партійних організацій виробничих об'єднань покладено рішення XXV з'їзду КПРС, який «виробив ясну політичну лінію, стратегію й тактику дальшого руху до комунізму, чітко визначив основні напрями ідеологічної роботи на сучасному етапі»³, вказав шляхи підвищення ідейного рівня і ефективності цієї роботи. «Це — комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»⁴.

Керуючись вказівками XXV з'їзду партії, постановами ЦК КПРС, зокрема «Про здійснення Орським міськкомом КПРС комплексного вирішення питань ідейно-виховної роботи» (1977 р.), «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» (1979 р.), партійні організації виробничих об'єднань докладають усіх зусиль для забезпечення комплексного підходу до виховання трудящих.

В умовах виробничих об'єднань наявні особливо сприятливі можливості для здійснення ленінського принципу єдності політичної і господарської діяльності. Вдосконалення форм і методів організаторської і виховної роботи сприяє успішному вирішенню виробничих проблем, підвищенню комуністичної свідомості трудящих, ідеологічному забезпеченню виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 3.

⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

Ідейно-виховна робота партійних організацій виробничих об'єднань багатогранна. Вона спрямована на глибоке роз'яснення трудящим змісту і значення рішень XXV з'їзду КПРС, втілення в життя планів економічного й соціально-політичного розвитку радянського суспільства, розв'язання одного з головних завдань партії — формування нової людини — свідомого й активного будівника комунізму. При цьому партійні організації враховують, що навіть найпередовіша ідеологія стає реальною силою лише тоді, коли оволодіваючи масами, спонукає їх до активних дій, визначає норми їхньої повсякденної поведінки.

Можливості виховної роботи партійних організацій виробничих об'єднань значно збагатилися в ході проведення таких важливих політичних кампаній, як всенародне обговорення проектів Конституції СРСР і Конституції УРСР, святкування 60-річчя Великого Жовтня, 60-річчя I з'їзду Компартії України, 325-річчя возз'єднання України з Росією, 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників і 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР.

Визначною подією в ідейному житті партійних організацій виробничих об'єднань, як і всієї партії, став вихід книг Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина» й двотомного збірника його праць «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС», які являють собою зразок комплексного підходу до постановки й вирішення завдань ідейно-виховної роботи. У працях Л. І. Брежнєва закладена величезна мобілізуюча сила, що дає новий імпульс творчій енергії мас.

Великий досвід комплексного здійснення завдань комуністичного виховання трудящих нагромадили партійні комітети виробничих об'єднань «Запоріжтрансформатор», «АвтоКрАЗ», київських — ім. С. П. Корольова, авіаційного, «Завод Арсенал», «Більшовик» та багатьох інших. Значну увагу приділяють вони перспективному плануванню ідейно-виховної роботи, координації виховних зусиль партійних, громадських організацій, господарських органів, удосконаленню засобів ідейно-політичного впливу тощо.

Комплексний підхід до виховання трудящих вимагає кваліфікованого керівництва ідейно-виховною роботою, високої вимогливості до стилю й методів діяльності партійних комітетів. Методологічною основою підвищення ефективності ідейно-виховної роботи є ленінські вимоги до вибору її засобів, прийомів і методів, які повинні «при найменшій затраті сил дати найбільші і найміцніші результати»⁵. «Все мистецтво управління й політики полягає в тому, — вказував В. І. Ленін, — щоб своєчасно зважити і знати, де зосередити свої головні сили й увагу»⁶.

Важливим інструментом реалізації комплексного підходу в ідейно-виховній роботі партійних організацій виробничих об'єднань стали детально продумані перспективні плани, що охоплюють найважливіші напрямки політико-виховної роботи. Такі плани становлять програму виховного впливу, розраховану на певний період. Вони містять не лише перелік виховних заходів, а й розкривають конкретні шляхи здійснення їх, визначають найдоцільніші форми і методи роботи. Ідейно-виховна робота партійних організацій і адміністрації, профспілкових і комсомольських комітетів, ідеологічних установ розглядається як єдине ціле, всі сторони їхньої діяльності координуються.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 9, стор. 198.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 83.

Водночас визначаються основні завдання роботи кожної із складових частин ідейно-виховного активу.

В зв'язку з тим, що виконання намічених заходів має бути забезпечено організаційно, вже на стадії складання плану партійні комітети чітко визначають обсяг організаційної роботи, кількість заходів, час і місце проведення їх, число учасників, гадані результати. Так, перспективний план ідейно-виховної роботи партійного комітету виробничого об'єднання «Новокраматорський машинобудівний завод» складається з трьох розділів: «Вдосконалення засобів, форм і методів ідейно-виховної роботи», «Комуністичне виховання трудящих», «Передбачувана результативність ідейно-виховних заходів». У першому розділі плану зазначено організаційні заходи, що мають на меті вдосконалення засобів ідейно-виховної роботи, намічено форми навчання ідейно-виховного активу, передбачено агітаційно-пропагандистське забезпечення виконання народногосподарського плану й соціалістичних зобов'язань, названо питання, які виносяться на обговорення зборів партійного активу) засідання парткому і раду секретарів партійних організацій, визначено форми роботи, спрямованої на посилення дієвості наочної агітації. Значну увагу приділено контролю за виконанням постанов ЦК КПРС, ЦК Компартії України, а також рішень партійного комітету об'єднання, вивченню й поширенню кращого досвіду комуністичного виховання, зміцненню матеріальної бази ідейно-виховної роботи. Другий розділ плану охоплює такі напрями роботи, як пропаганда марксистсько-ленінської теорії, трудове, моральне, інтернаціональне, патріотичне, правове, науково-атеїстичне, естетичне й фізичне виховання, організація змістовного відпочинку трудящих. Докладно розроблено в ньому також питання підвищення загальноосвітнього рівня членів колективу. В третьому розділі визначено кінцві результати ідейно-виховної роботи.

В кожному розділі перспективного плану зазначається: для кого і з якою метою має бути проведено той чи інший захід, де він відбудеться, хто його організує і хто за нього відповідає від партійного комітету.

Розробляючи перспективні плани ідейно-виховної роботи, партійні комітети спираються на колективну думку комуністів, уважно враховують пропозиції, що їх вони висувають на звітно-виборних партійних зборах і конференціях, а також побажання ідейно-виховних кадрів, тобто безпосередніх виконавців цих планів. Так, партійний комітет Київського виробничого об'єднання «Завод Арсенал» на початку 1978 р. звернувся до всіх секретарів первинних партійних організацій цехів, відділів і філіалів, пропагандистів системи політичного й економічного навчання, завідуючих агітколективами і керівників груп політінформаторів з проханням висловити своє ставлення до проекту перспективного плану роботи парткому на третій рік п'ятирічки. Комуністи активно відгукнулися на прохання парткому. Після детального вивчення й узагальнення всіх висловлених зауважень і пропозицій на черговому засіданні парткому було затверджено план роботи, в якому дістали відображення побажання ідейно-виховного активу об'єднання⁷.

У перспективних планах ідейно-виховної роботи намічаються комплекси заходів, які покликані забезпечити високу соціально-політичну й виробничу активність трудящих. У них передбачається охоплення ідейно-виховним впливом усіх категорій трудящих з урахуванням їхніх особливостей, використання різних форм і методів пропаганди

⁷ Див.: «Прапор комунізму», 12 січня 1978 р.

й агітації, включення їх у загальну систему ідейно-виховної роботи партійних організацій. Комплекси заходів ідейно-виховної роботи в багатьох виробничих об'єднаннях включають і такі питання, як поліпшення відпочинку, побуту працівників, розгортання виховної роботи за місцем проживання їх тощо.

У комплексних планах передбачаються також організаційні заходи, спрямовані на подальше вдосконалення роботи з ідеологічними кадрами, їх добір, розстановку й навчання. Охоплюють вони й питання вдосконалення методичної роботи — діяльності науково-методичних рад, громадських комісій, секцій, методичних кабінетів, використання наочностей і технічних засобів пропаганди, розробки й видання методичних посібників на допомогу пропагандистам, лекторам, доповідачам, політінформаторам, агітаторам і наставникам з урахуванням їхніх побажань. Намічаються й заходи щодо поліпшення якісного складу ідеологічного активу.

У документах партії неодноразово наголошувалося, що предметом постійної турботи всіх парторганізацій повинно бути всебічне вдосконалення виховання молоді, підростаючих поколінь. Відповідно до цього завдання партійні комітети виробничих об'єднань приділяють значну увагу вихованню молодого поповнення робітничого класу. Становлення молодого робітника багато в чому залежить від того, як його зустрінуть в колективі. «Дуже важливо, — підкреслював В. В. Щербицький у промові на XII з'їзді профспілкової України, — щоб кожна молода людина, яка прийшла на виробництво з шкільної лави або з професійно-технічного училища, з перших же кроків була оточена турботою старших товаришів-наставників, відчувала заінтересовану і разом з тим вимогливу увагу всього колективу»⁸. Партійні, профспілкові й комсомольські організації виробничих об'єднань виявляють велику увагу до перших кроків юнаків і дівчат на виробництві, до виховання їх на революційних, бойових і трудових традиціях партії та народу.

Партійний комітет київського виробничого об'єднання «Завод Арсенал» початковим виховним моментом у роботі з молоддю вважає прихід на підприємство кожного молодого працівника. В об'єднанні плідно працює громадський відділ кадрів з участю ветеранів праці, представників робітничих династій. Ознайомлення новаків з славним революційним минулим і традиціями «Арсеналу», його сьогоднішнім днем починається з музею історії заводу. Тут молодь зустрічається з героями боротьби за владу Рад, ветеранами праці, кращими людьми колективу. Уроки життя і праці продовжуються для юнаків і дівчат у цехах, на робочих місцях. Традиційними стали свята посвячення в арсенальці, вручення молодим працівникам посвідчень про надання робітничого розряду. Систематична, продумана робота з молоддю дає свої результати. Цікава деталь: з усіх посвячених в арсенальці (а цей ритуал виник тут 15 років тому) ніхто не пішов з підприємства без поважних причин і ніхто не порушив громадського порядку ні на заводі, ні за його межами⁹.

Невід'ємною частиною комплексного підходу до постановки ідейно-виховної роботи є створення в кожному трудовому колективі сприятливого морально-політичного клімату, виховання високої трудової дисципліни й розвитку громадської активності трудящих. Досвід показує, що не окремі заходи, а загальний морально-психологічний клі-

⁸ «Радянська Україна», 4 березня 1977 р.

⁹ Див.: Проблемы комплексного осуществления задач коммунистического воспитания в свете решений XXV съезда КПСС, М., 1978, стор. 152.

мат у колективі, громадська думка, атмосфера взаємодопомоги і взаємної вимогливості визначають зміст і результати виховного процесу. Тому партійні організації виробничих об'єднань спрямовують свої зусилля на здійснення таких комплексних заходів для всебічної активізації громадського життя, як створення й цілеспрямована реалізація «робітничого кодексу» колективу, колективна моральна й матеріальна відповідальність за дотримання дисципліни праці та громадського порядку, розвиток руху за те, щоб принципи радянського, соціалістичного способу життя стали нормою поведінки кожного працівника. Говорячи про досягнення партійних організацій у формуванні й розвитку високих моральних якостей працівників Київського виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова, Запорізького титано-магнієвого комбінату та інших колективів, В. В. Щербицький на листопадовому (1977 р.) Пленумі ЦК Компартії України підкреслив, що «тут у полі зору — кожна людина з її потребами і турботами. Тут вчасно прийдуть на допомогу тому, хто цього потребує, і спинять того, хто неправильно поводить. Здоровий морально-психологічний клімат сприяє створенню атмосфери взаємної поваги, доброзичливості, непримирності до недоліків. А це — необхідна і дуже важлива передумова успішного розв'язання виробничих завдань»¹⁰.

Головним засобом формування в трудящих наукового світогляду, виховання в них беззавітної відданості справі партії, комуністичним ідеалам, любові до соціалістичної Вітчизни, соціалістичного інтернаціоналізму є марксистсько-ленінська освіта. Досвід роботи багатьох партійних організацій виробничих об'єднань показує, що комуністи й безпартійні виявляють глибокий інтерес до оволодіння теорією марксизму-ленізму, величезним теоретичним доробком партії. При вивченні актуальних питань комуністичного будівництва, внутрішньої і зовнішньої політики партії в системі політичної освіти широко використовуються активні форми навчання: підготовка й обговорення рефератів, співбесіди, теоретичні конференції, виконання різноманітних практичних завдань. Проте основним методом оволодіння трудящими марксистсько-ленінською теорією є політична самоосвіта. Чималий досвід організації політичної самоосвіти нагромадили партійні організації виробничих об'єднань Дарницького шовкового комбінату, «Електронмашу», «Ленінської кузні», «Червоного екскаватора», «Запоріжтрансформатора» та багатьох інших. Тут посилилась увага партійних організацій до самостійного вивчення слухачами системи політичної освіти творів класиків марксизму-ленізму. Проводяться заліки по ленінських працях. У багатьох партійних організаціях комуністи звітують на зборах про роботу над підвищенням свого ідейно-теоретичного рівня. Систематична самоосвіта слухачів у процесі політичного навчання сприяє формуванню в них стійких знань, уміння аналізувати складні явища суспільного життя, давати їм наукову оцінку, сприяє піднесенню їхньої свідомості, активності, цілеспрямованості.

Особливу увагу партійні організації виробничих об'єднань виявляють до ідейно-політичного загартування молоді, виховання її в дусі радянського патріотизму й соціалістичного інтернаціоналізму. Вони дбають про те, щоб забезпечити глибоке й творче вивчення юнаками і дівчатами марксистсько-ленінської теорії, партійних і комсомольських документів. «Важливо, — підкреслює Л. І. Брежнев, — щоб вивчення молоддю марксистсько-ленінської теорії не зводилося до зауваження готових висновків, а допомагало самостійно мислити, розв'я-

¹⁰ «Радянська Україна», 26 листопада 1977 р.

зувати насущні проблеми, бачити закономірності і перспективи суспільного розвитку, вести непримиренну боротьбу проти буржуазної ідеології»¹¹.

У комсомольських гуртках, що діють у виробничих об'єднаннях, вивчаються такі курси, як «Конституція розвинутого соціалізму», «Наш соціалістичний спосіб життя», «Основи комуністичної моралі», «Основи правових знань», «Основи наукового атеїзму», «Соціалізм і праця», «Молоді про партію» та ін. Важливе місце в ідейно-виховній роботі з молоддю займає вивчення книг Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина», його промови на XVIII з'їзді ВЛКСМ, матеріалів листопадового (1977 р.) Пленуму ЦК Компартії України, книги В. В. Щербинького «XXV з'їзд КПРС про вдосконалення соціалістичного способу життя і формування нової людини».

В ідейно-політичному вихованні трудящих широко використовується й економічна освіта. Вона відіграє важливу роль у боротьбі за підвищення ефективності виробництва і якості роботи, сприяє широкому розвитку соціалістичного змагання. Це дійовий засіб піднесення ініціативи, діловитості трудящих, виховання в них непримиренності до недоліків, до всіляких проявів безгосподарності, порушень виробничої дисципліни тощо.

Економічна освіта у виробничих об'єднаннях ведеться на основі перспективних п'ятирічних планів, які передбачають послідовне вивчення різними категоріями трудящих типових навчальних курсів. Так, у виробничому об'єднанні «Ждановважмаш» п'ятирічні й поточні плани системи економічної освіти, де навчається понад 14 тис. слухачів, складаються з таких розділів: тематичний план; заходи щодо підвищення ефективності пропаганди економічних знань; кошти й матеріальні засоби; стимулювання пропагандистів і організаторів економічного навчання¹². Подібні перспективні плани складаються і в інших виробничих об'єднаннях. Відповідно до перспективних планів за останні 8 років в усіх виробничих об'єднаннях закінчено вивчення економічних курсів першого циклу — основ економіки і управління виробництвом, наближається до завершення вивчення курсів другого циклу — питань праці при соціалізмі й розпочато вивчення курсів третього циклу економічної освіти — проблем науково-технічного прогресу. При організації економічного навчання партійні комітети звертають особливу увагу на оволодіння трудящими механізмом дії таких підойм інтенсивного розвитку економіки, як господарський розрахунок, посилення режиму економії, зниження собівартості продукції, раціональне використання основних виробничих фондів, матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, а також на підпорядкування економічної освіти розвитку творчої активності трудящих у боротьбі за дальше підвищення ефективності виробництва, вихованню в кожного працівника комуністичного ставлення до праці й соціалістичної власності. Економічна освіта впливає й на результати технічної творчості працівників виробничих об'єднань. Так, на головному підприємстві запорізького машинобудівного об'єднання «Моторобудівник» за роки дев'ятої п'ятирічки лише від впровадження раціоналізаторських пропозицій і винаходів слухачів системи економічної освіти одержано понад 15 млн. крб. економії¹³.

Партійні організації виробничих об'єднань зосереджують увагу пропагандистів на розвитку в слухачів конкретного економічного мис-

¹¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 5, К., 1976, стор. 48.

¹² Див.: «Правда», 8 серпня 1978 р.

¹³ Див.: «Индустриальное Запорожье», 7 вересня 1976 р.

лення, підвищенні компетентності їх у питаннях теорії і практики соціалістичного господарювання. Здобуті економічні знання слухачі широко використовують для підвищення техніко-економічних показників роботи свого цеху, дільниці. Так, лише в 1976/1977 навчальному році слухачі політшкіл і семінарів Київського виробничого об'єднання ім. С. П. Корольова внесли 500 пропозицій, спрямованих на підвищення продуктивності праці, поліпшення якості продукції. Більшість із них було впроваджено у виробництво, що дало понад півмільйона карбованців прибутку¹⁴.

Прискорення науково-технічного прогресу, необхідність інтенсифікації суспільного виробництва, ускладнення завдань комуністичного будівництва ставлять підвищені вимоги до господарських кадрів, до вміння їх керувати великими господарськими підрозділами. Партія вимагає «підвищувати відповідальність керівних кадрів за виховні наслідки господарської діяльності»¹⁵. Для сучасного керівника глибоке оволодіння марксистсько-ленінською теорією — неодмінна умова компетентного вирішення щораз складніших завдань комуністичного будівництва, вимога часу. «В сучасних умовах, — наголошує ЦК КПРС, — керівник повинен органічно з'єднувати в собі партійність з глибоким знанням справи, дисциплінованість з творчим підходом до розв'язання завдань, вимогливість з чуйним ставленням до людей»¹⁶.

В умовах виробничих об'єднань в зв'язку із створенням промислово-економічних комплексів і єдиних партійних організацій розширились можливості для вдосконалення навчання керівних кадрів, підвищення їхньої ділової кваліфікації і політичних знань. Нині в усіх виробничих об'єднаннях існує чітка постійно діюча система навчання керівних кадрів у школах, семінарах, університетах партійно-господарського активу, де поряд з ленінською теоретичною спадщиною, найважливішими рішеннями партії і уряду вивчаються вузлові проблеми розвитку радянської економіки, шляхи прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності і якості роботи. Крім того, партійно-господарський актив знайомиться з основами партійного будівництва, методикою ведення організаторської та ідейно-виховної роботи. Так, на заняття семінару керівних кадрів виробничого об'єднання «Київарматура» для обговорення виносяться такі теми, як «Ленінський стиль керівництва», «Трудове законодавство», «Методика виховної роботи в колективі», «Службова етика», «Технічний прогрес і завдання керівників середньої ланки», «Значення наукової організації праці для зміцнення трудової дисципліни» тощо.

Загальновідомо, що зміст, ідейно-теоретичний рівень, ефективність політичного навчання забезпечують передусім пропагандисти. «Успіх політичного й економічного навчання цілком залежить від теоретичного і методичного рівня пропагандистських кадрів. Уміло добирати, вчити й виховувати пропагандистів, — вказується в постанові ЦК КПРС, — оточувати їх повсякденним піклуванням і увагою — обов'язок усіх партійних комітетів»¹⁷. Керуючись цими настановами, партійні організації виробничих об'єднань постійно дбають про виховання пропагандистських кадрів, про систематичне підвищення їхньої майстерності, про забезпечення їм усіх умов для творчої роботи. Так,

¹⁴ Див.: «Прапор комунізму», 1 жовтня 1978 р.

¹⁵ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС, стор. 11.

¹⁶ «Радянська Україна», 27 лютого 1977 р.

¹⁷ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС, стор. 9.

при партійних комітетах виробничих об'єднань створено кабінети політичної і економічної освіти. В них зосереджено значний різноманітний інформаційний матеріал, технічні засоби пропаганди. Пропагандисти мають змогу дістати там методичні рекомендації для проведення занять, відомості про діяльність служб, цехів та інших підрозділів об'єднання, довідатися як працюють їхні колеги, які засоби й методи роботи вони використовують, як враховують специфіку своєї аудиторії, індивідуальні особливості слухачів тощо. Пропагандисти використовують матеріали про діяльність виробничих об'єднань, довідки планово-виробничих відділів, відділів праці й заробітної плати. Все це допомагає їм проводити заняття цілеспрямовано, в тісному зв'язку з життям, скеровувати зусилля своїх слухачів на успішне розв'язання завдань, які стоять перед виробничими колективами.

Важливим засобом комуністичного виховання трудящих, дійовим інструментом політичного керівництва масами, мобілізації їх на втілення в життя рішень партії є агітаційно-масова робота. Водночас це одна з активних форм постійного зв'язку партії з народом. Вона допомагає партійним організаціям «безпомилково визначити в будь-якому питанні, в будь-який момент настрої маси, її справжні потреби, прагнення, думки...»¹⁸.

В умовах виробничих об'єднань зросли й ускладнились завдання кадрів політичної агітації, які покликані розвивати в трудящих творчу активність, свідоме, комуністичне ставлення до праці, почуття високої відповідальності, господарську зацікавленість у роботі не лише свого підприємства, а й об'єднання в цілому.

Вдосконаленню агітаційно-масової роботи партійних організацій виробничих об'єднань сприяло прийняття Центральним Комітетом КПРС постанов «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС» (1977 р.) і «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи». Здійснення накреслених у них завдань значно активізувало діяльність агітколективів, груп доповідачів і політінформаторів, рад наставників.

У виробничих об'єднаннях агітколективи створюються при первинних партійних організаціях усіх підрозділів. Створення агітколективів безпосередньо в цехах і філіалах забезпечує мобільність їх, дає можливість успішно роз'яснювати загальнополітичні, загальнодержавні завдання, мобілізувати трудящих на виконання виробничих планів і соціалістичних зобов'язань. Керують діяльністю агітколективів на головних підприємствах об'єднань партійні комітети або бюро цехових партійних організацій, а у філіалах — парткоми чи бюро парторганізацій цих виробничих підрозділів.

Виходячи з лєнінської настанови, що «повсякденна пропаганда і агітація повинні мати дійсно комуністичний характер»¹⁹, партійні організації виробничих об'єднань спрямовують діяльність агітаторів передусім на боротьбу за ощадливе, раціональне використання сировини і матеріалів, ліквідацію ручної праці, механізацію й автоматизацію **трудомістких процесів**, дотримання виробничої, технологічної і планової дисципліни, за чіткий ритм роботи всіх трудових колективів. Агітатори відіграють значну роль у підтриманні трудових ініціатив. Так, під час бесіди в одному з цехів Харківського виробничого об'єднання «Червона нитка» агітатор Г. Олексієнко розповіла ткалям про почин багатостатниць Дарницького шовкового комбінату. Зваживши всі свої можливості, молода ткаля, кандидат у члени

¹⁸ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 333.

¹⁹ В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 195.

КПРС, комсорг зміни Лідія Березна вирішила обслуговувати додатково до чотирьох ще один верстат. Вона успішно справилася з поставленим перед собою завданням і за результатами республіканського змагання здобула звання «Кращий молодий робітник легкої промисловості УРСР». Про все нове в роботі Лідії Березної та інших передовиків об'єднання агітатор Г. Олексієнко розповідає ткалям. Основну увагу вона зосереджує на економічному й морально-політичному значенні передових починів, ролі їх у справі виховання комуністичного ставлення до праці. В тому, що приклад Л. Березної в об'єднанні наслідували десятки молодих ткаль, основна заслуга належить агітаторові Г. Олексієнко²⁰.

Велику агітаційно-пропагандистську роботу у виробничих об'єднаннях проводять спеціалізовані групи політінформаторів. Вони постійно інформують трудящих про новини політичного життя країни, міжнародне становище, розвиток економіки, культури. Діяльність груп політінформаторів дає змогу парторганізаціям об'єднаною оперативніше доводити до свідомості трудящих важливі рішення партії і уряду, тісніше пов'язувати політичне виховання з практикою комуністичного будівництва.

У постанові Центрального Комітету партії «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС» підкреслено, що дійовою формою професійної підготовки, політичного і морального виховання молоді стало наставництво. Рух наставників у виробничих об'єднаннях набув значного поширення. Лише в колективах об'єднань вугільної промисловості Донеччини наприкінці 1978 р. 32 тис. досвідчених шахтарів були наставниками 40 тис. молодих працівників. Близько 400 гірничих колективів вирішили вивести в число передових по одній бригаді, що раніше відставала. 1900 бригад наслідували приклад Героя Соціалістичної Праці А. Беликова — ініціатора змагання під девізом «Затрат менше — вугілля більше»²¹.

У виробничих об'єднаннях визначилась чітка організаційна структура руху наставників. Повсюди партійні комітети створили ради наставників, які мають права комісій парткомів. Свою роботу ради наставників планують на рік, діючи в тісному контакті з партійними, профспілковими й комсомольськими організаціями. Завданням рад є добір і закріплення за молодими виробничниками наставників, вивчення, узагальнення й поширення передового досвіду роботи, організація навчання наставників, проведення таких заходів, як посвячення в молоді робітники, зльоти наставників, вшанування трудових династій. Ради також контролюють роботу наставників у цехах і відділах.

У взуттєвому об'єднанні «Київ», де три чверті працівників — молодь, партійний комітет створив штаб виховної роботи й наставництва. Він координує дії адміністрації і громадських організацій цехів і відділів, вивчення, пропаганду й поширення досвіду роботи з молоддю, дає свої рекомендації. Серйозну увагу тут приділяють координації діяльності сім'ї, школи і виробництва у виховній роботі. Штаб розробив чітку систему морального і матеріального стимулювання роботи кращих наставників. Очолює штаб генеральний директор об'єднання, Герой Соціалістичної Праці П. Ю. Тарасюк. У цехах і філіалах ці обов'язки покладено на начальників відповідних підрозділів. Добре організована вихована робота в об'єднанні дає значні результати. Вже другу п'ятирічку підряд об'єднанню належить першість серед підприємств легкої промисловості країни. Бюро Київського міськко-

²⁰ Див.: «Соціалістична Харківщина», 18 листопада 1938 р.

²¹ Див.: «Радянська Україна», 8 грудня 1977 р.

му партії в березні 1977 р. схвалило досвід партійної організації взуттєвого об'єднання «Київ» у справі утвердження й пропаганди радянського способу життя.

Одним з ефективних засобів політичного впливу на маси є наочна агітація, яка покликана в яскравій, образній формі доносити політику партії, її ідеї, заклики до мас і цим сприяти розвитку їхньої суспільно-політичної і трудової активності. Особливістю наочної агітації в колективах виробничих об'єднань є те, що вона висвітлює трудове й громадське життя не лише окремих підрозділів, а й об'єднань у цілсму.

У більшості партійних організацій виробничих об'єднань створено методичні ради або комісії з наочної агітації, які вирішують питання агітаційно-художнього оформлення підприємств. Партійні комітети приділяють значну увагу тому, щоб наочна агітація завжди стояла на високому ідейному і художньому рівні, була конкретною, оперативною і цілеспрямованою. Тематичною різноманітністю, оперативністю, високим художнім рівнем відзначається, наприклад, наочна агітація в Київському авіаційному об'єднанні.

Отже, досвід роботи партійних організацій в умовах виробничих об'єднань свідчить, що вони здійснюють комплексний підхід до організації ідейно-виховної роботи, на науковій, плановій основі, з урахуванням особливостей різних категорій трудящих вирішують питання комуністичного виховання. Велика увага приділяється створенню в трудових колективах відповідного морально-психологічного клімату, зміцненню трудової дисципліни, що сприяє підвищенню виробничої і громадської активності трудящих. Для формування в них наукового марксистсько-ленінського світогляду партійні комітети використовують систему політичної освіти й економічного навчання, масові форми пропаганди, лекційну пропаганду тощо. Враховуючи специфіку трудових колективів, які входять до виробничих об'єднань, і складність завдань, що стоять перед кожним з них зокрема і перед об'єднанням у цілому, партійні комітети постійно вдосконалюють агітмасову роботу. Для цього здійснюється цілий комплекс заходів: активізація діяльності агітколективів, груп доповідачів і політінформаторів, рад наставників, розвиток соціалістичного змагання, підтримання і поширення нових починів, широкое використання в політико-виховній роботі засобів масової інформації і пропаганди, наочної агітації, культосвітніх закладів, а також різних форм морального заохочення. Все це використовується партійними комітетами для виховання в трудящих активної життєвої позиції, підвищення їхньої виробничої, соціальної і громадсько-політичної активності, що в свою чергу позитивно впливає на зростання ефективності суспільного виробництва, продуктивності праці і якості продукції.

Л. М. Гордієнко

ИДЕЙНО-ВОСПИТАТЕЛЬНАЯ РАБОТА ПАРТИЙНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ ОБЪЕДИНЕНИЙ

Резюме

В статье рассматриваются основные формы и методы идейно-воспитательной работы партийных организаций, действующих в условиях промышленных производственных объединений. Особое внимание уделено раскрытию комплексного подхода партийных комитетов к организации политико-воспитательной и агитационно-массовой работы с различными категориями трудящихся.

До 75-річчя першої російської революції

М. Ю. КОЗИЦЬКИЙ (Київ), В. П. РЯБЦЕВ (Київ)

В. І. ЛЕНІН ПРО ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

75 років минає відтоді, коли в Росії розпочалася перша народна революція епохи імперіалізму. Вона займає особливе місце в історії нашої країни, у світовому революційному русі. Вперше робітничий клас, усі трудящі маси Росії під керівництвом революційної марксистської партії нового типу піднялися на боротьбу за повалення самодержавства, за свободу і демократію.

Перша російська революція відображала і закріплювала об'єктивний процес переміщення центру міжнародного революційного руху в Росію. Відомо, яке винятково важливе значення надавали цьому процесові, що розпочався наприкінці минулого століття, основоположники марксизму. Ще в 1878 р. Ф. Енгельс відзначав, що Росія в найближчому майбутньому відіграватиме найважливішу роль у революційній боротьбі. «А якщо вже справа дійде до революції в Росії,— писав він, — зміниться обличчя всієї Європи»¹.

Розвиваючи і поглиблюючи погляди К. Маркса і Ф. Енгельса на міжнародне значення майбутньої революції в Росії, В. І. Ленін зробив висновок, що знищення самодержавства — наймогутнішого оплоту європейської і азійської реакції — зробило б російський пролетаріат авангардним загоном міжнародного революційного робітничого класу. «Історія, — писав у 1902 р. В. І. Ленін, маючи на увазі необхідність повалення царизму, — поставила тепер перед нами найближче завдання, яке є найбільш революційним з усіх найближчих завдань пролетаріату якої б то не було іншої країни»².

Таким чином, у зв'язку з тим, що російська революція була спрямована проти одного з головних оплотів міжнародної реакції і важливої ланки світової імперіалістичної системи, її значення вийшло за межі однієї країни. Аналізуючи в 1913 р. історичну долю марксизму, В. І. Ленін виділяв революцію 1905—1907 рр. як одну з трьох віх всесвітньої історії, яка принесла марксистському вченню «...нові підтвердження і нові тріумфи»³. За визначенням В. І. Леніна революція 1905—1907 рр. була «генеральною репетицією» Великого Жовтня⁴, який привів до прориву імперіалістичного фронту і створення першої в світі соціалістичної держави.

Історичний досвід першої народної революції епохи імперіалізму виходить далеко за межі не лише однієї країни, але й свого часу і,

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 122.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 6, стор. 26.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 1, 4.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 9.

як наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 70-річчя революції 1905—1907 років у Росії», в наші дні набуває особливої актуальності⁵. Він є складовою і невід'ємною частиною суспільної практики світового комуністичного і робітничого руху.

Звичайно, розробляючи революційну теорію, В. І. Ленін формулював стратегічні і тактичні принципи більшовизму насамперед стосовно до умов російської дійсності. Але при цьому він глибоко враховував весь міжнародний досвід революційної боротьби. Росія, за його словами, справді *вистраждала* марксизм «...піввіковою історією нечужаних мук і жертв, небаченого революційного героїзму, неймовірної енергії і беззавітності шукань, навчання, випробування на практиці, розчарувань, перевірки, зіставлення досвіду Європи»⁶. Крім того, російська революція не була ізольованим від міжнародного революційного процесу явищем. Вона відображала загальні закономірності та назрілі потреби суспільного розвитку в нову історичну епоху. Партія більшовиків науково визначила ці потреби, правильно оцінила нове співвідношення класових і політичних сил у революції, її характер і перспективи, виробила справді революційну стратегію і тактику, теоретично обґрунтувала найважливіші положення, які набули інтернаціонального значення.

Вивчення та узагальнення багатого і різнобічного історичного досвіду, нагромадженого робітничим класом і його партією в ході першої російської революції, В. І. Ленін вважав одним з найголовніших завдань революційної соціал-демократії. Цей досвід він по праву називав найціннішим матеріалом російських марксистів. Кожний місяць тих буремних років у розумінні політичного навчання мас, вождів, класів і партій Володимир Ілліч порівнював з роком «мирного» «конституційного» розвитку⁷. «Один день жовтневого страйку або грудневого повстання, — відзначав він, — в сто раз більше важив і важить в історії боротьби за свободу, ніж місяці лакейських промов кадетів у Думі про безвідповідального монарха і монархічно-конституційний лад»⁸. Говорячи про узагальнення В. І. Леніним досвіду першої російської революції, застосовуваних у ній форм і методів боротьби пролетаріату, цілком доречно провести паралель між діяльністю К. Маркса і Ф. Енгельса після революції 1848 р. та діяльністю Володимира Ілліча після 1905 р. Саме на основі глибокого аналізу історії революційних битв основоположники марксизму робили висновки та узагальнення, пов'язані з теорією і практикою робітничого та загальнодемократичного руху, оцінкою різних класів і партій. У зв'язку з вивченням досвіду революції 1905—1907 рр. В. І. Ленін як приклад справді наукового підходу до оцінки революційних періодів у розвитку людства наводив зроблений К. Марксом і Ф. Енгельсом аналіз їх участі в революційній боротьбі 1848—1849 рр., які, за словами Володимира Ілліча, завжди виділялися в їх діяльності як центральний пункт. «До цього пункту, — наголошував В. І. Ленін, — повертаються вони завжди для визначення внутрішньої природи різних класів і їх тенденцій у найбільш яскравому й чистому вигляді. З точки зору тодішньої, революційної епохи оцінюють вони завжди пізніші, більш дрібні, політичні утворення, організації, політичні завдання і політичні конфлікти»⁹.

⁵ Див.: «УІЖ», 1975, № 2, стор. 5.

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 7.

⁷ Див.: там же, стор. 9.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 25.

⁹ Там же, стор. 23.

Подібний підхід до аналізу революційних періодів був характерним і для В. І. Леніна. «Оцінка російської революції,— писав він у 1908 р.,— тобто трьох перших років її, стоїть на черзі дня. Без вяснення класової природи наших політичних партій, без урахування інтересів і взаємного становища класів у нашій революції не можна зробити жодного кроку вперед у справі визначення найближчих завдань і тактики пролетаріату»¹⁰. Володимир Ілліч дав глибоку оцінку джерел і змісту революції, визначив її історичне місце в історії Росії, показав боротьбу класів і партій в ході революційних битв. Ленінські праці, присвячені подіям 1905—1907 рр., є свого роду науковою історією першої російської революції, де з позицій історичного матеріалізму висвітлено її закономірності, вузлові моменти, особливості, уроки і міжнародне значення.

Вивчення та узагальнення В. І. Леніним досвіду революції 1905—1907 рр. відбувалося в умовах гострої ідейно-політичної боротьби. Буржуазні публіцисти — «герої контрреволюції», як називав їх В. І. Ленін, намагалися всіляко перекрутити історію революції, стратегію і тактику більшовицької партії, особливо досвід її боротьби за маси, за спільність дій усіх революційно-демократичних сил. Вони змагалися «..один з одним у підлому опльовуванні революційних традицій російської революції»¹¹. Це визначалося класовими інтересами буржуазії, яка, силкуючись підкорити своєму впливові загальнодемократичний рух, робила все для того, щоб зобразити революцію «...як щось низьке, елементарне, наївне, стихійне, безумне...»¹². Після поразки революції, відзначав В. І. Ленін, на пролетаріат «...обрушився весь тягар економічних і політичних переслідувань, вся ненависть лібералів за вирване у них соціал-демократією керівництво масами в революції»¹³. Рішуче відстоюючи марксистські погляди на роль робітничого класу і його партії в революційному русі, на гегемонію пролетаріату і його союз із селянством та іншими непролетарськими масами, на роль класових союзів, революційних компромісів і угод у створенні загальнодемократичного фронту, В. І. Ленін вів непримиренну боротьбу проти меншовиків, есерів, троцькістів, а також проти міжнародного опортунізму.

Соціал-реформісти, перебільшуючи відсталість Росії, намагалися заперечувати на цій основі міжнародне значення досвіду революції. Вони вважали, начебто події, відносини і засоби боротьби в Росії мають дуже мало схожого із західноєвропейськими відносинами і тому навряд чи можуть мати якусь практичне значення. «Нема нічого більш помилкового,— писав у зв'язку з цим В. І. Ленін,— ніж така думка»¹⁴.

Особливо завзято виступали ревізіоністи проти використання європейським робітничим класом революційних форм боротьби, зокрема проти масових страйків пролетаріату, мотивуючи свою позицію тим, що перша російська революція, під час якої ці форми набрали великого поширення, закінчилася поразкою.

В. І. Ленін боровся також проти інтерпретації досвіду революції «ревізіоністами зліва», які нехтували масові революційні дії пролетаріату, не враховували реального співвідношення класових сил, стояли на шляху революційних авантур.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 24.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 24.

¹² Там же.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 19, стор. 356.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 308.

Однак ревізіоністи (як справа, так і «зліва») були неспроможні перекреслити незаперечні факти, що свідчили про величезний вплив російської революції, на розвиток національно-визвольного руху в усьому світі. «Революції в Туреччині, Персії, Китаї, — відзначав В. І. Ленін, — доводять, що могутнє повстання 1905 року, лишило глибокі сліди і що його вплив, який виявляється в поступальному русі *сотень і сотень мільйонів людей*, викоренити не можна»¹⁵. В. І. Ленін з'ясував також основні напрями впливу революції 1905—1907 рр. на міжнародний робітничий рух, зокрема на боротьбу пролетаріату Західної Європи. Визначаючи історичне місце першої російської революції, він називав її «...прологом грядущої європейської революції»¹⁶. Водночас В. І. Ленін показав, що в особі соціалістичного пролетаріату Європи визвольний рух у Росії має «...могутній міжнародний революційний резерв»¹⁷. Цілі і завдання народної революції в Росії були близькими і зрозумілими пролетаріатові і широким трудящим масам Західної Європи не лише тому, що вони самі мали вже досвід боротьби за демократію, а насамперед тому, що цю боротьбу російський пролетаріат продовжив на більш високому ступені її розвитку. Ось чому «російська революція, — писала К. Цеткін, — так освіжає діє на пролетаріат, так пробуджує і зміцнює революційну свідомість»¹⁸.

Широка революційна хвиля, яка прокотилася по багатьох країнах світу, була тільки безпосереднім відгуком на російську революцію. Однак її міжнародне значення полягає не лише в цьому. Революція та весь досвід світового робітничого й загальнодемократичного руху після неї переконливо спростували догми опортуністів II Інтернаціоналу і показали правильність ленінського вчення про партію нового типу, гегемонію пролетаріату, союз робітничого класу і селянства, революційно-демократичну диктатуру пролетаріату і селянства і т. д. Оцінюючи основні підсумки класових боїв 1905—1907 рр. у Росії, В. І. Ленін підкреслював, що «революція підтвердила нашу теорію, бо вона єдина справді революційна теорія»¹⁹.

Насамперед слід підкреслити, що боротьбою пролетаріату на буржуазно-демократичному етапі революції вперше в історії керувала створена В. І. Леніним більшовицька партія — партія нового типу. Події 1905—1907 рр. наочно підтвердили, що справа зовсім не в тому, що в особі більшовиків на політичній арені з'явилася ще одна партія. Перша народна революція епохи імперіалізму виявила нерозривний зв'язок між виникненням цієї революційної партії і початком нової епохи у світовому розвитку. Дістали неспростовні підтвердження основні ленінські положення про роль і місце революційної партії пролетаріату в загальнодемократичному русі. Суть одного з цих положень полягає в тому, що «тільки самостійна робітничая партія може бути твердим оплотом в боротьбі з самодержавством, і тільки в союзи з такою партією, в підтримці її можуть активно проявити себе всі інші борці за політичну свободу»²⁰. В. І. Ленін неодноразово наголошував і на тому, що революція підтвердила не лише необхідність дотримання абсолютної самостійності робітничої партії, а й необхідність керівництва з її боку всім загальнодемократичним табо-

¹⁵ Там же.

¹⁶ Там же.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 285.

¹⁸ Из жизни и творчества борца Клары Цеткин, Л., 1927, стор. 172.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 112.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 167.

ром. Отже, партія, яку створив В. І. Ленін і яка пройшла випробування в буремні роки першої російської революції, виступала одночасно і як самостійна політична сила, і як активний учасник загальнодемократичного руху. Тільки така партія могла в умовах імперіалізму очолити боротьбу мас у буржуазно-демократичній революції і, формуючи політичну армію соціалістичної революції, повести трудящих до нової мети — боротьби за соціалізм.

Основні ленінські положення про завдання партії в загальнодемократичному русі знайшли відображення й у прийнятій II і далі розвинутій III з'їздами РСДРП партійній програмі, яка акумулювала в собі вимоги всіх демократів — встановлення демократичної республіки, запровадження 8-годинного робочого дня, конфіскація поміщицьких земель.

Відповідаючи інтересам робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії, демократичної інтелігенції, тобто абсолютної більшості народу, ці вимоги стали платформою для спільних дій усіх революційно-демократичних сил. Як вказував В. І. Ленін, революційні виступи широких народних мас у 1905—1907 рр. довели, що програма з цими вимогами була єдиною правильною загальнодемократичною програмою боротьби за вільну Росію²¹. Жодна інша політична партія Росії не мала подібної програми і не ставила своїм завданням створення єдиного загальнодемократичного фронту.

Обстоюване В. І. Леніним право пролетаріату і його партії говорити і діяти від імені всього народу визначалося самим становищем робітничого класу в капіталістичному суспільстві. Право марксистської партії — авангарду робітничого класу — відображати найістотніші потреби широких народних мас, висувати перед ними практичні завдання боротьби за їх здійснення, формувати загальнодемократичні вимоги більшовики розглядали водночас і як вираз політичної гегемонії пролетаріату. Історія першої російської революції, а потім і весь наступний хід класової боротьби, неодноразово підкреслював В. І. Ленін, наочно показав, що боротьба суспільних сил велася саме навколо цих вимог. Досвід переконливо довів також, що в нову історичну епоху здійснення демократичної революції можливе лише на основі гегемонії пролетаріату, його провідної ролі в союзі з іншими класами і соціальними групами. «Все, що завойоване донині визвольним рухом у Росії, — зазначав з цього приводу В. І. Ленін, — завойоване цілком і виключно революційною боротьбою мас з пролетаріатом на чолі їх»²².

Розроблене В. І. Леніним вчення про гегемонію пролетаріату в буржуазно-демократичній революції було покладене в основу всіх рішень III з'їзду РСДРП, який визначив стратегію і тактику більшовиків у революції. Як відзначав В. І. Ленін у книзі «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції», в рішеннях III з'їзду на перший план було «...висунуто завдання керівництва в загальнонаціональних інтересах боротьби з царизмом усім широким революційно-демократичним рухом»²³. Ленінське вчення про гегемонію пролетаріату по-новому поставило ряд принципових питань, насамперед про характер першої російської революції, її рушійні сили і перспективи.

В сучасних умовах, коли ідеологи імперіалізму намагаються протиставити революцію і демократію, слід особливо підкреслити, що са-

²¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 15.

²² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 113.

²³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 73.

ме робітничий клас як гегемон загальнодемократичного руху перетворив революцію 1905—1907 рр. у загальнонародну, зробив її справжньою школою і кузнею російського демократизму. Визначаючи революцію як народну, В. І. Ленін рішуче виступав проти затушовування за допомогою цього слова класових антагонізмів усередині народу. Разом з тим, наголошував він, виділення в народі класів не повинно вести до того, щоб передовий клас замикався в собі. Це робиться для того, щоб він «...тим з більшою енергією, тим з більшим ентузіазмом боровся за справу всього народу, на чолі всього народу»²⁴.

Саме в період першої російської революції дістали розвиток форми більш високого (порівняно з буржуазним) типу демократії — демократії робітничого класу і селянства. Маються на увазі Ради робітничих депутатів, які виникли в 62 містах країни²⁵. І якщо ця форма пролетарської демократії з нечуваною швидкістю довела свою перевагу над буржуазною демократією, то сталося це тому, що Ради були результатом самостійної творчості мас, виникли як органи їх волевияву і безпосередньої демократії. Вони не були створені якоюсь партією, а зароджувалися в процесі революційної боротьби, увібравши в себе глибокі демократичні традиції народу. Саме завдяки Радам російському пролетаріатові вдалося в 1905 і в 1906 роках, хоч і на короткий час та на обмежених територіях, взяти владу в свої руки, показати масам приклади справжнього народовладдя. Важливо й те, що Ради, діяльність яких не сковувалася якимись раніше створеними застарілими формами, були динамічними і гнучкими органами революційно-демократичної влади, а на етапі боротьби за соціалізм перетворилися в органи пролетарської державності.

Революційно-демократична диктатура, яка по-новому ставила питання про владу в буржуазно-демократичній революції при гегемонії пролетаріату, означала повний розрив з формами буржуазної демократії, була диктатурою «...гігантської більшості народу над купкою насильників, грабіжників і узурпаторів народної влади»²⁶. Досвід минулого і сучасного переконливо підтверджує життєвість ленінського положення про те, що без зламу старої державної машини і завоювання влади не тільки в центрі, а й на місцях перемога революції неможлива. Так, у Чилі утворення народного уряду було величезною перемогою робітничого класу і всього народу. При цьому уряді протягом трьох років відбулися глибокі соціальні зміни, небаченого розмаху набула творча активність трудящих. І хоч реакція захопила революцію зненацька, однак, як наголошував на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «...тимчасова поразка чилійської революції не зменшує її історичних заслуг, значення її досвіду»²⁷. Разом з тим, аналізуючи причини цієї поразки, Компартія Чилі відзначала, що вони, зокрема, полягали в неусвідомленні народними масами необхідності завоювання всієї повноти влади. Здобувши перемогу, народний рух припустився потім найбільшої із своїх помилок, переоцінивши стабільність політичного ладу і міцність демократичної системи Чилі²⁸. І хоч робітничий клас країни намагався створити нові форми народовладдя, вони не дістали масового розвитку.

²⁴ Там же, стор. 95.

²⁵ Див.: «Коммунист», 1977, № 4, стор. 61.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 269.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 33.

²⁸ Див.: XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Стенографічний звіт, т. 3, К., 1976, стор. 44.

Сучасні буржуазні ідеологи силкуються довести, начебто народо-владдя у формі революційно-демократичної диктатури означає в марксистсько-ленінському його розумінні не що інше, як диктатуру пролетаріату. Вони твердять, що для комуністів, мовляв, звернення до досвіду революції 1905—1907 рр. рівнозначне пошукові шляхів до негайного встановлення єдиновладдя робітничого класу²⁹.

Насамперед слід підкреслити, що завоювання широкої демократії для трудящих мас, придушення опору старої влади В. І. Ленін, партія більшовиків пов'язували лише з умовою мобілізації на боротьбу проти існуючого ладу всіх революційних класів і прошарків. Сильною і авторитетною може бути лише така влада, яка спирається на більшість народу. Стати величезною, переважаючою більшістю, відзначав В. І. Ленін, російський пролетаріат «...може, тільки з'єднавшись з масою напівпролетарів, напівхазяйчиків, тобто з масою дрібнобуржуазної міської і сільської бідноти»³⁰. Звичайно, така широка соціальна база революційно-демократичної диктатури не могла не позначитися й на можливому складі революційного уряду, а саме зробила б неминучою участь або навіть переважання в ньому «найрізніших представників революційної демократії»³¹. Разом з тим, як показали 1905—1907 рр. і весь наступний хід революційної боротьби, народо-владдя не виникає стихійно, автоматично. Успішний розвиток революції, її перехід від нижчих до вищих ступенів вирішальною мірою залежав від ідейно-політичної зрілості і організованості пролетаріату, його вміння згуртувати навколо себе союзників.

Вивчаючи досвід революції, В. І. Ленін показав, що саме під впливом зростаючої організованості пролетаріату стали організовуватися всі інші верстви населення, з яких склалися бойові кадри революційного народу. «Період пролетарських перемог,— писав він,— був періодом небаченого в Росії, гігантського навіть з європейської точки зору, зростання масової організованості взагалі»³².

Як розробка стратегічної лінії більшовиків на перемогу демократичної революції, так і вивчення досвіду втілення її в життя проходили в непримиренній боротьбі з різного роду опортуністами, і насамперед з меншовіками, які виступали проти широкої соціальної бази народо-владдя на тій підставі, що, мовляв, у пролетаріату з дрібною буржуазією не може бути єдиної волі. В. І. Ленін викрив абсурдність і метафізичний підхід меншовиків до цих питань. Він переконливо показав, що в питаннях боротьби за соціалізм у пролетаріату і дрібної буржуазії повної «єдності волі» справді не може бути. Але в той час російській пролетаріат вів боротьбу за демократичну республіку. Тому, як наголошував В. І. Ленін, відсутність єдності в питаннях соціалізму і в боротьбі за соціалізм не виключала «...єдності волі в питаннях демократизму і в боротьбі за республіку»³³.

Викриваючи антимарксистський підхід меншовиків до питань, пов'язаних з виникненням зародкових форм нової революційної влади, В. І. Ленін вказував, що «...ніхто не зможе на конкретних прикладах з досвіду 1905 року показати, як могла б переможна революція не бути диктатурою пролетаріату і селянства»³⁴.

²⁹ Див.: К. И. Зародов. В. И. Ленин и народная революция.— «Вопросы истории КПСС», 1976, № 5, стор. 9—10; його ж. Победоносная демократическая революция.— «Проблемы мира и социализма», 1977, № 2, стор. 23.

³⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 10, стор. 17.

³¹ Там же, стор. 18.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 113.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 68.

³⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 354.

Водночас важливо підкреслити актуальність ленінського застереження про те, що плутання боротьби за повний демократичний переворот з пролетарською боротьбою за соціалістичну революцію загрожує соціалістові політичним крахом. Саме таке плутання було характерним для Троцького, який на противагу ленінській теорії висунув ідею так званої «перманентної революції» з її лозунгом «без царя, а уряд робітничий». Перескакування через окремі етапи революції неминуче вело до усунення найчисленнішого класу — селянства — із складу рушійних сил революції, прирікаючи її на поразку. Сучасні буржуазні фальсифікатори намагаються гальванізувати «теорію» Троцького з тим, щоб узяти під сумнів ленінське вчення про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, яке спростовує одну з основоположних догм опортуністів про неминучість тривалого панування капіталізму після перемоги буржуазної революції.

Хоч демократична республіка й не була кінцевою метою пролетаріату, її встановлення в Росії відкривало широкі можливості для боротьби за соціалізм. Саме на ґрунті демократичної республіки, підкреслював В. І. Ленін, дальший розвиток класової боротьби міг стати «...найглибшою і найширшою народною боротьбою за соціалізм»³⁵. Отже, тільки гегемонія пролетаріату дає можливість перетворити демократичний етап революції у початок нового її етапу — безпосередню боротьбу за соціалізм, забезпечує безперервність цього процесу.

Ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну стала видатним вкладом у творчу скарбницю марксизму. Суть цієї теорії, полягає в тому, що *«пролетаріат повинен провести до кінця демократичний переворот, приєднуючи до себе масу селянства, щоб роздушити силою опір самодержавства і паралізувати нестійкість буржуазії. Пролетаріат повинен вчинити соціалістичний переворот, приєднуючи до себе масу напівпролетарських елементів населення, щоб зломити силою опір буржуазії і паралізувати нестійкість селянства та дрібної буржуазії»*³⁶.

Теорія переростання буржуазно-демократичної революції в революцію соціалістичну ґрунтувалася на конкретному аналізі співвідношення класових сил у Росії, з урахуванням міжнародного становища. Всупереч твердженням меншовиків і західноєвропейських опортуністів про те, що майбутня революція в Росії зможе перемогти не інакше, як під керівництвом буржуазії, а соціалістична — тільки при наявності пролетарської більшості серед населення країни, В. І. Ленін довів, що буржуазія на той час уже втратила свої революційні риси і що довести революцію до переможного кінця може лише пролетаріат, виступаючи на чолі всього народу.

Співвідношення класів, що складається на етапі демократичної революції, не є постійним. З розвитком революції, тобто із зміною її завдань, змінюються й сили, які ці завдання вирішують, що, в свою чергу, не може не впливати на тактику пролетаріату. В. І. Ленін показав приклад геніального визначення змін у співвідношенні ролі тих чи інших класів у ході розвитку революції, а також постановки тактичних завдань на окремих її етапах. Якщо влітку 1905 р. В. І. Ленін писав про необхідність приєднання до пролетаріату всієї маси селянства, то восени 1906 р. він відзначав, що дотримання цієї лінії означає консервативність соціал-демократії, оскільки «тепер ставка в бо-

³⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 11, стор. 68.

³⁶ Там же, стор. 83.

ротьбі більша, завдання трудніше, битва має бути гостріша»³⁷. У зв'язку з цим В. І. Ленін робить ґрунтовний висновок, що революція може перемогти «...виключно завдяки союзові пролетаріату з справді-революційним, а не опортуністичним селянством»³⁸.

Історичний досвід, нагромаджений у ході розвитку світового революційного процесу, підтвердив життєву силу і правильність ленінської теорії переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну, показав закономірність поєднання двох революційних етапів, коли очолюваний комуністичними партіями робітничий клас розв'язує не лише демократичні, а й соціалістичні завдання. Зокрема, після перемоги Лютневої буржуазно-демократичної революції 1917 р. В. І. Ленін чітко визначив лінію на її перехід до соціалістичної. І, як не зиступали проти цього опортуністи з II Інтернаціоналу і російські меншовики, ленінське вчення про передумови і суть безперервної революції, про її поетапний характер блискуче здійснилося в Росії.

Взята на озброєння комуністичними і робітничими партіями ленінська теорія переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну була успішно втілена в життя в ряді країн Східної Європи і Азії, де національно-визвольний і антифеодальний рух проходив під гаслами глибоких соціальних змін. Це безпосередньо привело пролетаріат до взяття влади в свої руки і до початку соціалістичних перетворень. Процес переростання буржуазно-демократичних революцій у соціалістичні був здійснений у Польщі, Угорщині, Румунії, Чехословаччині, НДР, Албанії, Китаї, Північній Кореї і Північному В'єтнамі. При цьому не лише підтвердилася правильність ленінської теорії, а й відбулося даліше її збагачення досвідом боротьби пролетаріату, селянства та інших прошарків населення в умовах імперіалізму і, зокрема, фашизму. Демократична революція в силу об'єктивних обставин стає антиімперіалістичною, антимонополістичною.

Сучасний розвиток революційного процесу постійно збагачує ленінську теорію, вносить багато нового у скарбницю марксизму-ленінізму.

Всесвітньо-історичне значення має також відкрита В. І. Леніним і підтверджена всім ходом революції така закономірність її успішного розвитку, як союз робітничого класу і селянства. Критикуючи меншовицькі погляди на підсумки першої російської революції, Володимир Ілліч особливо підкреслював, що «союз сил» пролетаріату і селянства — головних учасників боротьби проти самодержавства — існував не лише в ідеї, як твердили меншовики, а характеризував увесь перший період революції, всі визначні її події, тобто був безперечним. «Не зрозумівши цього факту, — наголошував В. І. Ленін, — не можна нічого зрозуміти в «підсумках» російської революції»³⁹.

Значення проблеми союзу робітничого класу і селянства на сучасному етапі полягає в тому, що вона безпосередньо пов'язана з іншим принципово важливим питанням — «лівоблокістською» тактикою більшовиків, теоретичне обґрунтування якої В. І. Ленін дав задовго до революції 1905—1907 рр. З повним правом можна сказати, що нині єдність дій усіх лівих, демократичних, антиімперіалістичних сил — це основа стратегії і тактики марксистсько-ленінських партій у боротьбі за мир, демократію і соціальний прогрес. Комуністичні і робітничі партії капіталістичних країн розробляють проблеми, пов'язані із створенням широких союзів, які б охоплювали більшість народу,

³⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 48.

³⁸ Там же, стор. 47—48.

³⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 322.

і були здатні здійснити глибокі соціальні перетворення. «Вони добиваються згуртування всіх демократичних сил у боротьбі проти панування монополій, — відзначав у доповіді «Великий Жовтень і прогрес людства» товариш Л. І. Брежнев. — В їх теоретичних настановах у зв'язку з цим є цікаві положення, хоча, мабуть, не все можна вважати до кінця опрацьованим і безперечним. Це й зрозуміло: пошук є пошук»⁴⁰.

Безумовно, що проблема союзників пролетаріату має яскраво виражений конкретно-історичний зміст, вимагає ретельного аналізу класової структури і міжкласових відносин тієї чи іншої країни. Однак при всьому цьому марксистсько-ленінська постановка питання є вихідною теоретичною і методологічною основою її розробки в кожній країні, а досвід майстерного використання більшовиками різноманітних форм боротьби за маси має практичне значення. Як писав в одній із своїх статей директор інституту М. Тореза при ЦК ФКП Ж. Конь, політика союзу і об'єднання всіх класів і прошарків, експлуатованих великим капіталом, політика єдиного фронту бере свій початок з досвіду першої російської революції, з політики «лівого блоку», обґрунтованої в ході революційних боїв 1905—1907 рр. у Росії⁴¹.

Російські більшовики на чолі з В. І. Леніним збагатили арсенал тактичних засобів боротьби міжнародного робітничого руху дорогоцінним досвідом керівництва масами, здійснення тактики класових союзів, угод і співробітництва з іншими революційно-демократичними партіями та організаціями у справі створення загальнодемократичного фронту. На основі аналізу класової структури російського суспільства, соціального складу і платформ усіх політичних партій В. І. Ленін дав чітке визначення змісту лівих сил. З класової точки зору це — пролетаріат, селянство, демократична інтелігенція, дрібні службовці, а з партійно-політичної — партії, які стояли лівіше кадетів. Боротьба за звільнення цих сил з-під впливу кадетів і становила суть «лівоблокістської» тактики.

На основі багатого досвіду, як міжнародного, так і російського, В. І. Ленін зробив принциповий висновок про те, що тактика «лівого блоку» є обов'язковою для кожної робітничої партії в усякому буржуазно-демократичному русі⁴². Ленінська тактика класових союзів, як і в цілому стратегія і тактика більшовиків, розроблялася і втілювалася в життя в умовах гострої боротьби проти опортунізму меншовиків та їх покровителів — лідерів II Інтернаціоналу, проти представників усіх різновидностей лівого революціонізму — есерів, анархістів, троцькістів. Саме в цій непримиренній боротьбі підтверджувалася життєвість тактики більшовиків. «Наші тактичні принципи, — писав В. І. Ленін, — відточені й загартовані, ввійдуть в історію робітничого руху і соціалізму Росії, як наріжні камені»⁴³.

Уроки тактики «лівого блоку» свідчать, що в умовах широкого загальнодемократичного руху відмова марксистської партії від участі в політичних союзах і намагання вести боротьбу тільки власними силами, лише за класові цілі пролетаріату веде до втрати нею будь-яких перспектив на успіх. Ефективність дій лівих сил перебуває у прямій залежності від наявності гегемонії пролетаріату — головної рушійної і мобілізуючої сили загальнодемократичного руху, яка зумовлюється об'єктивним розвитком усіх класів і насамперед самого пролетаріату.

⁴⁰ Л. І. Брежнев. Великий Жовтень і прогрес людства, К., 1977, стор. 23.

⁴¹ Див.: «Проблеми мира и социализма», 1975, № 7, стор. 66.

⁴² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 21, стор. 87.

⁴³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 154—155.

Наполегливо і послідовно добиваючись згуртування всіх революційно-демократичних сил, В. І. Ленін водночас особливо наголошував на необхідності збереження самостійності пролетаріату і його партії в загальнодемократичному русі. «Охорона ідейної і політичної самостійності партії пролетаріату, — писав він, — є постійний, незмінний і безумовний обов'язок соціалістів»⁴⁴. Як показав досвід, злиття демократичної діяльності пролетаріату з демократизмом інших класів лише послаблює загальнодемократичну боротьбу. Самостійна ж участь робітничого класу в цій боротьбі готує його на роль вождя соціалістичної революції.

Неминуше значення мають ленінські вимоги щодо революційних компромісів комуністів з іншими партіями і організаціями. В. І. Ленін завжди відстоював гласність усіх оформлених і неформлених угод, підкреслював важливість доведення їх змісту до широких мас. Ніякі компроміси і угоди не повинні обмежувати партійної самостійності, принципової і послідовної боротьби з опортунізмом. Однак, як наголошував В. І. Ленін, «неправильно, ніби необхідність додержувати чистоти класової позиції виключає всякі угоди»⁴⁵.

З досвіду революції 1905—1907 рр. випливав важливий висновок про необхідність активної наступальної боротьби проти буржуазної ідеології, її розкладницького впливу на демократичні маси. Викриття більшовиками антинародного характеру російського лібералізму було однією з найголовніших умов завоювання непролетарських мас на бік робітничого класу. Ленінська тактика «лівого блоку» дістала цілковите підтвердження в Лютневій буржуазно-демократичній та Великій Жовтневій соціалістичній революціях. У багатому досвіді Жовтня питання про ставлення до непролетарських мас займає особливе місце. В. І. Ленін з цього приводу відзначав, що завоювання переважної більшості пролетаріату, майже половини армії і створення величезної переваги сил у вирішальний момент у вирішальних пунктах «...могли б дати лише найбільш короткочасну і нетривку перемогу, якби більшовики не могли привернути на свою сторону більшість непролетарських трудящих мас, відвоювати їх собі у есерів та інших дрібнобуржуазних партій. Головне саме в цьому»⁴⁶.

Особливо велике значення ленінська тактика «лівого блоку» мала в умовах боротьби проти наступу фашизму, коли комуністичні партії Німеччини, Франції, Італії, Іспанії добивалися єдності робітничого руху і створення на цій основі широкого союзу демократичних, антифашистських сил. Досвід цієї боротьби, основні проблеми політики Народних фронтів були глибоко, по-ленінському проаналізовані VII конгресом Комінтерну (1935 р.), який всебічно обгрунтував політику єдності антиімперіалістичних, демократичних сил у нових умовах.

Яскравим свідченням творчого підходу комуністів до ленінського вчення про союз лівих, демократичних сил стали документи міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій 1957, 1960 і, особливо, 1969 років. Виходячи з глибокого аналізу сучасного міжнародного розвитку, Нарада 1969 р. поставила перед комуністами завдання — досягти єдності робітничого руху, всіх антиімперіалістичних сил, націлила комуністичні й робітничі партії на творче застосування ленінського методу до розв'язання найважливіших проблем сучасності.

Революція 1905—1907 рр. наочно показала важливість ленінських висновків про те, що мистецтво політичного керівництва полягає не

⁴⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 129.

⁴⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 269.

⁴⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 10.

тільки в проголошенні правильних гасел, але й у виборі найбільш доцільних форм і засобів боротьби, які пролетаріат повинен використовувати в своїх класових інтересах. В. І. Ленін наголошував, що «ставити це питання поза історично-конкретною обстановкою значить не розуміти азбуки діалектичного матеріалізму»⁴⁷. Під час народної російської революції, в ході якої економічні і політичні страйки, мітинги, демонстрації, парламентські і непарламентські форми боротьби, думська тактика і збройне повстання, взяті на озброєння революційними масами, завдавали відчутних ударів по самодержавству, марксистське вчення про мистецтво політичного керівництва боротьбою трудящих уперше в історії було блискуче застосоване на практиці.

Особливого значення надавав В. І. Ленін таким специфічним пролетарським засобам боротьби, як масовий страйк та збройне повстання. Саме завдяки активному використанню в роки революції масового страйку в боротьбу проти самодержавства протягом короткого часу були втягнуті мільйони пролетарів і селян. Як підкреслював Володимир Ілліч, своєрідність першої російської революції і полягала в тому, що, хоч за соціальним змістом, вона й була буржуазно-демократичною, то за засобами боротьби — пролетарською⁴⁸. Велика різноманітність форм і засобів боротьби сприяла прискоренню процесу революційного виховання мас і підготовці їх до збройного повстання.

Розвиваючи марксистські ідеї про тактику і принципи збройної боротьби, В. І. Ленін визначив чіткий план її підготовки, який включав у себе два завдання — по-перше, озброєння пролетаріату, створення бойових дружин, оволодіння воєнними знаннями тощо; по-друге, робота серед солдатів і матросів, створення партійних організацій в армії, боротьба за її перехід на бік робітничого класу. Поряд з цим більшовики посилювали роботу в різних організаціях пролетаріату, селянства та інших верств суспільства.

Перша народна революція епохи імперіалізму завдала могутнього удару по різного роду опортуністичних догмах, які склалися в умовах домонопольної епохи в розвитку капіталізму та робітничого руху і відстоюваних лідерами II Інтернаціоналу. Проходячи у своєму розвитку через етапи піднесення і спаду, вона сприяла тому, що під керівництвом більшовицької партії пролетаріат і його союзники збагачувалися теоретичним і практичним досвідом ведення справді масової революційної боротьби проти самодержавства і буржуазії. У період спаду революції озброєні рішеннями IV і V з'їздів РСДРП більшовицькі організації всемірно дбали про створення передумов для нового революційного піднесення чи хоча б уповільнення спаду, про закріплення завоювань народу. В період роботи II і III Державних дум партія більшовиків боролася за поєднання парламентських дій робітничих депутатів з непарламентськими виступами мас. Органічне поєднання легальних і нелегальних, мирних і немирних форм боротьби було однією з найважливіших рис діяльності більшовиків.

Досвід російського пролетаріату по використанню різноманітних форм і засобів боротьби відіграв важливу роль у зміцненні його позицій як гегемона революції і визначив успіх дальшої боротьби. Цей досвід вчить, що комуністичні й робітничі партії у своїй діяльності повинні майстерно пов'язувати мирні й немирні засоби боротьби. Саме на цьому наголошував товариш Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії. «Трагедія Чілі,— говорив він,— аж ніяк не перекреслила висновку комуністів про можливість різних шляхів ре-

⁴⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 2.

⁴⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 30, стор. 294.

волюції, в тому числі мирного, якщо для цього існують необхідні умови. Але вона владно нагадала про те, що революція повинна вміти себе захистити»⁴⁹.

Ось лише деякі питання, пов'язані з історією першої революції епохи імперіалізму, які є актуальними для сучасного революційного розвитку. Не всі вони набули закінченого і оформленого вигляду вже в процесі революції 1905—1907 рр. Але, як наголошував В. І. Ленін, не слід «...забувати про те, що закінченість і оформленість випливають з незакінченості і неформальності»⁵⁰. На основі вивчення і узагальнення досвіду революції В. І. Ленін глибоко розробив широке коло проблем класової боротьби, розвинув далі марксистську теорію.

«Хід історії,— наголошується у постанові ЦК КПРС «Про 110-у річницю з дня народження Володимира Ілліча Леніна»,— найглибші перетворення, які в корені змінили обличчя сучасного світу, приносять все нові докази правоти і незламної сили ленінських ідей»⁵¹.

Перша російська революція стала величезною школою політичного виховання мас, показала в дії всі класи і партії. Вона переконливо підтвердила встановлену К. Марксом і Ф. Енгельсом закономірність про невинне зростання ролі народних мас як активних творців світового прогресу. Революція, відзначав В. І. Ленін, «...виправдала всі основні теоретичні положення марксизму, всі істотні лозунги соціал-демократії»⁵². Ленінська партія була справжнім творцем російської революції. Набутий у ході її класових боїв досвід сприяв дальшому розвитку революційної теорії про роль партії, співвідношення демократичної і соціалістичної революцій, про гегемонію пролетаріату і його союз із селянством, про Ради як форму державної влади і став надбанням міжнародного робітничого руху.

Революція 1905—1907 рр. розширила арену революційної боротьби, залучила до неї мільйони людей, вказала їм шляхи до визволення від вікового політичного та соціально-економічного гніту. Практика світового революційного процесу збагатилася новим союзом в особі пролетаріату і сил національно-визвольного руху пригноблених народів, який у сучасних умовах набув особливого значення.

Вивчення і творче засвоєння досвіду першої російської революції, зроблених на його основі ленінських оцінок і теоретичних висновків сприяє глибшому розумінню революційних процесів сучасності.

Н. Е. Козицкий, В. П. Рябцев

В. И. ЛЕНИН О ВСЕМИРНО-ИСТОРИЧЕСКОМ ЗНАЧЕНИИ
ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ

Резюме

В статье раскрывается ленинская оценка места и роли революции 1905—1907 гг. — первой революции эпохи империализма — в российском и международном рабочем и общедемократическом движении. Основное внимание уделяется значению опыта большевиков в борьбе за гегемонию пролетариата, за единство действительных левых сил, осуществление революционно-демократической диктатуры пролетариата и крестьянства для современного коммунистического и рабочего движения.

* * *

⁴⁹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 33.

⁵⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 360.

⁵¹ «Радянська Україна», 16 грудня 1979 р.

⁵² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 80.

В. Л. САВЕЛЬЄВ (Київ), О. А. СПІРІН (Київ)

НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ФАЛЬСИФІКАЦІЙ КАДРОВОЇ ПОЛІТИКИ КПРС

Історичний досвід нашої партії в боротьбі за перемогу соціалізму, за створення матеріально-технічної бази комунізму, досвід комуністичних і робітничих партій братніх соціалістичних країн переконливо підтверджують правильність марксистсько-ленінського положення про те, що робітничий клас може здійснювати свої великі цілі лише за умови, якщо він висуватиме своїх передових представників, здатних організувати революційний рух і керувати ним¹.

Основоположні принципи добору і висування кадрів, якими має керуватися Комуністична партія у процесі будівництва нового суспільства, були розроблені й обґрунтовані В. І. Леніним. Організатор першої у світі пролетарської держави вчив будувати кадрову політику на основі всебічного врахування політичних, ділових та особистих якостей людей. Він наголошував на необхідності оцінювати кадри: «... а) з точки зору добросовісності, б) з політичної позиції, в) знання справи, г) адміністраторських здібностей...»².

Ленінські положення про кадри як одну з основних підойм партійного керівництва, принципи їх підготовки і висування дістали дальший розвиток у документах КПРС, виступах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, його працях «Мала земля», «Відродження», «Цілина». «Могутньою підоймою, за допомогою якої партія впливає на хід суспільного розвитку, — підкреслюється у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії, — є її кадрова політика»³.

Принцип органічної єдності кадрової політики Комуністичної партії з її керівною, організаторською діяльністю в соціалістичному суспільстві є одним з головних об'єктів «уваги» буржуазних ідеологів. Особливу активність в цьому виявляють так звані «радянологи». В рамках «радянології» визначився цілий напрям фальсифікації, основною функцією якої є «теоретичне» обґрунтування політичних устремлень представників певних імперіалістичних кіл. Ці кола ще мріють про те, щоб, як підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — «...позбавити марксистсько-ленінські партії, які стоять при владі, можливості розподіляти кадри на ключових постах» і тим самим «...вирвати з рук комуністичних партій могутній засіб проведення в життя своєї політики»⁴.

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 358.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 53, стор. 97.

³ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 78.

⁴ «Радянська Україна», 27 грудня 1978 р.

Фальсифікація «радянологами» діяльності КПРС по добору і висуванню кадрів починається, як правило, з перекручення класової природи Комуністичної партії, заперечення глибоко народного характеру її політики. Облудне ототожнення марксистсько-ленінського авангарду з елітою — «відокремленою від суспільства меншістю»⁵ — є спільним для всієї антикомуністичної літератури.

«Обгрунтовуючи» свої антикомуністичні твердження, «радянологи» вдаються до грубого перекручення змісту поняття «авангард» в марксистсько-ленінському вченні про революційну партію робітничого класу. «Комуністична партія,— пише, наприклад, Ж. Блонде,— зображується як авангард пролетаріату, значить вона не є звичайним представником народу. Партія — це еліта і розглядається як еліта»⁶.

Подібне тлумачення поняття «авангард» в буржуазній літературі є результатом спекулятивної інтерпретації ленінських положень про партію нового типу і прямого протиставлення їх поглядом класиків марксизму. Професор Єрусалимського університету А. Анжер стверджує, що «їх (К. Маркса і Ф. Енгельса. — Авт.) концепція партії повністю відрізнялася від ленінського розуміння її як вузького авангарду. Вони бачили масовий і вільний рух з широкою базою... В їх поглядах не було тієї винятковості, яка була визначальною в ленінській концепції партії «нового типу». Ленінські ідеї з питання про взаємовідносини партії і класу, продовжує цей «радянолог», «не можуть вважатися далшим розвитком теоретичної спадщини Маркса і Енгельса»⁷.

Наведені висловлювання акумулюють в собі цілу низку перекручень. Зокрема, всупереч історичній правді, антикомуністи приписують класикам марксизму ідею про революційну партію пролетаріату, що нібито охоплює весь клас. Але ж добре відомо, що К. Маркс і Ф. Енгельс ні в теорії, ні у своїй практичній діяльності ніколи не ототожнювали Комуністичну партію з робітничим класом у цілому. Ще в «Маніфесті Комуністичної партії» вони наголошували на тому, що комуністи мають, порівняно з рештою маси пролетаріату, «...ту перевагу, що розуміють умови, хід і загальні результати пролетарського руху»⁸. Організуючи Союз комуністів, основоположники марксизму ставили завдання перетворити кожну його громаду в «центр і ядро робітничих спілок»⁹, які б об'єднували у своїх лавах найбільш передових представників робітничого класу та інших непролетарських верств населення, відображали й захищали корінні інтереси усіх трудящих мас.

Ці марксистські положення були творчо розвинуті В. І. Леніним, який постійно підкреслював керівну роль партії як передового заgonу робітничого класу. Партія, писав Володимир Ілліч, це — «...авангард пролетаріату, здатний взяти владу і вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих у справі влаштування свого суспільного життя без буржуазії і проти буржуазії»¹⁰.

Разом з тим В. І. Ленін ніколи не ототожнював партії з вузькою змовницькою організацією, відірваною від робітничого класу. Він неодноразово підкреслював, що сила і непереможність революційної пар-

⁵ R. J. Hill. Soviet Political Elite. The Case of Tiraspol, London, 1977, p. 7; R. G. Wesson. Communism and Communist Systems, Englewood Cliffs (New Jersey), 1978, p. 4, 7, 204—205, 210.

⁶ J. Blondel. Comparing Political System, London, 1973, p. 191.

⁷ A. Unger. The Totalitarian Party. Party and People in Nazi Germany and Soviet Russia, Cambridge (Massachusetts), 1974, p. 26, 28.

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 421.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 249.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 33, стор. 25.

тії полягає в її тісних, нерозривних зв'язках з робітничим класом, з широкими колами трудящих. Без органічного зв'язку партії з масами немає і не може бути справді революційного керівництва ними, підкреслював Володимир Ілліч, не може функціонувати і сама партія робітничого класу. «...Ми можемо визнати партію робітничою партією тоді, і тільки тоді, коли вона справді зв'язана з масами...»¹¹.

Буржуазні ідеологи, намагаючись звинуватити марксистів-ленінців в елітаризмі, довільно ототожнюють ленінську ідею про організацію професіональних революціонерів з ученням В. І. Леніна про партію в цілому. Прив'язуючи ленінські настанови про керівну роль партії в революційному процесі до умов підпільної боротьби проти царського самодержавства, «радянологи» штучно виривають специфічне з певних історичних умов і перетворюють його в загальне й нібито найсуттєвіше в ленінському розумінні пролетарської партії, її авангардної ролі. Цілковито зрозуміло, що заради досягнення своїх класових цілей фальсифікатори повністю ігнорують одну з головних вимог справді наукового аналізу — конкретно-історичний підхід до явищ об'єктивної дійсності, до політичних ідей та теоретичних положень, що її відображають.

Ленінська партія вже з перших днів свого існування була революційною партією робітничого класу, його бойовим авангардом, що захищала й обстоювала корінні інтереси величезної більшості трудящих. День у день робітничий клас, його партія боролися й борються нині за втілення в життя цих інтересів. Така єдність класовості й загальнонародності, закладена в самій природі нашої партії, набуває в умовах розвинутого соціалізму органічного, всеохоплюючого характеру і визначає сутність її політики. «...Весь світ бачить, — підкреслюється в документах XXV з'їзду КПРС, — що діяльність нашої партії, її прагнення спрямовані на те, щоб зробити все необхідне для блага людини, в ім'я людини. Саме ця найвища, гуманна мета партії ріднить її з народом, з'єднує її з усіма радянськими людьми міцними, нерозривними узами»¹².

Єдність партії і народу знаходить свій вияв і в тому, що в лавах КПРС — кращі представники робітничого класу, колгоспного селянства, народної інтелігенції. Серед комуністів країни налічується 42,4% робітників, 13,4% — колгоспників, 44,2% службовців та ін. Таким чином, робітники і колгоспники становлять більшість партії, тобто 55,8%¹³.

«Елітарна концепція» марксистсько-ленінського авангарду, в основі якої лежить наклепницька теза про протилежність інтересів партії і народу, виступає в антикомуністичній літературі «теоретичною» базою для ототожнення з елітою всього партійного апарату, керівних кадрів партії¹⁴. А вся багатогранна діяльність КПРС по добору, вихованню і висуванню кадрів зводиться «радянологами» до заходів міфічної еліти по самовідновленню. Для цього використовується і відповідний термін — «політичне рекрутування» («political recruitment»). Оскільки останній означає в буржуазній літературі добір і висування кадрів не тільки для партії, але й для інших організацій, що входять до політичної системи, а також для представницьких органів влади і апарату держави¹⁵, то «радянологи» відносять до еліти, крім пар-

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 250.

¹² Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 98.

¹³ Коммунист. Календарь-справочник. 1979, М., 1978, стор. 141.

¹⁴ D. Lane. Marxist Class Conflict Analyses of State Socialist Society.— Industrial Society, Class, Cleavage and Control. Ed by R. Scase, London, 1977, p. 182.

¹⁵ М. Х. Фарукшин. Партия в политической системе советского общества, Казань, 1973, стор. 52—53.

тійних кадрів і членів Рад на всіх рівнях — від місцевих до Верховної Ради СРСР, й керівників господарських організацій («менеджерів»), окремі групи науково-технічної інтелігенції («технократію») ¹⁶.

Фальсифікаторське ототожнення «радянологами» керівних кадрів нашої країни з елітою побудоване на ігноруванні буржуазною політичною наукою соціально-класового змісту феномену еліт і безпідставному перенесенні на соціалістичне суспільство ознак, характерних для капіталістичного ладу.

В радянській літературі під поняттям «еліта» розуміють «...відносно вузьку, внутрішньо згуртовану і в той же час неоднорідну верхівку пануючого експлуататорського класу. Її головне призначення — служити цьому класові, зберігати існуючу експлуататорську систему. Еліта — це завжди відірвана від трудящих група. Вона ізольована від них за соціальним походженням, за цілями і змістом діяльності, за методами здійснення влади, за способом життя» ¹⁷. Звідси випливає, що елітаризм — це соціальне явище, яке органічно притаманне тільки класово-антагоністичному суспільству з його соціальною нерівністю, політичним відчуженням величезної більшості населення.

Чітко визначений елітарний характер мають політичні системи сучасних так званих «західних демократій». Зокрема, в США вся повнота влади зосереджена, за висловом pokojного американського соціолога Р. Міллса, в руках «пануючої еліти», до складу якої входять найкрупніші діячі фінансової та промислової олігархії, керівники найважливіших сфер державного і військового апарату. «Пануюча еліта» Сполучених Штатів «рекрутує», за підрахунками американських соціологів К. Прюїта та А. Стоуна 90% свого складу з 20% найбагатшої частини населення, близько 10% її членів дають наступні за своїм багатством 20%, на частку ж інших 60% населення припадає лише одна сота всього відтворення правлячої верхівки ¹⁸. Тільки в сенаті США налічується близько 40 мільйонерів ¹⁹, а в кабінеті колишнього президента Р. Ніксона їх, наприклад, було 7 з 12 членів уряду ²⁰.

Широкі маси трудящих у капіталістичних країнах практично позбавлені будь-якої можливості впливати на політику урядів. «Американці, — змушений визнати відомий буржуазний футуролог А. Тоффлер, — починають відчувати, що вони втратили контроль над своїми інститутами» ²¹. Та це й не дивно. Адже в конгресі США, цьому «клубі багатіїв», зовсім не представлені робітники, а серед 535 його членів налічується тільки 17 жінок, хоч вони становлять 51,3% населення США і 52,2% виборців. Негритянське ж населення має лише 17 своїх представників у конгресі (в сенаті — жодного), тимчасом як воно налічує 12% всього населення країни ²². У бундестазі ФРН з 518 депутатів тільки 10 — представники робітничого класу ²³.

Фактичне усунення трудового народу в країнах капіталу від участі у прийнятті політичних рішень уряду викликає в них дедалі зростаюче відчуття песимізму, апатії і недовір'я до державних інститутів

¹⁶ R. J. Hill. Soviet Political Elite, p. 110, 182; D. Lane. Marxist Class Conflict Analyses of State Socialist Society, p. 188.

¹⁷ М. Х. Фарукшин. Социалистическая демократия и буржуазная «советология», Казань, 1976, стор. 61.

¹⁸ K. Prewitt, A. Stone. The Ruling Elites. Elite Theory, Power and American Democracy, New York, 1973, p. 137.

¹⁹ «Правда», 27 лютого 1979 р.

²⁰ «News Week», 17 березня 1972 р.

²¹ «The Futurist», Vol. IX. 1975, № 5, p. 227.

²² «Правда», 27 лютого 1979 р.

²³ «Правда», 2 березня 1979 р.

цих країн, зокрема до виборів, які, за словами американських політологів Т. Дая і Г. Зіглера, виконують нині суто «символічну функцію прив'язування виборців до існуючого порядку»²⁴. Значна частина виборців все частіше взагалі не бере участі у виборах, виражаючи тим самим своєрідний протест проти політики, яку проводить в інтересах монополістичної буржуазії «пануюча еліта». Особливо це характерно для США, де, наприклад, у голосуванні на виборах президента в 1976 р. брали участь лише 54% виборців. Це найнижчий рівень за післявоєнні роки²⁵.

В соціалістичному суспільстві немає і не може бути будь-яких соціально-економічних та політичних умов для існування елітизму, політичного відчуження трудящих мас. Утвердження влади пролетаріату, знищення приватної власності на засоби виробництва докорінно змінили природу управління суспільством, про що свідчать його глибоко народні, справді демократичні за своєю суттю цілі, характер і функції. В умовах соціалізму не існує різких відмінностей між тими, хто управляє, і тими, ким управляють, оскільки й ті і другі — трудящі. Крім цього, ті, хто управляють, не виступають суб'єктом управління. Дана місія належить не якомусь особливому соціальному прошаркові, як твердять ідеологи антикомунізму, а створеній партією політичній системі, суб'єкти якої, знов-таки через об'єктивні причини (існуючий у наш час суспільний поділ праці), не можуть виконувати свої функції без певного прошарку професійно підготовлених людей. Останні не є якоюсь елітою, відірваною від суспільства, а є частиною народу і разом з усіма трудящими становлять об'єкт управління. Радянські кадри — це люди, висунуті народом і нерозривно з ним зв'язані. Так, майже 80% працюючих нині секретарів ЦК Компартії союзних республік, крайкомів, обкомів партії, стільки ж голів Рад Міністрів республік, виконкомів крайових і обласних Рад народних депутатів за походженням робітники та селяни. Як представники робітників і селян починали свою діяльність 70% міністрів та голів державних комітетів Союзу РСР. А серед директорів найбільших промислових підприємств країни майже кожний другий — в минулому робітник²⁶.

Діяльність Комуністичної партії по добору, підготовці та розстановці кадрів уже з перших днів Радянської влади підпорядковувалася завданням побудови соціалізму в нашій країні і відповідала корінним інтересам робітничого класу, всіх трудящих. «Тепер «хазяїном» є робітничо-селянська держава, — писав у 1921 р. В. І. Ленін, — і вона повинна поставити широко, планомірно, систематично і відкрито справу добору найкращих працівників по господарському будівництву, адміністраторів і організаторів спеціального і загального, місцевого і загальнодержавного масштабу»²⁷.

Ленінські настанови успішно втілюються в життя. У процесі соціалістичного будівництва в нашій країні завдяки величезній роботі Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованій на підвищення загальноосвітнього, технічного та культурного рівня робітничого класу і селянства, всього народу, створена широка база для підготовки і виховання кадрів. Нині в Радянському Союзі налічується понад 860 вищих учбових закладів з більш як 5 млн. студентів і 4312 середніх спеціальних навчальних закладів, де навчається 4,6 млн. чол., а всього

²⁴ T. Dye, H. Zeigler. The Irony of Democracy: An Uncommon Introduction to American Politics, North Scituate (Massachusetts), 1978, p. 186.

²⁵ «Правда», 2 березня 1979 р.

²⁶ Лекции по партийному строительству, вып. 1, М., 1978, стор. 328.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 258.

у вузах і технікумах здобувають освіту майже 9,7 млн. чол.²⁸ На початку 1979 р. в нашій країні вищу, незакінчену вищу, середню спеціальну і загальну середню освіту мало понад 72 млн. чол. Це — в півтора раза більше, ніж було в 1970 р. і в три з лишком рази більше, ніж у 1959 р. Практично розв'язане завдання переходу до загальної середньої освіти молоді²⁹.

Рік у рік в СРСР зростає кількість спеціалістів, яких тепер в різних галузях народного господарства і культури налічується більш як 25 млн. чол., у тому числі понад 10 млн. з вищою освітою. Це в 10 разів більше, ніж у 1940 р.³⁰ На Україні з 5 млн. спеціалістів — понад 2 млн. з вищою освітою, більш як 800 тис. інженерів, близько 1,3 млн. техніків, майже 300 тис. спеціалістів сільського господарства, близько 160 тис. лікарів, більш як 870 тис. педагогів, бібліотечних та культурно-освітніх працівників. Кількість науковців у республіці досягла 180 тис., серед яких понад 56 тис. — доктори і кандидати наук³¹.

Необхідною передумовою успішного втілення в життя ленінських принципів кадрової політики, поряд з об'єктивними факторами, стало створення в радянському суспільстві справді демократичного механізму добору, виховання і використання кадрів. У СРСР на всі найважливіші партійні, державні і господарські пости керівники обираються або самими трудящими, або ж висуваються за участю громадськості. Ця робота зараз поставлена широко, в державному масштабі й проводиться послідовно і планомірно.

В підготовці кадрів Комуністична партія звертає особливу увагу на якісний аспект проблеми. Ускладнення процесів, що відбуваються в економіці та соціальній сфері, в усіх галузях суспільно-політичного життя в умовах розвинутого соціалізму, вимагає постійного підвищення рівня ідейно-теоретичної підготовки кадрів, їх політичної зрілості, професійної компетентності, а також відповідних суто людських, моральних якостей керівника. У працях товариша Л. І. Брежнєва підкреслюється особлива актуальність ленінських положень про те, що керівник повинен володіти в достатній мірі солідними науковими і технічними знаннями, бути компетентним, знати техніку виробництва на її сучасній висоті, мати певну наукову освіту³², щоб повною мірою використовувати можливості, які відкриває науково-технічний прогрес. «...Партійний, державний діяч...», — підкреслює Леонід Ілліч у книзі «Цілина», — повинен володіти як законами загального розвитку, так і спиратися на конкретні наукові і практичні знання»³³.

Органічна єдність політичних і ділових якостей — основоположний принцип у роботі Комуністичної партії з кадрами. «Сучасний керівник, — відзначалося на XXV з'їзді КПРС, — повинен органічно поєднувати в собі партійність з глибокою компетентністю, дисциплінованість з ініціативою і творчим підходом до справи. Разом з тим на будь-якій ділянці керівник зобов'язаний враховувати і соціально-політичні, виховні аспекти, бути чуйним до людей, до їх потреб і запитів, бути прикладом у роботі і в побуті»³⁴.

²⁸ «Вопросы истории КПСС», 1978, № 8, стор. 62.

²⁹ Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в произведениях товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целина», К., 1979, стор. 17.

³⁰ «Правда», 16 червня 1979 р.; «Вопросы истории КПСС», 1978, № 8, стор. 62.

³¹ Творческое развитие ленинских принципов кадровой политики в произведениях товарища Л. И. Брежнева «Малая земля», «Возрождение», «Целина», стор. 17.

³² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 207; т. 45, стор. 334.

³³ Леонід Ілліч Брежнєв. Цілина, К., 1979, стор. 21.

³⁴ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 78—79.

Враховуючи пряму залежність рівня керівництва від підготовки і виховання кадрів, партія приділяє постійну увагу підвищенню політичних і ділових якостей працівників партійного і радянського апаратів. «Партійний керівник, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — якщо не хоче відстати, повинен вчитися все життя»³⁵.

До керівництва партійними органами висуваються політично зрілі, всебічно підготовлені працівники, здібні організатори мас. Нині практично всі секретарі ЦК компартій союзних республік, крайкомів та обкомів партії мають вищу освіту, більш як 71% їх — спеціалісти промисловості і сільського господарства, 21% — кандидати та доктори наук. Понад 40% секретарів, крім спеціальної, мають партійно-політичну освіту. Серед секретарів міськкомів та райкомів партії з вищою освітою — 99,3%, в тому числі більш як 60% з них мають спеціальну освіту, 46% закінчили партійні школи. У складі секретарів кожного міськкому, як правило, є інженер або економіст, а в сільському райкомі — спеціаліст сільського господарства³⁶.

Значно поліпшується якісний склад і радянських, господарських працівників країни. Зараз 99% голів виконкомів крайових, обласних Рад народних депутатів і 97% голів виконкомів міських та районних Рад мають вищу освіту, з них дві третини отримали дипломи спеціалістів різних галузей народного господарства, більше половини закінчили вищі партійні школи. Вищу і середню спеціальну освіту мають 93,5% голів колгоспів і 98,3% директорів радгоспів³⁷.

Безперервне поліпшення якісного складу керівних кадрів характерне і для всіх місцевих партійних організацій. Зокрема, секретарі обкомів, міськкомів і райкомів Компартії України, голови виконкомів обласних, міських і районних Рад народних депутатів республіки закінчили вищі учбові заклади. Серед завідуючих відділами працівники з вищою освітою становлять: в обкомах партії — 99,7%, в міськкомах і райкомах — 93,8%. У числі перших секретарів міськкомів і райкомів Компартії України, голів райвиконкомів понад 80% спеціалістів промисловості і сільського господарства. 20% секретарів і 13,2% завідуючих відділами обкомів, більше 4% перших секретарів міськкомів, райкомів Компартії України — кандидати наук. Загалом по республіці вищу освіту мають 93,6% керівників промислових підприємств, 66,7% голів колгоспів і 89,4% директорів радгоспів³⁸.

Якісні зміни, що відбуваються в складі керівних кадрів усіх ланок управління нашого суспільства, знаходять певне відбиття і в антикомуністичній літературі. Виходячи з своїх класових позицій, «радянологи» зображують суть справи так, нібито прихід в апарат управління молодих кадрів (що сформувалися, за висловом буржуазних авторів, у процесі «модернізації суспільства») створює ґрунт для конфлікту між ними і представниками старшого покоління — досвідченими кадрами партії і держави, які нібито не мають професійної підготовки, відповідної до сучасного рівня розвитку науково-технічної революції³⁹.

Подібні твердження не мають нічого спільного з практикою соціалістичного будівництва в нашій країні. Комуністична партія завжди надавала і надає великого значення збереженню революційного досвіду, примноженню багатих традицій радянського народу. Правильне

³⁵ Леонід Ілліч Брежнев. Відродження, К., 1978, стор. 48.

³⁶ «Коммунист», 1977, № 14, стор. 52—53.

³⁷ Лекции по партийному строительству, вып. 1, М., 1978, стор. 322—323.

³⁸ Див.: В. В. Щербицький. Оволодівати ленінським стилем роботи, К., 1978, стор. 238.

³⁹ R. J. Hill. Soviet Political Elite, p. 44—45; D. Lane. Marxist Class Conflict Analyses of State Socialist Society, p. 188.

поєднання зрілих і молодих кадрів — незмінний принцип кадрової політики КПРС, яка постійно піклується про те, щоб з найбільшою повнотою використовувалися знання і досвід старших поколінь, енергія й ініціатива молодих. «Це, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — обов'язкова умова наступності політичного курсу партії, її революційних традицій»⁴⁰.

Головний зміст процесу оновлення кадрів полягає в їх зміцненні, в чому партія має невичерпні резерви. Один з найважливіших — це постійне висування на партійні, державні і господарські пости найбільш здібних, підготовлених представників робітничого класу і селянства, оскільки без них, говорячи словами В. І. Леніна, у справі побудови нового суспільства «...ні в якому разі не обійтись»⁴¹. Обрання ж передових, найбільш політично зрілих і ділових представників робітничого класу на керівні посади зараз тим більш виправдано, що сучасний радянський робітник не тільки в політичному відношенні представляє найпередовіший клас нашого суспільства, але й за своїм культурним рівнем наближається до людей інженерно-технічної праці. Така орієнтація в кадровій політиці КПРС є яскравим свідченням визнання керівної ролі робітничого класу в радянському суспільстві.

За останні роки зросла кількість робітників і селян, обраних до керівних партійних органів. Так, у складі ЦК компартій союзних республік, крайових та обласних комітетів партії вони становлять 30%, міських і районних комітетів КПРС — 41%⁴². Зростає частка робітників та селян в інших партійних органах. Тільки за період між XXIV і XXV з'їздами КПРС серед членів парткомів і партбюро, секретарів і заступників секретарів первинних парторганізацій їх кількість зросла майже на 83 тис., а в райкомах, міськкомках та окружках партії — до 28 тис. Понад 5650 членів партії з числа робітників і колгоспників обрано членами бюро райкомів, міськкомів та окружкомів партії⁴³. В цілomu ж у 1976 р. понад 1,3 млн. представників робітничого класу і селянства були обрані до керівних партійних органів⁴⁴.

Цілеспрямована робота КПРС по поліпшенню якісного складу кадрів нерозривно пов'язана з їх ідейним загартуванням. Життя, практика переконливо доводять, що, чим вищі ідейний рівень і теоретична підготовка кадрів, тим вільніше вони орієнтуються в усіх складних питаннях, ясніше бачать перспективу, кваліфікованіше керують дорученою їм справою. Саме в ідейному загартуванні партія бачить джерело сили наших кадрів. КПРС вчить, що, тільки оволодівши марксизмом-ленінізмом, як теорією і методом пізнання навколишньої дійсності, можна стати свідомим творцем нового життя. «Жодне з питань сучасності, — підкреслював член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС М. А. Сулов, — чи то проблеми комуністичного будівництва чи світового революційного процесу — не може бути науково осмислене без звернення до праць Маркса, Енгельса, Леніна, до історичного досвіду КПРС, інших комуністичних і робітничих партій»⁴⁵.

Постійно займаючись удосконаленням форм і методів ідейного загартування кадрів, Комуністична партія завжди наголошує на тому, що єдність слова і діла, організаторської, господарської та ідеологічної

⁴⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 293.

⁴¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 196.

⁴² «Вопросы истории КПСС», 1978, № 8, стор. 67.

⁴³ «Партийная жизнь», 1977, № 19, стор. 35—36.

⁴⁴ Партийное строительство. Пособие для слушателей высших партийных школ, М., 1978, стор. 219.

⁴⁵ «Радянська Україна», 2 вересня 1978 р.

роботи має бути повсякденною нормою керівників усіх сфер діяльності, а їх участь в ідейно-виховній роботі — законом партійного життя. «Оцінюючи роботу керівників, господарських кадрів, — відзначається у постанові ЦК КПРС, — необхідно враховувати не тільки показники виконання виробничих планів, а й рівень дисципліни, морально-політичний клімат у колективі, умови праці й побуту»⁴⁶.

Розв'язуючи кадрові питання в сучасних умовах, КПРС особливу увагу приділяє дальшому зміцненню організованості і дисципліни в усіх ланках механізму управління, підвищенню персональної відповідальності кадрів. В нашій країні міцно утвердилась атмосфера довір'я і шанобливого ставлення до кадрів, покінчено з невиправданими перестановками і частою зміною працівників. Звичайно, все це аж ніяк не виключає принципової партійної вимогливості до кадрів. «Довір'я, — підкреслював товариш Л. І. Брежнев, — окрилює людей, додає їм сили, дає впевненість. Але не праві ті, хто думає, нібито зростання довір'я до працівників, надання їм більшої самостійності означає ослаблення контролю за їх діяльністю. Довір'я і повага до кадрів неодмінно повинні поєднуватися з високою вимогливістю до них»⁴⁷.

Органічне поєднання довір'я і вимогливості до кадрів, виховання в них творчого підходу до справи, застереження їх від різного роду порушень нерозривно пов'язані з дальшим розвитком критики і самокритики. Партія звертає на це особливу увагу. Дійова принципіальна критика, відзначає вона, необхідна й корисна не тільки тоді, коли той чи інший керівник не справляється із своїми обов'язками, але й у тому разі, якщо спостерігається тенденція до перестраховування і самовдоволення, проявів безгосподарності, недбалого ставлення до праці. В тому, як керівник реагує на критику, як будує свої стосунки з людьми, як оцінює досягнуте, чітко простежується рівень його ідейної і професійної зрілості. «Не може бути партійним керівником той, хто втрачає здатність критично оцінювати свою діяльність, відірвався від мас, плодить підлесників і підлабузників, хто втратив довір'я комуністів»⁴⁸.

Отже, завдяки невтомній діяльності КПРС в нашій країні створено чітку систему добору, розстановки і виховання кадрів. Забезпечення її ефективного функціонування, відповідності потребам соціалістичного та комуністичного будівництва — важливий напрям керівної роботи партії. Наступність ленінського курсу, новаторський підхід КПРС до організації підготовки і перепідготовки кадрів — запорука успішного розвитку і постійного вдосконалення всієї системи управління соціалістичним суспільством — системи, яка була і залишається, всупереч фальсифікаторським твердженням ідеологів антикомунізму, класовою, глибоко народною за своєю суттю.

В. Л. Савельєв, А. А. Спирін

НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ БУРЖУАЗНЫХ ФАЛЬСИФИКАЦИЙ КАДРОВОЙ ПОЛИТИКИ КПСС

Резюме

В статье на основе критического анализа современной «советологической» литературы разоблачается антикоммунистическая направленность буржуазных фальсификаций деятельности КПСС по подбору, воспитанию и расстановке кадров в условиях развитого социализма, раскрывается теоретическая и практическая несостоятельность концепций «советологов».

⁴⁶ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 5.

⁴⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 197.

⁴⁸ Матеріали XXV з'їзду КПРС, стор. 79.

Повідомлення

РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ В РОЗВИТКУ ТРУДОВОЇ АКТИВНОСТІ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНИ (1966—1970 рр.)

О. В. КИРИЧЕНКО (Комунарськ)

В умовах розвинутого соціалізму засоби масової інформації і пропаганди займають провідне місце в діяльності Комуністичної партії і Радянської держави у політичному вихованні мас. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові партії відзначалося, що «наша преса, радіо, телебачення багато роблять для оперативного висвітлення актуальних проблем внутрішнього життя країни і міжнародних справ, які справді цікавлять радянських людей, допомагають поширювати передовий досвід комуністичного будівництва, дають відсіч ідеологічним вилазкам класових противників»¹.

Партія завжди приділяла і приділяє велику увагу питанням удосконалення роботи засобів масової інформації і пропаганди, підвищення їх ідейного рівня і дієвості виступів, піклувалась про їх якісне і кількісне зростання. Так, за роки восьмої п'ятирічки на Україні кількість газет збільшилася з 2373 тис. до 2618 тис., разовий тираж яких становив 20560 тис. примірників. На початку 1971 р. було 7167 тис. телевізорів (у три рази більше, ніж у 1965 р.), а радіоприймачів, трансляційних точок — 44015 тис. (на 11364 тис. більше, ніж у 1965 р.)².

Комуністична партія України у досліджуваній період проводила значну роботу по мобілізації трудящих на успішне виконання завдань, накреслених XXIII з'їздом КПРС і XXIII з'їздом Компартії України. Значний вклад у цю справу внесли працівники творчих колективів преси, радіо, телебачення. Центральний Комітет партії, ЦК Компартії України, обкоми, міськкоми, райкоми партії, первинні парторганізації приділяли велику увагу удосконаленню роботи редакційних колективів, спрямовували їх діяльність на широке висвітлення трудових звершень народу. Для поліпшення роботи засобів масової інформації і пропаганди значну роль мали рішення партійних з'їздів, постанови ЦК КПРС «Про підвищення дієвості виступів радянської преси» (1962 р.), «Про керівництво ЦК КП Туркменістану пресою, радіо, телебаченням» (1964 р.), «Про підвищення ролі районних газет в комуністичному вихованні трудящих» (1968 р.)³, а також ЦК Компартії України «Про роботу газети «Вечірній Харків», «Про роботу обласної газети «Радянська Житомирщина»⁴.

Партійні організації республіки спрямовували роботу місцевої преси на всебічне висвітлення виробничої діяльності трудових колек-

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1972, стор. 102.

² Народное хозяйство Украинской ССР. 1975. Статистический ежегодник, К., 1976, стор. 399, 485.

³ О партийной и советской печати, радиовещании и телевидении, М., 1972, стор. 353—354; 367—372; 548—550.

⁴ «Під прапором левізму», 1970, № 10, стор. 33—34; «Радянська Україна», 18 січня 1969 р.

тивів. Ось один з прикладів. Партійний комітет ворошиловградського тепловозобудівного заводу ім. Жовтневої революції тримав постійно в полі зору роботу місцевого радіомовлення, преси. Неодноразово ці питання обговорювались на засіданнях парткому. Так, на бюро парткому у 1966 р. розглядали роботу редакцій багатотиражної газети «Октябрьський гудок», радіомовлення і стіннівок, у 1968 р.— роботу багатотиражної газети «Октябрьський гудок» і стіннівок у цехах і відділках. У прийнятих рішеннях дано всебічну оцінку діяльності низової преси і радіо, відзначено позитивну роботу в справі висвітлення трудових успіхів виробничих колективів, окремих передовиків заводу. Бюро вказало на недоліки у діяльності редакцій, розробило заходи по їх усуненню. Воно зобов'язало працівників конкретніше і оперативніше висвітлювати соціалістичне змагання, досвід передовиків і викривати причини відставання окремих робітників. Редакції радіомовлення запропонували ширше пропагувати питання зміцнення трудової дисципліни, дбайливого ставлення до соціалістичної власності⁵.

Редакційні колективи преси, радіо, телебачення удосконалювали свою діяльність у висвітленні трудової активності робітничого класу, широко пропагували партійні документи, сприяли мобілізації виробничих колективів на виконання народногосподарських завдань.

Після XXIII з'їзду КПРС (1966 р.) засоби масової інформації і пропаганди республіки знайомили трудящих з його рішеннями. 26 квітня 1966 р. газета «Правда» в передовій статті «Головні теми радянської преси» писала: «Глибоко і яскраво пропагувати рішення партійного з'їзду, активно боротися за їх успішне виконання, широко висвітлювати політичне і трудове піднесення мас, підтримувати ініціативу трудящих, поширювати все нове, передове — головне, першочергове завдання преси, радіо, телебачення».

На сторінках газет, в передачах радіо, телебачення з'явилися рубрики: «Бесіди про XXIII з'їзд», «Розповіді про нову п'ятирічку», «Бесіди про п'ятирічку» та інші, в яких розкривалися величні завдання восьмої п'ятирічки, трудові колективи республіки націлювалися на їх виконання.

В рубриках «Обрії п'ятирічки» («Радянська Донеччина», 17, 21, 24, 28 травня 1966 р. та ін.), «П'ятирічка великих звершень» («Днепропетровская правда», 12, 17, 24, 29 травня 1966 р., міських газетах «Кочегарка», 5, 13, 24 квітня 1966 р. «Дзержинець», 5, 9, 16 листопада 1966 р.) розповідалося про значення поставлених з'їздом завдань для розвитку окремих галузей виробництва. Подача матеріалів ілюструвалася діаграмами.

Обласні комітети по радіомовленню і телебаченню, редакції промислових передач телестудій і радіо вели цикли передач: «П'ятирічка в дії», «Плани партії — плани народу», «Розповідають делегати з'їздів», «Рішення з'їздів — в маси!» та ін. В них висвітлювалися розвиток усіх галузей промисловості, виконання виробничих планів кожним підприємством, робота партійних організацій по мобілізації трудящих на виконання накреслених партійного з'їзду. В передачах акцентувалась увага на питаннях розвитку науково-технічного прогресу, роботи підприємств в нових умовах планування і економічного стимулювання, пропаганди передового досвіду⁶.

⁵ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 7, оп. 2, спр. 953, арк. 192.

⁶ Архів Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 339, арк. 12, 20.

Так, Ворошиловградський радіокомітет за період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС і Компартії України організував 609 передач для колективів фабрик і заводів, в яких виступило понад 300 передовиків і новаторів виробництва, бригадирів, керівників змін, цехів підприємств. Передачі мали постійні розділи: «Науково-технічному прогресу — луганські темпи», «Резерви виробництва — на службу п'ятирічки», «Колектив — вихователь, наставник і друг» та ін.⁷

На XXIII з'їзді КПРС дістали дальший розвиток питання вересневого (1965 р.) Пленуму Центрального Комітету партії про впровадження нової системи планування і економічного стимулювання. Газети, радіо і телебачення широко пропагували ці матеріали.

Обласна газета «Запорізька правда» на своїх сторінках ввела рубрику «Заочна школа економічних знань», в якій аналізувалася економічна діяльність підприємств у нових умовах, «Индустриальное Запорожье» проводила заочні виробничі наради з питань роботи промисловості в нових умовах господарювання. Газети «Соціалістический Донбасс» і «Радянська Донеччина» під рубрикою «Партійна організація і реформа» друкували матеріали про роботу парторганізацій. Преса, радіо, телебачення широко пропагували нові форми соціалістичного змагання, які набули в той період широкого розмаху.

Радіо- і тележурналісти організували різні цикли передач. Так, Дніпропетровський радіокомітет за роки восьмої п'ятирічки питанням планування і економічного стимулювання присвятив 300 передач, з них 200 — металургійній, гірничодобувній, машинобудівній промисловості. В передачах брали участь вчені, партійні, господарські керівники. Вони розповідали про впровадження нових методів господарювання, про досвід роботи в нових умовах, наукову організацію праці. Робота по роз'ясненню нових завдань допомагала партійним, господарським органам у справі впровадження в життя передових методів планування і економічного стимулювання, сприяла підвищенню трудової активності робітничого класу, що знайшло свій вияв у дальшому розвитку соціалістичного змагання.

На сторінках преси, в передачах радіо і телебачення важливе місце відводилося пропаганді ленінських принципів організації соціалістичного змагання — гласності, порівняльності результатів, поширенню передового досвіду роботи. Друкуючи соціалістичні зобов'язання трудящих, газети здійснювали регулярний контроль за їх виконанням. Редакція газети «Правда України», наприклад, щоквартально друкувала підсумки соціалістичного змагання, називала переможців і піддавала критиці відстаючі підприємства. Протягом 1967 р. газета систематично друкувала громадські звіти учасників змагання. Так, на сторінках газети 19 січня, 24 травня, 10 червня 1967 р. та в інших номерах вміщено матеріали колективів Нікопольського ордена Леніна південнотрубного заводу, прокатників Комунарська, шахтарів Красного Луча та інших про виконання соціалістичних зобов'язань.

Редакції пропагували заклики партії до трудящих широко розгорнути Всесоюзне змагання за виконання і перевиконання народногосподарських планів.

У відповідь на ці заклики робітничий клас виступав ініціатором нових цінних починів, боровся за високу продуктивність праці, ефективність виробництва, поліпшення якості продукції.

⁷ Там же. Українське радіо і телебачення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС і Компартії України, арк. 82—83.

На сторінках преси висвітлювалися змагання робітників за економію, бережливість, розпочате з ініціативи апаратника Северодонецького хімічного комбінату Г. Захарченка, рух за прискорене освоєння проєктних потужностей агрегатів, який розгорнувся з почину колективу сталеварів печі № 6 Ждановського металургійного заводу ім. В. І. Леніна, а також трудові подвиги шахтарів Донбасу⁸.

У досліджуваній період плідно розвивалося змагання між трудящими Української РСР і братніх республік, що знайшло відображення на сторінках преси, в передачах радіо і телебачення. Так, газета «Правда України» (6 вересня 1966 р.; 16 лютого 1967 р., 19 липня, 18 грудня 1969 р.) вмістила матеріали про змагання металургів Запоріжжя і Череповця, розповіла про передовий досвід роботи, здобутий в ході змагання, про взаємні поїздки делегацій. Редакція газети «Радянська Україна» (8 серпня, 22 жовтня 1967 р.) надрукувала матеріали про трудове суперництво між гірниками Луганська і Караганди, Донбасу і Кузбасу.

Цікаві, змістовні передачі республіканського радіо були організовані у випусках «Творимо, змагаємося, дружимо». Так, в районі черку «Міцний сплав» розповідалося про виробниче співробітництво металургів Макіївки і Златоуста, в передачах «Баку — Донецьк» — про змагання шахтарів і нафтовиків. Редакція «Останніх вістей» ці матеріали подавала в рубриці «В сім'ї єдиній», Луганське радіо і телебачення вели передачу «Переключ друзів по змаганням». Інші колективи редакцій вводили різні рубрики, друкували репортажі, кореспонденції учасників змагання, випускали об'єднані номери газет спільно з журналістами областей, які змагалися⁹. Їх виступи сприяли дальшому зміцненню дружби і співробітництва робітничого класу нашої багатонаціональної країни, розвитку трудової активності, інтернаціональному вихованню трудящих.

Преса, радіо і телебачення широко висвітлювали хід підготовки радянських людей до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 50-річчя встановлення Радянської влади на Україні. Головні напрями роботи редакцій були визначені в постановах ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції»¹⁰, січневого (1967 р.) Пленуму ЦК Компартії України¹¹, в яких вказувалось, що засоби масової інформації і пропаганди повинні широко висвітлювати діяльність Комуністичної партії, досягнення радянського народу, трудові успіхи робітничого класу, селянства, інтелігенції, мобілізувати їх на нові звершення.

Усі друковані органи республіки ввели спеціальні рубрики до ювілейних дат: «Трудовий літопис Жовтня», «Щоденник ювілейного року», «На честь 50-річчя Великого Жовтня»¹². Так, газета «Луганская правда» (18, 26 липня, 18 листопада 1966 р.) в рубриках: «Шахтарі Донбасу — 50-річчю Великого Жовтня і встановленню Радянсь-

⁸ «Правда України», 21 липня, 16, 23 серпня 1966 р.; 7 вересня 1967 р.; «Радянська Україна», 4 листопада 1967 р.; «Ворошиловградская правда», 30 липня, 15 серпня, 4 листопада 1966 р.; «Социалистический Донбасс», 14, 16, 23 січня 1966 р., та ін.

⁹ «Днепровская правда», 29 березня, 2, 6 серпня, 30 грудня 1967 р.; «Социалистический Донбасс», 20 вересня 1967 р., та ін.

¹⁰ Див.: Вопросы идеологической работы КПСС. Сборник документов (1965—1973 гг.), М., 1973, стор. 147—166.

¹¹ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 821—825.

¹² «Правда України», 31 липня, 11 грудня 1966 р.; «Радянська Донеччина», 26 травня 1966 р.; «Кочегарка», 25, 26, 30 листопада 1966 р.; «Дзержинець», 3, 13 липня, 2, 4 листопада 1966 р., та ін.

кої влади на Україні», «Трудова вахта на честь 50-річчя Великого Жовтня» вмістила ряд цікавих зарисовок, нарисів про передовиків і новаторів виробництва, про виконання ювілейних зобов'язань трудящими, які змагались за щоденний трудовий вклад кожного підприємства в луганський фонд понадпланової продукції і прибутку.

Республіканське радіомовлення у щоденних випусках «Останніх вістей», в спецвипусках передавало повідомлення про трудові звершення робітничого класу. Тільки у 1967 р. вийшло в ефір близько 7 тис. інформаційних матеріалів. Наприкінці 1966 р. була введена щоденна передача «Хроніка комуністичного будівництва на Україні». За рік в ефірі прозвучало близько 360 випусків, в яких редакція розповіла про більш як 2 тис. подій на всіх ділянках комуністичного будівництва в республіці. На честь 50-річчя Великого Жовтня з серпня 1967 р. була введена нова передача «Україна, рік 1967. 50-а паралель республіки», присвячена досягненням трудящих за роки Радянської влади. На ювілейну тематику обласні радіо- і телекомітети за 10 місяців 1967 р. передали в ефір близько 100 тис. різноманітних матеріалів (нариси, зарисовки, кореспонденції, інформації)¹³.

Робота редакційних колективів засобів масової інформації і пропаганди сприяла тому, що трудящі республіки підготували гідну зустріч славному ювілею Жовтня. Так, трудівники Донеччини в ювілейний фонд 50-річчя Жовтня внесли 52 млн. крб. понадпланового прибутку, робітники Луганщини — 30 млн. крб.¹⁴ У привігальному листі, надісланому учасниками урочистого засідання ЦК Компартії України і Верховної Ради Української РСР ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Раді міністрів Союзу РСР, вказувалося, що робітники, колгоспники, інтелігенція республіки зустріли 50-річчя Жовтня новими трудовими перемогами. План десяти місяців по випуску промислової продукції завершено достроково. Вітчизна одержала додатково мільйони тонн вугілля, залізної руди і металу, понад мільярд кіловат-годин електроенергії, багато машин, товарів народного вжитку¹⁵.

У 1968 р. трудящі України, як і весь радянський народ, розгорнули підготовку до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. У постанові квітневого (1969 р.) Пленуму ЦК Компартії України «Про дальше розгортання організаторської та ідеологічної роботи партійних організацій республіки по підготовці до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна» було визначено завдання преси, радіо, телебачення — «...всіма засобами пропаганди і агітації глибше розкривати велич радянської дійсності, яскравіше показувати боротьбу комуністів, трудящих України за здійснення ленінських заповітів, історичне значення ленінізму для долі українського народу»¹⁶.

Керуючись постановами ЦК КПРС і ЦК Компартії України, республіканські, обласні, міські, багатотиражні газети ввели спеціальні рубрики, присвячені ювілею Ілліча. Так, газета «Радянська Україна» (10 вересня 1968 р.) ввела рубрику «В колективах імені Леніна», яка потім з'явилася на сторінках багатьох газет республіки. В матеріалах, вміщених в ній, розповідалося про людей, нагороджених орденом Леніна, про колективи республіки, яким присвоєно ім'я вождя. Газети «Социалистический Донбасс», «Луганская правда», «Приазов-

¹³ Архів Державного комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 360, арк. 201; спр. 392, арк. 322, 355.

¹⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 230, спр. 2576, арк. 20—21; оп. 261, спр. 78, арк. 76.

¹⁵ «Радянська Україна», 6 листопада 1967 р.

¹⁶ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 2, стор. 857.

ський рабочий» (Жданов), «Огни коммунизма» (Комунарськ) друкували матеріали про змагання металургів¹⁷.

Українське радіо у 1968 р. завело Ленінську книгу трудової слави, в яку занесли кращі колективи республіки. За високі трудові показники понад 80 передових колективів були відзначені в Книзі слави, яку у квітні 1970 р. передали на вічне зберігання в Київський філіал Центрального музею В. І. Леніна.

Дніпропетровський, Луганський та інші радіо- і телекомітети організували цикли передач під рубриками: «Ленінська трудова вахта», «Ленін і Донбас» та інші, в яких показали турботу Володимира Ілліча про трудівників, про їх виробничі успіхи в будівництві соціалізму¹⁸.

Редакційні колективи преси, радіо, телебачення поряд з всебічним висвітленням виробничих успіхів підприємств республіки проводили також значну організаторську роботу. На фабриках, заводах вони здійснювали рейди-перевірки, огляди резервів виробництва, створювали виїзні редакції, контрольні пости п'ятирічки та ін. У 1966 р., наприклад, робкори «Правды Украины» і «Енакиевского рабочего» провели рейд за економію і бережливість на промислових підприємствах Енакієвого. В ньому брали участь 135 робкорів обох редакцій¹⁹.

В ході підготовки до п'ятидесятирічного ювілею Жовтня колектив редакції «Радянська Україна» взяв під робкорівський контроль 22 об'єкти важкої індустрії, організував виїзну редакцію на будівництві домни № 8 на заводі «Криворіжсталь». «Робітнича газета» створила 12 громадських приймалень в Донецьку, Запоріжжі, Жданові, Макіївці, Горлівці та в інших містах²⁰. Республіканське радіо контролювало більше десяти провідних будов п'ятирічки, на яких були створені контрольні пости. Інформації про їх роботу йшли під рубрикою «Увага! Пусковий об'єкт!». В обласних центрах і великих містах діяли позаштатні кореспондентські пункти, які оперативно сповіщали про трудові успіхи робітничого класу²¹.

На початку 1970 р. преса, радіо, телебачення розгорнули роботу по пропаганді рішення грудневого (1969 р.) Пленуму ЦК КПРС гідно зустріти XXIV з'їзд партії. На промислових підприємствах йшов пошук нових резервів підвищення ефективності виробництва, посилення режиму економії. На сторінках преси ці питання широко висвітлювалися.

З цінною ініціативою провести з 15 березня по 15 червня 1970 р. рейд-перевірку виконання зобов'язань трудящими області вступили редакційні колективи Ворошиловградщини. Преса, радіо, телебачення інформували про хід рейду під рубрикою «На контролі — використання резервів, режим економії». 19 червня 1970 р. газета «Ворошиловградская правда» надрукувала його підсумки. Понад 700 пропозицій надійшло до штабу і пошукових груп комбінату «Ворошиловградшахт-

¹⁷ Архів Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню. Українське радіо і телебачення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС і Компартії України, арк. 9—10.

¹⁸ Там же, ф. Р-4915, оп. 1, спр. 392, арк. 95.

¹⁹ «Правда Украины», 26 липня 1966 р.

²⁰ І. М. Маковійчук. Преса Радянської України в умовах розвинутого соціалізму, К., 1978, стор. 100.

²¹ Архів Державного Комітету Ради Міністрів УРСР по телебаченню і радіомовленню. Українське радіо і телебачення в період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС і Компартії України, арк. 24.

²² «Під прапором ленінізму», 1970, № 14, стор. 40.

буд», 623 впроваджено у виробництво, економічний ефект становив 638 тис. крб. У тресті «Кадієвшахтбуд» було впроваджено 49 пропозицій з економічним ефектом 129 тис. крб., на Рубежанському хімкомбінаті, відповідно, — 82 і 200 тис. крб.

В Донецькій області в огляді резервів виробництва брало участь 43 330 чол., надійшло 20 405 пропозицій, впроваджено 17 233. Економічний ефект становив 1 339 400 крб.

Досвід роботи преси, радіо, телебачення по підвищенню трудової активності робітничого класу, здобутий в роки восьмої п'ятирічки, використовується партійними організаціями республіки на сучасному етапі. На озброєнні партійних організацій є широка мережа засобів масової інформації і пропаганди. В СРСР нині виходить близько 8 тис. газет, разовий тираж яких перевищує 168 млн. примірників, понад 75% населення дивиться телевізійні передачі. В кожній сім'ї є радіоточка або приймач. На Україні видається 2,5 тис. газет і журналів разовим тиражем понад 35 млн. примірників²³. «Весь цей могутній комплекс інформації і виховання, — сказано в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», — охоплює своїм впливом багато мільйонів людей... Преса, телебачення, радіо, усна пропаганда і агітація ще більшою мірою повинні допомагати радянській людині добре орієнтуватись у внутрішньому житті і в міжнародних подіях, викликати прагнення внести максимальний вклад у загальну справу, в будівництво комунізму»²⁴.

²³ «Правда», 4 травня 1977 р., 5 травня 1978 р.; «Радянська Україна», 20 вересня 1978 р.; «Правда України», 13 травня 1978 р.

²⁴ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 3—4.

КІЛЬКІСНІ І ЯКІСНІ ЗМІНИ У СКЛАДІ РОБІТНИКІВ-БУДІВЕЛЬНИКІВ УРСР (1959—1970 рр.)

Е. П. СМІРНОВ (Київ)

На рубежі 50—60-х років у нашій країні побудовано розвинуте соціалістичне суспільство. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Справа Леніна живе і перемагає» відзначав: «Вперше в історії світової цивілізації соціалізм переміг повністю й остаточно, побудовано розвинуте соціалістичне суспільство і створено умови для успішного будівництва комунізму»¹.

Вступ СРСР в етап розвинутого соціалістичного суспільства характеризувався широким розмахом будівельних робіт у країні. В 1959—1970 рр. було зроблено вагомий внесок у створення матеріально-технічної бази комунізму. Зокрема, на металургійних підприємствах УРСР споруджено 10 доменних (з них — 2 потужних) і 12 мартенівських печей, 6 кисневих конверторів і комплекси киснево-конверторних цехів на Криворізькому та Єнакіївському заводах, введено в

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 542.

дію цехи електрошлакового і вакуумного переплаву на «Дніпроспецсталі». Збудовано також Черкаський і Чернігівський заводи хімічного волскна, Роздольський гірничохімічний комбінат, запорізький завод «Кремнійполімер», Дніпропетровський шинний завод. Стали до ладу Калуський хіміко-металургійний комбінат, Ровенський завод азотних добрив, Кривий Рігський завод двоокису титану, Кременчуцький нафтопереробний, Лисичанський завод гумових технічних виробів, комплекс великогабаритних шин на Дніпропетровському шинному заводі. Закінчено спорудження Кременчуцької та Дніпродзержинської ГЕС, введено в дію найбільші в Європі Придніпровську, Зміївську, Бурштинську, Старобешівську і Ворошиловградську ДРЕС та першу чергу Трипільської ДРЕС. Почалося будівництво нових гігантів енергетики.

Швидкі темпи індустріального розвитку Української РСР тісно пов'язані з гігантськими масштабами будівництва, яке потребувало великої кількості робітників-будівельників. За 1959—1970 рр. їх чисельність у республіці зросла більш як на 376 тис. чол. Так, в 1958 р. у сфері будівництва налічувалося 747 тис. робітників, а в 1970 р. їх стало вже 1123 тис. чол., що становило 10% усіх трудівників, зайнятих у народному господарстві УРСР². В досліджуваній період у будівництві, як і в інших галузях економіки, спостерігалася тенденція до збільшення обсягу робіт при зменшенні темпів приросту чисельності робітників. Так, якщо в 1951—1958 рр. обсяг капіталовкладень на Україні становив майже 26 млрд. крб., то за семирічку і восьму п'ятирічку було витрачено, відповідно, понад 106 млрд. крб. (у порівнянних цінах)³. Протягом 1958—1970 рр. загальна кількість робітників зросла на 50,3%⁴.

1959—1970 рр. були важливим етапом у справі докорінної технічної реконструкції будівництва. В кінці 50-х років значною мірою поліпшилося оснащення новою технікою будівельних організацій УРСР. А в 60-х роках процес індустріалізації праці в цій галузі ще більше активізувався. Вона дедалі інтенсивніше перетворювалася в технічно озброєну галузь народного господарства. Образно кажучи, на зміну лопаті, грабарці і будівельним риштуванням прийшли бульдозер, скрепер, пересувні крани і потужні самоскиди⁵. Протягом 1958—1970 рр. кількість екскаваторів у республіці зросла в 3,4 раза, скреперів — у 3,6, бульдозерів — у 3,3, пересувних кранів — у 2,9 раза⁶.

Розширення парку будівельних машин і поліпшення їх якісних характеристик сприяли підвищенню рівня механізації окремих видів робіт. По земляних роботах за 1958—1970 рр. він зріс в УРСР з 93,9% до 98,8%, штукатурних — з 49,6 до 72,1, малярних — з 58,1 до 77,1, по вантажно-розвантажувальних роботах з силучими матеріалами — з 77,5 до 96,3%. Значною мірою підвищився рівень комплексної механізації у будівництві республіки. По окремих видах робіт вона до-

² Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1965, стор. 455; Народне господарство Української РСР в 1971 році. Ювілейний статистичний щорічник, К., 1972, стор. 340.

³ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 441; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 22.

⁴ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 455; Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 340.

⁵ Э. В. Клопов. Влияние научно-технического прогресса на состав рабочего класса. — В кн.: Социально-экономические проблемы развитого социализма в СССР, М., 1976, стор. 343.

⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 341—342; Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 454—455.

сягла в 1970 р. 86,4% проти 69,3% у 1958 р. В цілому механоозброєність праці у досліджуваній галузі зросла на кінець 1970 р. порівняно з 1965 р. у 1,8 раза⁷.

Нова техніка дала можливість різко підвищити продуктивність праці в будівництві. Так, у 1960 — 1970 рр. на Україні вона зросла більше ніж у 1,5 раза⁸. Завдяки механізації, наприклад, виймання ґрунту протягом 1959—1970 рр. на 25% скоротилася чисельність зайнятих у цих процесах робітників⁹. У Ворошиловградському міжколгоспбуді за 1963—1967 рр. обсяг виконаних робіт зріс на 80%, а чисельність робітників — лише на 8%. В результаті підвищення рівня індустріалізації будівництва на цьому ж підприємстві значно скоротилися затрати праці: в 1964 р. — на 14 510 людино-днів, у 1965 — на 15 871, у 1966 — майже на 20 тис. людино-днів. Механізація штукатурних робіт, здійснена в 1969 р. у тресті Запорожитлобуд, дала можливість забезпечити зниження трудових затрат на 7440 людино-днів¹⁰.

В умовах бурхливого розвитку капітального будівництва в керівництві цією галуззю народного господарства сталися певні організаційні зміни. Було ліквідовано дрібні будівельні організації й створено потужні трести. В 1970 р. їх налічувалося 348¹¹. У трестах сконцентрувався основний контингент кадрів робітників-будівельників. Це в свою чергу позитивно вплинуло на процес індустріалізації будівництва, поширення в ньому передового досвіду, сприяло зростанню політичної і трудової активності робітників. Про ступінь цієї концентрації в Українській РСР свідчать, зокрема, гігантські будови, де налічувалися десятки тисяч робітників. Наприклад, у Головдонбасбуді в 1964—1965 рр. працювали понад 250 тис. чол.¹² Цей процес дедалі більше посилювався в наступні роки.

У досліджуваній період сталися зміни і в структурі робітників-будівельників, зокрема у віці, за статтю, стажем роботи, професійно-кваліфікаційним рівнем та ін. Для характеристики їх вікового складу автор використав дані обстеження ЦСУ УРСР (див. табл. № 1) (у %) *¹³.

Таблиця свідчить, що за 10 років (з 1957 р. по 1967 р.) у віковій структурі робітників-будівельників Української РСР сталися значні зміни. Так, якщо в 1957 р. 15-річні підлітки становили 1,7% усіх робітників-будівельників, то в 1967 р. — лише 0,1%. Число 16-річних підлітків також скоротилося на 0,3%. Це свідчить загалом про прогресивний напрям змін у віковій структурі будівельних робітників республіки. За порівняно невеликий відрізок часу, з 1957 по 1967 р., серед будівельників зменшилася кількість молоді віком до 25 років. У 1957 р. її питома вага серед робітників-будівельників Української РСР становила 46,8%, а через 10 років — лише 27,8%.

⁷ Там же.

⁸ Там же, стор. 61.

⁹ В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.), К., 1972, стор. 140.

¹⁰ «Строительная газета», 1 лютого 1967 р., 16 січня 1970 р.

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 335.

¹² «Строительная газета», 26 січня 1964 р., 11 серпня 1965 р.

* 60-і роки цими обстеженнями охоплено не повністю, і межі окремих вікових груп у різні роки теж подано не однаково. В 1957 р., наприклад, досліджувалися вікові групи у віці від 26 до 35 років, а в 1967—від 25 до 34. Але, незважаючи на це, таблиця в основному відтворює вікову структуру будівельних робітників в 60-і роки.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 428, оп. 9, спр. 1458, арк. 8 — 10, 54, 55, 62, 63, 72, 73; спр. 3845, арк. 6 (підрховано автором).

Ці зміни пояснюються тим, що багато юнаків і дівчат у той період пішли вчитися в середні і вищі навчальні заклади. Саме у 60-і роки в Радянському Союзі значно розширилася вся система народної освіти. XXIII з'їзд КПРС відповідно до програмних вимог партії прийняв

	№ 1											
	До 16 років	16 років	17 років	18 років	19 років	20—25 років	26—35 років	36—44 роки	45—49 років	50—54 роки	55—60 років	60 років
1957 р.	1,7	1,5	3,6	7,3	8,8	25,6	31,8	10,0	5,0	2,6	1,4	0,6
						20—24 роки	25—34 роки	35—44 роки				
1967 р.	0,1	1,2	4,5	5,3	2,7	14,1	39,5	22,7	3,9	3,5	2,4	0,1

рішення протягом восьмої п'ятирічки в основному завершити запровадження у країні загальної середньої освіти. У 1970 р. 80% молоді мали здобути середню освіту в загальноосвітній школі¹⁴⁻¹⁵. За 10 років, з 1960 по 1970 р., чисельність учнів середніх шкіл збільшилася з 6,7 до 8,5 млн. чол., причому контингент старшокласників зріс у 2,7 раза. На 390 тис. збільшилося число студентів вузів і на 400 тис. — учнів технікумів. 280 тис. чол. становив приріст учнів училищ і шкіл професійно-технічної освіти¹⁶. Це позначилося на початку трудової діяльності молоді. Скорочення числа будівельників у віці від 16 до 25 років, як і робітників інших галузей, пояснюється переходом представників покоління 30-х років до наступної вікової групи, а також негативними наслідками війни.

Названі вище причини зумовили відповідне збільшення числа робітників середніх вікових груп. Так, їх питома вага у віці від 25 до 49 років зростає з 46,8 до 66,1%.

Вікова ж група від 50 до 59 років не зазнала таких різких змін, як дві попередні. Робітники у вказаному віці в 1957 р. становили 4,0% всіх будівельників. У 1967 р., відповідно, — 5,9. Ці кадри мали величезний виробничий досвід і вносили значний вклад у розвиток галузі.

Вікова група від 60 років і більше за 1957—1967 р. зменшилася. Це пояснюється як складністю і важкістю багатьох видів будівельно-монтажних робіт, так і наслідками війни.

Таким чином, у віковій структурі робітників-будівельників Української РСР з 1957 по 1967 р. значно знизилася питома вага молоді, а особи у віці від 25 до 49 років стали переважаючою частиною робітничих кадрів.

Питання про віковий склад будівельних робітників тісно пов'язане з питанням про їх стаж роботи і кваліфікацію. Природно, що, чим старший вік робітників, тим більший їх виробничий стаж і вища кваліфікація. Визначення ж питомої ваги постійних кадрів робітничого класу залежить від стажу безперервної роботи¹⁷.

Число постійних кадрів у будівництві Української РСР з 1957 по 1967 рр. дедалі зростало. Це можна бачити з таблиці № 2, де зазначе-

¹⁴⁻¹⁵ Див.: XXIV съезд КПСС. Стенографический отчет, т. 1, М., 1971, стор. 110.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1971 році, стор. 439, 440, 462.

¹⁷ С. Л. Сенявский, В. Б. Тельпуховский. Рабочий класс СССР 1938—1965 гг., М., 1966, стор. 347.

но склад робітників-будівельників республіки за стажем безперервної роботи (в %) ¹⁸.

№ 2

	Менше од-ного року	1—2 роки	2—3 роки	3—4 роки	4—5 років	5—10 років	10—15 років	15—20 років	20—30 років	30 і більше років
1957 р.	36,5	20,4	12,6	8,4	5,5	11,9	4,0	0,3	0,2	0,2
1967 р.	28,8	17,9	11,1	8,2	6,5	16,1	6,7	3,1	1,2	0,4

Як видно з наведених даних, позитивною рисою змін, що відбулися серед будівельників УРСР, стало зменшення чисельності робітників з незначним стажем безперервної роботи. Їх кількість із стажем менше одного року скоротилася на 7,7%, до 2 років — на 2,5%, від 2 до 4 років — на 1,7%.

У той же час мало місце зростання питомої ваги будівельників із значним стажем безперервної роботи. Так, з 1957 до 1967 р. число робітників із стажем понад 5 років збільшилося на 4,2%, 10 років — на 2,7%, 20 років — на 1%. Цей процес, ведучи до розширення та зміцнення робітничих кадрів, сприяв створенню умов для успішного розвитку соціалістичного виробництва.

Комуністична партія і Радянський уряд завжди надавали і надають нині великого значення активній участі жінок в усіх сферах життя радянського суспільства. В. І. Ленін відзначав, що «для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком треба, щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь у спільній продуктивній праці. Тоді жінка займатиме таке ж становище, як і чоловік» ¹⁹.

На досліджуваний період припадає активне залучення жінок до роботи в усіх галузях народного господарства. Збільшення їх кількості було зумовлене науково-технічним прогресом, який значною мірою полегшив умови праці. Проте в будівництві чисельність жінок зменшилася. Так, за 10 років, з 1957 по 1967 р., їх питома вага серед робітників-будівельників Української РСР скоротилася з 32,9 до 30,9% ²⁰. Це пояснюється тим, що, хоч науково-технічний прогрес і відкрив жінкам широкий доступ у будівництво, але в ньому є важкі і шкідливі для їх здоров'я роботи. Тому процес зниження питомої ваги жінок в цій галузі є прогресивним явищем. Його можна простежити, розглядаючи віковий склад робітниць, зайнятих у будівельній індустрії республіки (у %) ²¹.

№ 3

	До 16 років	16 років	17 років	18 років	19 років	20—44 роки	45—49 років	50—54 роки	55—59 років	60 і більше років
1957 р.	0,3	1,9	1,3	2,0	3,0	22,7	1,1	0,5	0,1	0,05
1967 р.	0,03	1,83	1,5	1,8	1,5	22,4	0,9	0,7	0,2	0,08

¹⁸ Таблиця складена за даними ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 1458, арк. 8—10, 54, 55, 62, 63, 72, 73; спр. 3845, арк. 7.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 188.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 1458, арк. 8—10, 54, 55, 62, 63, 72, 73; спр. 3845, арк. 6, 7.

²¹ Там же (таблицю складено за підрахунками автора).

Наведені дані свідчать, що за розглядуваний період число підлітків серед будівельників до 16 років скоротилося на 10%. Ця вікова група практично зникла. На майже попередньому рівні залишилася кількість 16-річних, а чисельність 18 і 19-річних робітниць зменшилася майже в 2 рази. Дещо меншою стала їх кількість у найпрацездатнішому віці — від 20 до 45 років.

Закономірним процесом в умовах розвинутого соціалізму є зростання питомої ваги жінок серед інженерно-технічних працівників будівельної індустрії Української РСР. Їх чисельність з 1 квітня 1957 р. по 1 червня 1967 р. збільшилася з 14 тис. до 20,9 тис. чол.²²

Як уже було сказано, на кінець досліджуваного періоду будівництво перетворилося в добре технічно оснащену галузь народного господарства. Відповідно змінився і професійно-кваліфікаційний склад робітників-будівельників. Зміни у ньому мали суперечливий характер. Чисельність робітників деяких будівельних професій зростала особливо швидкими темпами. Наприклад, кількість монтажників конструцій, бетонників-монтажників, укладаць панелей і великих блоків збільшилася на 358%, машиністів і мотористів будівельних і шляхових машин — на 224, екскаваторників — на 216%. Водночас зменшилася абсолютна і відносна чисельність робітників тих професій, які уособлювали доіндустріальне будівництво. Значно скоротилася кількість теслярів. У 1959 р. їх налічувалося 0,3 млн. чол., що становило 38% всіх робітників-будівельників, а в 1970 р. — 217 тис. Лише на 16% зросла за досліджуваний період чисельність штукатурів. Більш як у 6 разів зменшилася кількість землекопів, які на початок 1970 р. становили 0,2% усіх робітників будівельних професій. Чисельність же робітників таких масових, основаних переважно на ручній праці, будівельних професій, як бетонники, малярі, асфальтівники, мулярі, збільшилася в республіці з 0,3 млн. у 1959 р. до 0,4 млн. чол. у 1970 р.²³

Такі основні тенденції розвитку професійного складу робітників-будівельників Української РСР за досліджуваний період. Вони були зумовлені загальним ходом науково-технічного прогресу — як його успіхами, так і певним відставанням на деяких ділянках будівельного виробництва.

З динамікою професійного складу робітників тісно пов'язані зміни в їх кваліфікації. Про її рівень можна судити за тарифними розрядами. Як відзначає у своєму дослідженні В. В. Кривневич, зростання кількості робітників вищих і середніх розрядів та скорочення робітників низьких розрядів свідчить про зменшення кількості трудівників, зайнятих важкою ручною працею, і збільшення чисельності робітників механізованої праці²⁴.

В будівельній індустрії республіки у досліджуваний період відбувалося стійке зростання питомої ваги робітників вищих розрядів і, відповідно, зниження питомої ваги робітників нижчих розрядів. Так, наприклад, з 1962 р. по 1969 р. питома вага будівельників 5 і 6 розрядів збільшилася в 1,4 раза — з 16,4% до 24,5%. Частка ж робітників 1 розряду знизилася майже у 2 рази. З меншою інтенсивністю, але також знижувалася питома вага 2 і 3 розрядів²⁵.

²² Там же. В 14 тис. інженерно-технічних працівників у 1957 р. входили також жінки-службовці. В зв'язку з цим зростання їх у складі ІТР було ще відчутнішим.

²³ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. 6, М., 1973, стор. 37.

²⁴ В. В. Кривневич. Влияние научно-технического прогресса на изменение структуры рабочего класса СССР, М., 1971, стор. 137.

²⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 484, 485; В. О. Романцов. Робітничий клас Української РСР (1946—1970 рр.), стор. 142—143.

Як бачимо, загальна тенденція підвищення кваліфікації будівельних професій досить чітка. Вона зумовлена переходом від важкої ручної праці до механізованої.

Динаміка змін у кваліфікаційному складі робітничого класу, особливо в професіях нового типу, залежить від змін в освітньому рівні робітників, який у свою чергу впливає на продуктивність їх праці. Відомо, що кожний карбованець, затрачений на підвищення рівня знань трудящих, дає в кінцевому підсумку від 3 до 5 крб. додаткового національного доходу²⁶.

60-і роки відзначалися бурхливим зростанням освіченості робітничого класу нашої країни. Це був закономірний процес, характерний для суспільства, що вступило в період розвинутого соціалізму. Швидко збільшувалася частка робітників, які мали середню і неповну середню освіту. Велику роль тут відігравало й те, що вища освіта відкривала шлях до професій творчого характеру.

Значні зміни відбулися і в освітньому рівні робітників-будівельників. Це особливо стосувалося представників індустріальних професій цієї галузі, покликаних до життя науково-технічним прогресом. До найбільш освічених будівельних робітників належали: монтажники конструкцій (832 чол. з вищою, середньою і неповною середньою освітою на 1 тис. чол. у 1970 р.), екскаваторники (в 1959 р., відповідно, — 571 чол., в 1970 р. — 777 чол.), машиністи і мотористи будівельних і шляхових машин (у 1959 р., відповідно, — 484 чол., в 1970 р. — 702). Також значно вищий від середнього рівень освіти (у 1970 р. він становив 571 чол. на 1 тис. чол. по УРСР)²⁷ мали маляри (в 1959 р. — 509 чол. і в 1970 р. — 729 чол.), штукатури (відповідно, 471 чол. і 666 чол.), бетонники (465 чол. і 629 чол.). Серед робітників цих професій досить значною була частка молоді з більш високою освітою (в 1970 р. питома вага її до 30 років серед малярів становила 48,4, штукатурів — 49,6%, бетонників — 43,2%), ніж робітники інших будівельних професій²⁸.

Іншу групу становили професії з середнім рівнем освіти (на 1 тис. робітників припадало 500—600 осіб, що закінчили неповну середню школу або здобули більш високу освіту). До цієї категорії можна віднести покрівельників, склярів. В основі виробничої діяльності представників цих професій лежить, як правило, їх безпосередній досвід роботи в даній галузі, освітній же рівень має для них більш-менш другорядне значення. Питома вага молоді до 30 років серед цих робітників становила, відповідно, 34,6% і 25,4%.

Нарешті, до останньої групи входять робітники, які мають низький освітній рівень. Це — шляхові робітники, пічники, теслярі. Їх праця важка, здебільшого майже не механізована. Серед цих робітників низька питома вага молоді до 30 років (шляхових робітників — 21,0%, пічників — 22,7, теслярів — 24,6%)²⁹.

За час, що минув між переписами 1959 і 1970 р., значно зріс освітній рівень частини робітників будівельних професій. Велику роль у цьому відігравало й поповнення їх рядів дедалі освіченішою молоддю.

Багатонаціональність населення Радянського Союзу зумовлювала і відповідний склад республіканських загонів робітничого класу. Представники різних національностей пліч-о-пліч працювали й у будівельній

²⁶ И. Г. Кураков. Наука и эффективность общественного производства.— «Вопросы философии», 1966, № 5, стор. 10.

²⁷ Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. 6, стор. 646.

²⁸ Там же, стор. 650, 651, 474.

²⁹ Там же.

індустрії Української РСР. Наприклад, у спорудженні Кременчуцької ГЕС брали участь робітники 44 національностей, Тернопільського текстильного комбінату — 38, Бурштинської ДРЕС — 14³⁰.

Поряд з цим провідною тенденцією розвитку всіх республіканських загонів робітничого класу є поповнення їх рядів представниками корінної національності. Частка українців у загальній кількості робітників-будівельників в УРСР неухильно зростала. За 1957—1967 рр. вона збільшилася з 70 до 72%³¹.

Всі ці зміни у складі робітників і, зокрема, будівельників зумовлені науково обгрунтованою соціально-економічною політикою Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямованою на дальше зміцнення розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні.

³⁰ Ю. Ф. Вороб'єв. Экономические основы Союза Советских Социалистических Республик, М., 1972, стор. 37; «Коммунист Украины», 1969, № 9, стор. 3; Мир. Дружба. Братерство, Ужгород, стор. 38—39.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 582, оп. 9, спр. 1458, арк. 8, 54, 55, 62, 63; спр. 3845, арк. 6.

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЗАОЧНОЇ ПАРТІЙНОЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ

Л. Ю. КОРИННА (Київ)

У багатогранній ідеологічній та організаторській роботі КПРС важливе місце посідають питання марксистсько-ленінської освіти трудящих. Виховання політично освічених, ідейно загартованих будівників нового суспільства — одне з головних завдань партії комуністів. «Сила нашого ладу в свідомості мас, — підкреслив на XXV з'їзді партії Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев. — І партія вважає своєю постійною турботою виховання комуністичної свідомості, готовності, волі і вміння будувати комунізм»¹.

Засвоєння марксистсько-ленінської теорії перетворення комуністичних ідеалів, принципів в особисті переконання людини, в її справу, прагнення — таке завдання, що послідовно вирішується партією в процесі виховання нового духовного обличчя громадян Союзу РСР. Особлива роль належить в цьому системі партійної освіти.

На сучасному етапі важливе практичне значення має вивчення величезного досвіду, який набула Комуністична партія в справі марксистсько-ленінського виховання трудящих в процесі становлення та зміцнення соціалістичного суспільства.

Однією з головних форм політичної освіти комуністів та безпартійного активу в роки соціалістичного будівництва (1926—1938 рр.) була заочна освіта. Комуністична партія, спираючись на ленінські вказівки «...виховувати маси неухильно до революційного світогляду і революційної дії...»², постійно вдосконалювала цю ланку в системі марксистсько-ленінського навчання трудящих, дбала про розширення мережі і підвищення її теоретичного рівня та дієвості.

Становлення заочної партійної освіти відноситься до середини 20-х років, що співпадає з початковим періодом соціалістичної реконструкції народного господарства. Слід зауважити, що в перші роки свого

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 80.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 406.

існування ця форма освіти розглядалася як додатковий засіб виховання кадрів, а згодом вона набула значного поширення, зайнявши одне з провідних місць в системі партійної освіти.

Відчуваючи гостру потребу в теоретично підготовлених кадрах, в зв'язку з ускладненням завдань партійного керівництва в галузі соціалістичного будівництва, ВКП(б) спрямувала свою діяльність на підвищення ідейно-теоретичного рівня і практичної підготовки партійних працівників. Тогочасні форми партосвіти не могли в повному обсязі забезпечити вирішення цієї проблеми. Потрібно було відшукати додаткові засоби ідейно-політичного виховання комуністів.

Все це спонукало до утворення нової форми марксистсько-ленінської освіти — заочної партійної освіти, що дозволило охопити значну кількість партійного активу, до того ж без відриву від виробничої та громадської діяльності.

Особливо велике значення мала заочна освіта для комуністів, зайнятих у сільському господарстві. В умовах віддаленості від районних центрів і при відсутності необхідного контингенту викладацьких кадрів вона була для них майже єдиною можливим засобом підвищення ідейно-теоретичного рівня. Характерними рисами розвитку її організаційних форм були рухливість і гнучкість, що давало можливість здійснювати ту чи іншу реорганізацію у відповідності з вимогами часу і завданнями, які вирішувала партія на кожному етапі діяльності. Це сприяло підвищенню ідейно-теоретичного рівня комуністів та безпартійних активістів, підготовці партійних кадрів з врахуванням конкретних особливостей соціалістичного будівництва.

Початком організації заочної партійної освіти варто вважати 1926/27 навчальний рік, коли у Москві при губернській радпартшколі (РПШ) відкрилася перша в країні заочна радпартшкола (ЗРПШ), що входила у середню ланку партійної освіти. За цим прикладом згодом заочну форму освіти почали вводити й в інших радпартшколах. У 1927/28 навчальному році розпочато організацію заочного навчання і у вищій ланці партійної освіти. Ленінградський та Свердловський комвузи ввели заочну форму навчання комуністів.

Незабаром досвід організації заочної партосвіти у РРФСР розповсюджується в інших республіках. На Україні у другій половині 1928 р. на базі Харківської губернської радпартшколи створюється ЗРПШ, яка на початку 1929/30 навчального року була реорганізована у Всеукраїнську заочну радпартшколу, де навчалася 1000 чол.³ Одночасно з цією партшколою утворено заочний Комуністичний університет ім. Артема в Харкові, контингент слухачів якого становив 300 чол.⁴ У 1930 р. заочні відділення організувалися при Київській, Дніпропетровській та Харківській стаціонарних РПШ.

У ці навчальні заклади приймалися комуністи за рекомендаціями окружного чи районного партійного комітету та первинної партійної організації. Від вступників до заочних комвузів вимагалася підготовка в обсязі програми радпартшколи, а в заочні РПШ — в обсязі школи політосвіти. Особливістю заочної форми партосвіти була відсутність в ній початкової ланки.

Процес розвитку нової форми партійної освіти постійно перебував у полі зору партії. Протягом 1928—1929 рр. ЦК ВКП(б), узагальнюючи позитивний досвід роботи перших заочних навчальних закладів, ухвалив ряд постанов, що були спрямовані на їх дальший розвиток і вдосконалення. Згідно з постановами ЦК ВКП(б) «Про постановку

³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1349, арк. 16.

⁴ Там же, оп. 146, спр. 94, арк. 12.

політосвіти в партії і комсомолі» від 8 серпня 1928 р.⁵, «Про цільову настанову і роботу радпартшкіл» від 27 серпня 1928 р.⁶, «Про комвузи» від 17 червня 1929 р.⁷ при комвузах і радпартшколах створювалися заочно-курсів сектори, які здійснювали повсякденне оперативне керівництво усіма формами заочного навчання. Постановою ЦК ВКП(б) «Про систему теоретичної підготовки партійного і комсомольського активу» від 9 вересня 1929 р.⁸ передбачалося створення заочно-курсів відділень не лише при комвузах і РПШ, а й при курсах марксизму та Інституті червоної професури (ІЧП).

Завдяки цим заходам заочна форма партосвіти набула більш стрункого і планомірного вигляду. Встановлюється чотириступінчата система, що охоплювала заочним навчанням різні групи партійного активу. Слухачі першого ступеня партосвіти — низовий актив — проходили підготовку за програмою РПШ, другого — районна ланка партактиву — за програмою комвузу, третього — керівні працівники обласних, окружних партійних комітетів, комсомольських, профспілкових та інших організацій — підвищували свій ідейно-теоретичний рівень на базі курсів марксизму-ленінізму. Керівна ланка партактиву, наукові працівники і викладачі, які за рівнем своїх знань були підготовлені до самостійної теоретичної роботи, одержували консультації в науково-консультаційному бюро Інституту червоної професури, що й було свого роду четвертим, найвищим ступенем партосвіти.

Вперше в заочній формі підготовки та перепідготовки широких мас комуністів і безпартійних активістів використовувалися й радіопередачі з основних питань марксистсько-ленінської теорії та найважливіших питань політики партії.

В республіках структура заочної партосвіти мала свої особливості. Так, на Україні до 1929 р. встановилася триступенева система цієї форми навчання. У вищій ланці за трирічною програмою комвузу заочно навчалися представники районного і окружного активу, що мали підготовку в обсязі денної РПШ. В середній ланці за програмою стаціонарної радпартшколи протягом 2-х років проходили підготовку районні активісти, які освоїли програму вечірньої РПШ. Початкове навчання за програмою вечірньої РПШ протягом року здійснювалося для низового партактиву, підготовленого в обсязі школи політосвіти.

У 1929 р. зросли кількість навчальних закладів, що вели заочне партійне навчання, і число слухачів у них. Якщо до початку 1928 р. в країні було 3 комвузи і 5 радпартшкіл з цією формою навчання (близько 5,5 тис. заочників), то в 1929 р. — 10 комвузів і 15 РПШ (близько 17 тис. заочників). Крім того, заочно-курсів навчанням цими навчальними закладами було охоплено ще 4,3 тис. чол., заочними курсами марксизму — 230 чол., і близько 200 чол. консультувалися в ІЧП⁹.

На Україні в 1929 р. у заочному Комуністичному університеті ім. Артема налічувалося 300 чол. слухачів, а у Всеукраїнській заочній радпартшколі — 3600 чол.¹⁰

Новий етап у розвитку досліджуваної форми навчання почався у 1930 р. в зв'язку з ростом мережі заочних навчальних закладів та новими завданнями централізації керівництва ними. Необхідно було та-

⁵ Справочник партійного работника, вып. седьмой, ч. 1, М.-Л., 1930, стор. 394.

⁶ Там же, стор. 395.

⁷ Справочник партійного работника, вып. седьмой, ч. 2, М.-Л., 1930, стор. 253.

⁸ «Правда», 15 вересня 1929 р.

⁹ «Коммунистическая революция», 1929, № 19, стор. 69.

¹⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 6, спр. 9293, арк. 11.

кож внести в систему і практику заочного навчання кадрів партійних і комсомольських працівників більшу організованість, надати йому більш гнучкої форми з метою залучення до нього нових груп комуністів і безпартійних. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 16 жовтня 1930 р. «Про заочне навчання» при ЦК ВКП(б) створюється спеціальний Інститут масової заочної освіти партактиву (ІМЗО), на який покладалися завдання організаційного і програмно-методичного керівництва усіма видами і формами заочної партосвіти, за виключенням Інституту червоної професури, курсів марксизму та Комуністичної академії¹¹.

Одночасно створюються центри керівництва заочним навчанням цього профілю в республіках, краях і областях. На Україні в 1931 р. на базі Всеукраїнської заочної радпартшколи та її філіалів при ЦК КП(б)У організовується Всеукраїнський заочний інститут масової освіти партактиву (ВЗІМПО), переіменованій в 1932 р. на Український інститут масової заочної освіти партактиву (УІМЗО).

Керівництво усіма видами заочної партосвіти на Україні належало ВЗІМПО, який запроваджував нові форми і методи навчання у відповідності з умовами і вимогами практики соціалістичного будівництва.

До кінця 1931 р. на Україні різними формами партосвіти у системі ВЗІМПО було охоплено 9284 чол. слухачів¹². Існувала самостійна мережа філіалів Всеукраїнського інституту масової заочної освіти партактиву, через яку здійснювалося оперативне керівництво навчанням на місцях. Всього у 1931—1932 рр. ВЗІМПО мав у 8 областях Української РСР 15 філіалів, за кожним з них закріплювалася певна кількість районів.

Аналогічна структура заочної ланки в системі партосвіти застосовувалася і в інших республіках країни. На жаль, вона мала певні недоліки, бо в областях республік, зокрема УРСР, були відсутні важливі єдині центри по керівництву заочним партійним навчанням.

Вдосконалюючи форми і методи заочної партійної освіти, ЦК ВКП(б), а також і ЦК КП(б)У зобов'язали партійні організації підвищити її теоретичний і політичний рівень, тісніше пов'язати партійне навчання з питаннями поточної політики партії, завданнями соціалістичного будівництва. В постановах ЦК ВКП(б) «Про заходи поліпшення заочного партнавчання» (серпень 1932 р.)¹³ та ЦК КП(б)У «Про реорганізацію роботи ВЗІМПО в зв'язку з ухвалою ЦК ВКП(б) про утворення ВКСГШ» (грудень 1932 р.)¹⁴ партія накреслила конкретні шляхи дальшого вдосконалення заочної форми партійної освіти.

Згідно з цими постановами в кожній області (краї) на правах сектору культпровідділу обкому (крайкому) партії для керівництва всіма видами заочної освіти були організовані відділи (філіали) Інституту масової заочної освіти партактиву при ЦК ВКП(б). Так, після проведеної реорганізації на Україні утворено 8 обласних філіалів, при яких організувалося 27 заочних секторів¹⁵.

Одночасно було створено нові заочні партійні навчальні заклади—заочні вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ЗВКСГШ), перед якими висувалося завдання підвищення ідейно-теоретичного рівня керівних працівників МТС, колгоспів та радгоспів, кадрів партійного активу сільськогосподарських районів.

¹¹ «Коммунистическая революция», 1930, № 25, стор. 69.

¹² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 13, арк. 3.

¹³ «Коммунистическая революция», 1932, № 15, стор. 30—32.

¹⁴ «Більшовик України», 1932, № 21—22, стор. 95—96.

¹⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 11, арк. 60.

Організація такого типу навчальних закладів обумовлювалася завданнями соціалістичної реконструкції сільськогосподарського виробництва. В зв'язку з перемогою колгоспного ладу необхідно було зміцнювати нові господарства в політичному та організаційному відношеннях, забезпечити соціалістичне сільське господарство кадрами, які змогли б проводити роботу на селі в нових умовах. Керівному активу потрібно було дати не тільки марксистсько-ленінську теоретичну підготовку, але й знання сільськогосподарського виробництва.

Це й стало основним у діяльності ЗВКСГШ, при яких створювалися два відділення. На одному з них — дворічному — проходили підготовку та перепідготовку керівні працівники МТС радгоспів та колгоспів, а на іншому — трирічному — районний партійно-комсомольський актив.

Організація заочного навчання партійно-комсомольського активу по циклах суспільно-політичних дисциплін (економічний, історичний, філософський) та з окремих предметів цих дисциплін покладалася на ВЗІМПО, який у зв'язку з реорганізацією змінив порядок прийому слухачів. Замість практики індивідуального набору, що існувала раніше, було введено принцип групового комплектування в опорних районах. Низовою організаційною ланкою заочного навчання стали групи, створювані у радгоспах, колгоспах, МТС. До викладання в них залучалися місцеві кадри і кваліфіковані спеціалісти (вчителі, агрономи та інші), що дало можливість вивчати загальноосвітні предмети під безпосереднім керівництвом і за допомогою викладача.

Із закінченням перебудови УІМЗО розгорнув додатковий набір в ЗВКСГШ. На Україні в 1932/33 навчальному році внаслідок проведення весняного набору було організовано 559 навчальних груп заочників, прийнято на дворічне відділення — 7347 чол., на трирічне — 1107 чол., на циклічне і предметне навчання — 500 чол.¹⁶

Однак, вже перше півріччя занять після реорганізації показало, що нові організаційні форми заочної освіти через копіювання стаціонарних форм навчання без врахування специфічних особливостей роботи слухачів, тривалість строків навчання, багатопредметність, не зовсім відповідають потребам часу і основним завданням цієї ланки в системі партосвіти.

В роки розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту першочергового значення у житті партії набули питання дальшого підвищення ідейно-політичного рівня і марксистсько-ленінської загартованості комуністів, усіх трудящих. Це зумовлювалося й тим, що з розширенням масштабів соціалістичного будівництва загострилася класова боротьба. Цим скористалися антипартійні елементи, що намагалися відродити фракційність, перекручувати марксистсько-ленінську теоретичну спадщину та історію партії. Всемірно зміцнюючи єдність ленінських партійних рядів Комуністична партія рішуче боролася з антипартійними виявами.

Зосередивши увагу на посиленні пропаганди марксистсько-ленінського вчення, науковому висвітленні історії Комуністичної партії, поклавши в основу всієї ідейно-виховної роботи пропаганду та вивчення ленінської теоретичної спадщини, ВКП(б) здійснює дальше вдосконалення форм і методів політичного виховання мас.

В наступний період розвитку заочного навчання Комуністична партія, виходячи з нових завдань часу, бере курс на організацію переважно масових форм заочної освіти з скороченими строками. Такий напрям

¹⁶ Там же, спр. 44, арк. 34.

був започаткований після того, як ЦК ВКП(б) ухвалив постанову «Про роботу Інституту масової заочної освіти партактиву при ЦК ВКП(б)» (21 серпня 1933 р.)¹⁷.

Вперше у практиці заочної партосвіти було організовано 6-ти місячні курси партійно-комсомольського, безпартійного і виробничого активу колгоспів, радгоспів і МТС. В цій ланці — першому ступені реорганізованої системи заочної партосвіти — слухачі вивчали основні рішення партії та уряду з питань політики партії на селі, оволодівали основами комуністичного світогляду, здобували знання з агротехніки, тваринництва та організації сільськогосподарського виробництва. Крім того, з допомогою місцевих викладачів тут вивчали і рідну мову. Від вступників на курси вимагалось вміння добре писати і читати.

8-місячна заочна партшкола робітничого і колгоспного активу являла собою середній ступінь заочної партосвіти. В цій школі слухачі на більш високому рівні вивчали історію партії, основні питання ленінізму, політекономію, знайомилися з політикою партії на селі та організацією виробництва. Вступники мали бути підготовленими в обсязі 4-річної школи та початкової школи політосвіти.

Основною формою вищої ланки були однорічні заочні комвузи, через систему яких партія вирішувала завдання підготовки і марксистсько-ленінського виховання кадрів районного партійно-комсомольського активу.

Комуністична партія надавала великого значення питанням комплектування заочників комвузів. Переважну кількість слухачів склали комуністи, які мали великий стаж практичної роботи на виробництві та керівної роботи в партійних і радянських органах. Високі вимоги ставились щодо рівня політичної підготовки слухачів. В комвуз приймалися особи, які мали загальнополітичну і загальноосвітню підготовку в обсязі радпартшколи та п'ятирічки. Навчальні плани та програми заочних комвузів більш тісніше пов'язувалися з практикою соціалістичного будівництва в СРСР. Так, в Комуністичному університеті ім. Артема вивчалися питання теорії та практики колгоспного руху.

Існували й інші допоміжні форми заочного навчання, зокрема, районного партійно-комсомольського активу сільськогосподарських районів. Для певних груп організовувалося короткотермінове вивчення окремих соціально-економічних предметів (історії партії, ленінізму, економполітики тощо) і окремих робіт класиків марксизму-ленінізму на рівні програми заочного комвузу.

Велике значення для усіх категорій слухачів заочних курсів у системі партосвіти мали й цикли радіолекцій, які систематично проводив Інститут. Тривалість кожного циклу, який включав 15—20 лекцій, становила не більше 3—4 місяців. Такі радіолекції з питань історії партії, теорії марксизму-ленінізму, історії СРСР та братніх республік, питань соціалістичного сільськогосподарського виробництва супроводжувалися консультаціями на місцях.

Таким чином заочній ланці в системі партосвіти надавалася більша гнучкість. Одночасно вирішувалося питання збільшення контингенту слухачів, охоплених усіма формами заочного партійного навчання, було взято курс на переважаче підвищення ідейно-теоретичного рівня сільськогосподарського активу.

На основі постанови ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1933 р. УІМЗО у 1933/34 навчальному році (паралельно з переведенням заочників попередніх наборів на нові організаційні форми) провів набір слухачів.

¹⁷ КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК, т. 5, М., 1971, стор. 123—128.

В зв'язку з цим лише на Україні налічувалося понад 15,5 тис. заочників, з яких на курсах колгоспного активу навчалося близько 4,5 тис., в партшколах — понад 7,6 тис., комвузах — близько 2,7 тис., на предметному профілі — 769 чол.¹⁸

В період боротьби за побудову соціалізму незмірно зростає керівна роль Комуністичної партії в житті радянського суспільства. Під її керівництвом радянський народ достроково виконав завдання другого п'ятирічного плану і до середини 30-х років в основному побудував соціалізм. В процесі побудови соціалістичного суспільства Комуністична партія нагромадила великий досвід, яким необхідно було озброїти комуністів та безпартійних активістів, щоб вони ясно розуміли політику партії, спадкоємність її ленінського курсу, вміли з наукових позицій оцінювати нові явища суспільного життя, використовували наукові знання в практичній діяльності і, спираючись на набутий досвід, могли бачити перспективу розвитку соціалізму і бути активними борцями за втілення політики партії в життя. В зв'язку з цим в ідейно-виховній роботі на перше місце висувається завдання поглибленого вивчення теорії та історії партії, що знайшло своє відображення у постанові ЦК ВКП(б) «Про пропагандистську роботу в найближчий час» (14 червня 1935 р.)¹⁹.

Структура заочної партосвіти та її зміст були підпорядковані завданням Комуністичної партії і впливали з них. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 15 жовтня 1935 р. «Про роботу Інституту масової заочної освіти партактиву» вводилися нові організаційні форми партосвіти: річні популярні курси з історії партії для низового партійно-комсомольського і безпартійного активу; річні курси підвищеного типу з історії ВКП(б), політекономії, ленінізму і курси по вивченню окремих творів класиків марксизму-ленінізму для районного партійного активу. З попередніх форм навчання збереглися шестимісячні курси партійно-комсомольського і виробничого активу колгоспів, радгоспів та МТС і циклові радіолекції²⁰. Усі ці організаційні форми навчання залишалися в системі заочної партосвіти до літа 1938 р.

В результаті проведеної реорганізації основною і найбільш масовою формою стають курси по вивченню історії партії, на яких в 1935/36 навчальному році тільки на Україні навчалося понад 6,1 тис. чол.²¹

Згідно з рішеннями ЦК ВКП(б) до вивчення історії партії залучався насамперед районний партійно-комсомольський актив і партійно-виробничий актив колгоспів, радгоспів та МТС. Так, на Україні ряди перших налічували майже 2,3 тис. чол., а ряди других — понад 2 тис. чол.²²

В середині 30-х років заочна форма освіти партійного активу набула значного поширення. Кількість заочників з року в рік зростала. Якщо в 1931 р. в країні заочно навчалося близько 40 тис. чол., то в 1938 р. — майже 104 тис., на Україні (відповідно) — понад 7,9 тис. і більш як 16,7 тис. чол. Заочними формами навчання на 1 січня 1938 р. було охоплено 5,4% усієї кількості слухачів мережі партійної освіти в СРСР²³.

¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 44, арк. 89.

¹⁹ Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б), М., 1947, стор. 327—328.

²⁰ Партийное строительство, 1935, № 19—20, стор. 71.

²¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 209, оп. 1, спр. 88, арк. 1. Підрахунки автора.

²² Там же, спр. 160, арк. 3.

²³ Ю. В. Бабко, М. Г. Безпалко и др. Партийное просвещение. Очерки истории, К., 1978, стор. 206.

На кінець 30-х років в країні значно розширилася мережа стаціонарних форм партійного навчання, а також вищих і середніх спеціальних закладів, що готували теоретично освічені кадри. Необхідність у заочній партосвіті в існуючих її формах відпала. За рішенням ЦК ВКП(б) Інститут масової заочної освіти партактиву та його філіали і відділення на місцях в липні 1938 р. були ліквідовані.

Дослідження заочної форми в системі партійної освіти показує, що найважливішими загальними закономірностями її розвитку в роки будівництва соціалізму були: керівна і зростаюча роль партії в марксистсько-ленінському вихованні трудящих, нерозривний зв'язок теоретичного навчання з практикою соціалістичного будівництва, неухильне підвищення рівня викладання, єдність форм і методів навчання, диференційований підхід до нього, втілений в організації чітко визначених ланок, спадкоємність і послідовність в ідейно-теоретичній підготовці слухачів тощо.

В зазначений період заочна партосвіта дала можливість додатково охопити багаточисельні партійні кадри, які змогли без відриву від виробництва і громадської діяльності підвищувати свій ідейно-політичних і виробничий рівень. Вона стала також великим завоюванням ленінської партії в галузі політичного виховання трудящих мас.

Система партійної освіти в цілому, в тому числі й заочна форма навчання, були і є дійовим інструментом Комуністичної партії в справі ідейного керівництва будівництвом нового суспільства в нашій країні. Оскільки здійснення корінних соціально-економічних перетворень нерозривно зв'язане із змінами свідомості, світогляду, духовного обличчя членів суспільства, то «розвинення свідомості мас лишається, як і завжди, базою і головним змістом»²⁴ діяльності КПРС і радянської держави.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 352—353.

РАСОВА ДИСКРИМІНАЦІЯ ІНДІЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ В США

О. В. ЗАЙЧУК (Київ)

Загальна криза капіталізму в наш час продовжує поглиблюватись. Одним з її наслідків є значне загострення національних суперечностей у капіталістичному світі і, насамперед, у Сполучених Штатах Америки, де близько 50 млн. небілих американців зазнають жорстокого расового гноблення. Поряд з виступами всіх національних меншостей у 60—70-х роках великого розмаху набув рух індіців за свої права.

У 1973 р. всі газети світу вмістили фотографії невеличкого села Вундід Ніі, зайнятого членами Асоціації громадянських прав племені сіу і Американського руху індіців, які виступили із зброєю в руках на захист своїх прав. Виступ був придушений спеціальними загонами, сформованими ФБР у складі поліцейських формувань Бюро в справах індіців (БСІ)¹. Але й після цього терор білих расистів не при-

¹ БСІ було створено в 1834 р. для здійснення контролю над усіма індіцями в масштабі країни.— The New Information Please Almanac. Atlas and Yearbook, New York, 1975, стор. 571.

пинився. З січня 1973 по січень 1978 р. на території резервації, де проживали близько 12 тис. індіців, було вбито 250 чол. Однак жодної кримінальної справи проти поліцейських та їх агентів не було порушено, хоч існували прямі докази проти них².

Знаменно, що ці події відбувалися саме в тому місці, де в 1890 р. урядові війська розстріляли 146 індіців племені сіу за відмову переселитися з власних земель на територію непридатної для життя резервації. Серед убитих майже половину становили старики, діти, жінки. Цей епізод з життя племені не є якоюсь аномалією у відносинах між офіційним Вашингтоном і корінними американцями. Протягом усієї історії США уряд жорстоко пригноблював їх, проводячи політику геноциду.

У 1492 р., коли Христофор Колумб «відкрив» Америку, на території нинішніх Сполучених Штатів проживали більш як три тис. індіських племен, загальною чисельністю близько 10 млн. чол. Сьогодні ж залишилося лише 233 племені, які налічують менш ніж 800 тис. індіців. Разом з племенами зникло майже 500 індіських мов і діалектів³.

З перших днів колонізації Америки уряди європейських держав вживали заходів для встановлення контролю над новими землями і обмеження прав їх колишніх власників. Законодавством того періоду право землеволодіння надавалося державам, які першими захопили певні території, індіцям залишалось лише право фактичного володіння.

Після війни з Великобританією новий уряд США уклав цілу серію договорів з індіцями, які визначали їх правове становище. Багато з цих угод не втратили своєї чинності й сьогодні. Перший такий договір було підписано з племенем делаварів 17 вересня 1778 р.

Вперше офіційна позиція Вашингтона щодо індіців була викладена в Ординансі 1789 р. У ньому, зокрема, говорилося, що «1) індіська земля і власність не можуть бути вилучені без згоди племен; 2) їх права і свободи не будуть порушуватися, за винятком періодів воєн, офіційно оголошених конгресом; 3) справедливі і людські закони періодично будуть видаватися для збереження миру і дружби»⁴. Нині діюча Конституція США також містить певні положення, які стосуються індіців.

Але юридично оформлюючи відносини з індіцями, уряд США в той же час відкрито проводив курс на загарбання їх земель і масове знищення корінного населення Сполучених Штатів. Індіці неодноразово піднімалися на збройну боротьбу проти білих поневолювачів. У відповідь на це федеральний уряд почав проводити «політику переселення», відповідно до якої індіцям замість їх споконвічних земель пропонувалися нові, значно гірші. «Згода» племен оформлювалася відповідними договорами, які укладалися, як правило, під загрозою застосування сили або різними обманними шляхами.

Таким чином з 1800 по 1866 р. більша частина індіських земель була захоплена. Особливо інтенсивно проводилася ця політика за президента Джексона (1829—1837 рр.), коли були переселені за Міссісіпі такі індіські племена, як чірокі, чіказо, кріїкс і багато інших. В історію північноамериканських індіців це переселення ввійшло під наз-

² Hearings before the Committee on the Judiciary. U. S. Senate, 95-th Congress Second session on the nomination of William H. Webster, Washington, 1978 стор. 154—158.

³ Historical Background for Modern Indian Law and Order, Washington, BIA 1975, стор. 3; Североамериканские индейцы, М., 1978, стор. 15, 23.

⁴ Там же, стор. 9—10.

вою «Дорога сліз»⁵. Заселення нових земель супроводжувалося створенням резервацій, більша частина яких виникла з 1863 по 1867 р.

Законом, прийнятим конгресом 2 липня 1924 р., індіцям було надано громадянство Сполучених Штатів. Проте явна опозиція властей реалізації цього закону призвела до того, що відповідні зміни у конституції штатів було внесено лише після другої світової війни. Природно, що до цього індіці не мали фактично ніяких прав, включаючи право голосу.

У 1926—1928 рр. Інститут урядових досліджень провів вивчення соціально-економічного становища індіців у резерваціях і підготував доповідь «Проблема управління індіцями» (більш відома під назвою «Доповідь Мерієма»). Вона привернула увагу широких кіл громадськості, і навіть в урядових колах визнали необхідність вжиття певних заходів хоч би для формального поліпшення життя індіців.

18 липня 1934 р. конгрес схвалив «Акт про реорганізацію індіців», який надавав деяку автономію племенам у вирішенні внутрішніх питань. Певний вплив на становище індіців США мав закон 1968 р., який одержав назву «Індійський Білль про права»⁶. Закон формально гарантував усім індіцям, які проживали в резерваціях, такі ж права щодо внутріплемінної адміністрації, як і федеральна конституція всім громадянам США щодо представників федеральної влади і службових осіб штатів. Так, за ст. 2 індіці, які вважали себе незаконно позбавленими волі племінним судом, мали право подати петицію до федерального суду з проханням перевірити законність дій племінного суду⁷. Але багато індіців зустріли новий закон без особливого ентузіазму. На їх думку, уряд, приймаючи закон під вивіскою захисту прав індіців, насправді мав на меті дальше обмеження внутріплемінного суверенітету шляхом поширення на племена багатьох норм американського права⁸.

Незважаючи на твердження властей про те, що становище індіців постійно поліпшується, американська дійсність свідчить зовсім про протилежне. Аналіз політики правлячих кіл США в індійському питанні переконливо говорить про те, що власті не прагнуть будь-яким чином змінити життя корінних американців. Американський уряд, заявляючи про свою готовність вжити всіх заходів для ліквідації дискримінації, в той же час посилює наступ на права індіців.

Так, 4 січня 1975 конгрес США прийняв «Закон про самовизначення і навчання індіців», який передбачав деякі заходи для більш повної участі індійських племен у програмах, що здійснюються федеральним урядом⁹. Однак реакція індіців на цей білль була зовсім не такою, яку хотіли б бачити американські власті. Пітер Макдональд, голова ради племені навахо, назвав новий закон «злим жартом», зазначивши, що проголошені права абсолютно не були підкріплені практичними заходами¹⁰.

Останнім часом офіційні кола Вашингтона все більше підтримують так звану політику термінації, тобто відмову федерального уряду від

⁵ Gloria Jahoda. *The Trail of Tears*, New York, 1975.

⁶ Public Law 90—284, 11 квітня 1968 р.

⁷ Там же.

⁸ American Indian Civil Rights Handbook. U. S. Commission on Civil Rights, Washington, 1972, стор. 9—11.

⁹ Public Law 93—638. 93-rd Congress. S. 1017, 4 січня 1975 р.

¹⁰ Indian Self-Determination and Education Assistance Act Implementation. Hearings before the U. S. Senate Select Committee on Indian Affairs, Washington, 1977, стор. 329.

усіх узятих на себе зобов'язань щодо індіців і передачу їх до відання адміністрації штатів. Ця політика була розроблена ще в часи адміністрації президента Ейзенхауера міністром внутрішніх справ Діллом С. Майером і передбачала надання індіцям обіцяної незалежності з одночасним позбавленням їхніх земель статусу не оподаткованих податками¹¹. Нині у конгресі США обговорюються законопроекти, які зв'язані з політикою термінації. Це закони про анулювання всіх договорів, укладених у минулому між урядом та індіцями, про заборону полювання і рибної ловлі на території резервацій і поза ними, обмеження прав корінних американців на користування водними ресурсами і земельними наділами, а також про значне звуження кола тих питань, які стосуються внутріплемінної юрисдикції¹². Функціонування таких законів є вигідним як уряду, так і великому капіталу, бо на території багатьох резервацій знайдено цінні корисні копалини: нафту, вугілля, уран, газ, залізну руду тощо.

Поряд з удосконаленням законодавства уряд США був вимушений піти на розробку певних програм допомоги індіцям. Так, у сфері освіти це програма, основана на ст. 1 «Закону про початкове і середнє навчання 1965 р.», і програма, яка одержала назву «Джонсон О'Меллей»¹³. Однак остання має істотні обмеження щодо меж застосування. Зокрема, програмою охоплюються діти з не менш як 1/4 індіської крові, батьки яких живуть на території резервацій або поряд з ними. Отже, на значну частину червоношкірих дітей не поширюється її дія. До того ж, кошти, одержані від уряду, шкільна адміністрація часто використовує не за призначенням.

Співробітники індіського коледжу племені навахо, перевіряючи ефективність програми, дійшли висновку, що «жодна особа, навіть найкращий ревізор, неспроможна дати відповідь, куди шкільні округи насправді витрачають гроші»¹⁴⁻¹⁵.

Федеральні програми торкаються й інших сторін життя індіців: розвитку економіки на території резервацій, збільшення найму на роботу і т. п. Проте істотного впливу на становище корінних американців вони не справляють¹⁶. Так, значного поширення серед американської адміністрації набула ідея заснування індіського бізнесу шляхом створення в резерваціях індіських компаній, корпорацій тощо. Але в дійсності, не маючи достатніх фінансів і відповідного досвіду, ці компанії не витримують конкуренції з американськими. Вони потрапляють у залежність до останніх, що створює умови для проникнення великого капіталу на територію резервацій¹⁷.

Програми допомоги індіцям здійснюються, в основному, через БСІ. З перших днів утворення ця організація спрямовувала всі свої зусилля не стільки на подання допомоги індіцям, скільки на здійснення контролю за ними. Кошти, що виділяються федеральним урядом у розпорядження Бюро, використовуються, як правило, не за призначенням. Так, при перевірці діяльності відділу БСІ на території Пайн

¹¹ Уильям Майер. Коренные американцы. Новое движение сопротивления индейцев, М., 1974, стр. 50.

¹² "The Nation", 22—29 липня 1978 р., стр. 7.

¹³ American Indian Civil Rights Handbook. U. S. Commission on Civil Rights, Washington, 1972, стр. 54—55.

¹⁴⁻¹⁵ National Indian Leadership Training. Navajo Community College. Albuquerque, New Mexico, 23 серпня 1972 р., стр. 3.

¹⁶ Toward economic development for Native American Communities. Joint Economic Committee. Congress of the United States, Washington, 1966, стр. 356—364.

¹⁷ Economic development through small business. Dineh Cooperatives Inc., Chinele, Navaho Nation, 22 жовтня 1973 р.

Рідж виявилось, що його роботі притаманний «постійний брак інформації і контролю за виконанням власних функцій. Голова відділу не одержує вірогідної інформації про фінансові витрати і програми, які мають виконуватися. Планування використання коштів проводиться до їх одержання і ніколи не приводиться у відповідність з реально одержаними фондами... Фінансові звіти подаються невчасно і, як правило, взагалі ігноруються відповідальними особами»¹⁸. Лише протягом 1972—1973 фінансового року на заплановані програми не було виділено 47359 доларів¹⁹.

Комісія, яка досліджувала діяльність Бюро, дійшла висновку, що «протягом останніх 50 років БСІ проводило непослідовну політику щодо індієців. Практика використання індієських земель... може викликати серйозні сумніви щодо справжніх цілей БСІ». У доповіді, представленої комісією, зазначається, що за цей час майже нічого не було зроблено для поліпшення соціального забезпечення населення резервації, включаючи професійну підготовку, забезпечення роботою і медичним обслуговуванням²⁰.

Про дискримінаційну суть політики Вашингтона щодо індієців наочно свідчить жахливе становище корінного населення Америки. Безробіття серед індієців на території багатьох штатів у 1970 р. коливалось від 40—50% у Нью-Мексіко до 60% в Арізоні, у той час як серед білого населення воно дорівнювало, відповідно, 5,4 і 4,1%. Середньорічний прибуток індієської сім'ї становив 61% від прибутку білої сім'ї у Нью-Мексіко, 45% — в Арізоні²¹. Закони про громадянські права передбачають надання переваги індієцям при наймі на державну службу в органи, підпорядковані БСІ. Справді, процент індієців в апараті Бюро дещо вищий, ніж в цілому по країні. Однак порядок розподілу посад у відомстві, на яке покладено управління всім життям індієців на території США, доводить існування расової дискримінації в ньому. Так, 1971 р. у штаті Арізона близько 85% персоналу БСІ становили індієці. Але серед співробітників, які одержували заробітну плату за нижчими категоріями, було 81,2% індієців, за вищими — лише 23,6%²².

Характерною рисою сучасної расової дискримінації в США є те, що вона набуває все більш прихованих і витончених форм. Вже не один рік там існує комісія по перевірці професійної підготовки спеціалістів з вищою освітою для адміністративного апарату. Вона створює серйозні бар'єри для представників національних меншостей при одержанні роботи в сфері державного найму. Як свідчить статистика, в 1976 р. з усіх співробітників, прийнятих на роботу при посередництві комісії, небілі американці становили лише 2,5%, тоді як серед випускників вузів у тому ж році їх було 9,5%²³.

Значних обмежень зазнають індієці і в одержанні освіти. Лише близько 50% індієських дітей вчать у середніх школах. До того ж, повна програма шкіл, які перебувають у віданні БСІ, відповідає про-

¹⁸ Review of Financial and Management Functions of the Oglala Sioux Tribal Government and the Pine Ridge Agency of Bureau of Indian Affairs. Touch Ross and Co., 25 липня 1973 р., стор. 111—А—6, 111—А—7.

¹⁹ Там же, стор. 111—Е—1, 2.

²⁰ Summary of the Oglala Sioux Tribal Government and the Pine Ridge Agency of the Bureau of Indian Affairs. Touch Ross and Co., 1973, стор. 7, 43.

²¹ The Southwest Indian Report. U. S. Commission on Civil Rights, Washington, 1974, стор. 2.

²² The Employment of American Indians in New Mexico and Arizona. U. S. Commission on Civil Rights Staff Report, Washington, 1972, стор. 18—19.

²³ Toward a more cooperative and productive relationship among civil rights agencies and officials. U. S. Commission on Civil Rights, 1975, стор. 8—9.

грамі восьми років в інших школах країни. Комісія з громадянських прав, яка вивчала систему навчання корінних американців у штаті Оклахома, свідчить, що, «по-перше, державні школи не відповідають потребам індіанських дітей; по-друге, великий процент учнів змушений залишати школи; по-третє, індіанські діти зазнають прямої расової дискримінації з боку педагогічного персоналу в питаннях використання національних культурних цінностей»²⁴.

Важкі умови праці, відсутність належного медичного обслуговування призводять до того, що тривалість життя індіанця, який живе в резервації, становить лише 43 роки. Високою є серед них дитяча смертність. Так, з тисячі дітей червоношкірих американців вмирає 68, з тисячі білих — 26²⁵.

У матеріалах сенатського комітету з трудових ресурсів наводяться факти, які характеризують рівень медичного обслуговування у резерваціях. Так, на території Альберк'єрка в 1977 році у медичних закладах мали працювати 1134 чол., а в дійсності їх було лише 511²⁶.

Надзвичайно важкі умови життя викликають протест з боку корінного населення США. Лише за останні десятиріччя виникли нові організації індіанців, у тому числі Національна рада індіанської молоді, Об'єднані корінні американці, Рада молодих американських індіанців. Особливу активність виявляє організація «Рух американських індіанців», що має 75 відділень і нерідко очолює виступи індіанців, як, наприклад, у лютому 1973 р. у Вундід Нії²⁷.

На зростання руху опору корінних американців уряд відповів терором і судовими переслідуваннями. На території резервації Пайн Рідж, де розташована Вундід Нії, з 1974 по 1978 р. було вбито 41 члена РАІ, і тільки у 12 випадках проводилося розслідування, яке, до того ж, не дало ніяких результатів²⁸. Крім прямого терору, американські власті широко використовують кримінальну юстицію для прискікання діяльності лідерів індіанського руху опору.

Політика Вашингтона щодо індіанців показує справжню позицію американських властей в питанні про реальне забезпечення прав людини. Вона свідчить про те, що рівноправність між націями і народами не може бути досягнута в умовах капіталістичного способу виробництва. Як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, «поняття свободи, прав людини, демократії і соціальної справедливості наповнюються справжнім змістом тільки в умовах соціалізму»²⁹.

²⁴ Indian Civil Rights Issues in Oklahoma. U. S. Commission on Civil Rights, Washington, 1974, стор. 23.

²⁵ Indian Health Care Improvement Act. Report of the Committee on Interior and Insular Affairs. House of Representatives, Washington, 1976, стор. 56.

²⁶ Indian Health Care, 1977. Hearings before the Subcommittee on Health and Scientific Research of the Committee on Human Resources, U. S. Senate, Washington, 1978, стор. 75.

²⁷ Violations of American Indian Human Rights by the United States. International Indian Treaty Council, New York, 1978, стор. 1—4.

²⁸ Там же, стор. 11—12.

²⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом, Промови і статті, т. 6, М., 1978, стор. 562.

АКАДЕМІК АН УРСР М. І. СУПРУНЕНКО

(До 80-річчя з дня народження)

Ю. М. ГАМРЕЦЬКИЙ (Київ)

Академік АН УРСР Микола Іванович Супруненко — широко відомий радянський учений-історик. З його ім'ям пов'язано створення багатьох фундаментальних праць з вітчизняної історії радянського періоду.

Микола Іванович Супруненко народився 17 лютого 1900 р. у м. Полтаві в сім'ї робітника-маляра, яка в 1912 р. переїхала до Катеринослава. В тому ж році майбутній історик після закінчення початкової школи став учнем, а згодом і складальником в одній з приватних міських друкарень, де працював до весни 1919 р.

Передреволюційні буремні роки і перша світова війна, Лютнева буржуазно-демократична революція і падіння царського самодержавства, перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення влади Рад — в період таких всесвітньо-історичних подій проходив дитинство Миколи Івановича.

Декрети Жовтня, захист більшовиками інтересів трудящих, очолена Комуністичною партією боротьба проти антинародних режимів та іноземних окупантів справили величезний вплив на формування політичних переконань М. І. Супруненка, сприяли набуттю ним власного політичного досвіду. Характер роботи і специфіка оточення молодого робітника вимагали від нього, крім суто технічних навичок, передусім грамотності, знання російської та української мов, що, в свою чергу, призвичаїло його до систематичної самоосвіти.

Після вигнання з міста радянськими частинами буржуазно-націоналістичних банд Директорії владу трудящих у Катеринославі було відновлено. Однак попереду ще чекали жорстокі бої. У 1919 р. становище Радянської країни стало особливо загрозливим. Оточена кільцем ворогів, Робітничо-Селянська Червона Армія відбивала атаки їх переважаючих сил.

У ці неймовірно важкі для молодого республіки дні М. І. Супруненко, відповідаючи на заклик партії стати на захист Соціалістичної Вітчизни, у квітні 1919 р. добровольцем вступив до лав Червоної Армії.

Військова служба, участь у боях проти денікінців та григор'євців стали для М. І. Супруненка серйозною політичною школою. Тут, серед робітників і трудящих селян багатьох національностей, які зі зброєю в руках захищали Республіку Рад, у молодого воїна зміцнювалися почуття соціалістичного інтернаціоналізму, розуміння свого обов'язку перед Радянською Батьківщиною, поглиблювалося усвідомлення причетності до подій всесвітньо-історичного значення, зростало прагнення бути в перших лавах борців за утвердження робітничо-селянської влади. Служба в Червоній Армії загартувала його, він стає активним пропагандистом ідей Комуністичної партії. Під час партійного тижня в жовтні 1919 р. у Брянську разом з кращими бійцями Червоної Армії М. І. Супруненко був прийнятий до партії більшовиків.

Комуністи били ворогів Радянської влади не тільки зброєю. Вони разили їх силою полум'яної ленінської правди, яка звучала на сторінках більшовицьких газет і листівок, звернених до воїнів Червоної Армії, до робітників і селян Країни Рад. Реввійськрада 14-ї армії вживала енергійних заходів до посилення кадрів штабної друкарні спеціалі-

стами-складальниками. М. І. Супруненко як досвідченого, кваліфікованого спеціаліста було відряджено до штабної друкарні.

Під час нападу буржуазно-поміщицької Польщі на Радянську республіку у відповідь на ленінський заклик «Все для фронту» проводилися партійні мобілізації для зміцнення військ Південно-Західного фронту. М. І. Супруненко наполегливо добивається відправки на передову. Його було послано до діючої армії — політпрацівником у 533-й полк 60-ї дивізії. Як і належить комуністу, Микола Іванович був для бійців прикладом дисциплінованості, мужності і стійкості в бою.

В липневі дні 1920 р. тяжко пораненого Миколу Івановича відправили у госпіталь. Залитий кров'ю партквиток, який знаходився під час бою при ньому, був загублений. За час більш ніж піврічного перебування у госпіталях М. І. Супруненко не зміг пройти перереєстрації членів партії і механічно вибув з її лав. Після тривалого лікування його демобілізували, і в 1921 р. він повернувся до рідного міста, в ту ж друкарню, але вже в державну, де продовжував працювати складальником.

Громадянська війна переможно завершилась. Але вороги Радянської влади, зазнавши поразки у відкритому бою, не склали зброї. Свою підіривну діяльність продовжували меншовики — агенти буржуазії в робітничому класі. Використовуючи тяжке господарське становище Країни Рад, вони активізували свої підіривні дії з метою повалення Радянської влади. Меншовики захопили керівні позиції в правлінні профспілки друкарів і намагалися використати її в антинародних цілях. Покласти край цим спробам дезорганізаторської діяльності повинна була нечисленна, але ідейно загартована більшовицька партійна організація друкарів. Комуністи згуртували найбільш свідомих робітників, особливо тих, хто служив у Червоній Армії. Серед них був і М. І. Супруненко. Почалася тривала й наполеглива індивідуальна і групова роз'яснювальна робота. В результаті вплив меншовиків було остаточно підірвано. Про це свідчили вибори правління профспілки друкарів у 1923 р., коли меншовики зазнали повної поразки. До складу правління ввійшли комуністи та співчуваючі партії більшовиків робітники-активісти, у тому числі й М. І. Супруненко.

21 січня 1924 р. трудящі всього світу зазнали тяжкої втрати — помер Володимир Ілліч Ленін — засновник і вождь Комуністичної партії, організатор першої в світі соціалістичної держави. Враховуючи масове прагнення трудящих вступити до лав створеної великим Леніним партії, Центральний Комітет РКП(б) оголосив ленінський призов у партію, який проходив під лозунгом: «Робітники від верстата, стійкі прихильники пролетарської революції — вступайте в РКП! Пролетарі! Шліть в ряди партії кращих, передових, чесних і сміливих бійців!» Серед 240 тисяч робітників, які вступили в партію під час ленінського призову, був і М. І. Супруненко.

Молодий комуніст, прийнятий 1 січня 1925 р. на районних партійних зборах у члени партії, навесні того ж року був мобілізований на село для подання допомоги найбільш бідним селянам і зміцнення профспілки працівників землі і лісу (Всеробітземлісу). Він очолив районний комітет профспілки. Це був час, коли на селі пожвавилася діяльність куркульських елементів. Повсюдно створені сільські комітети Всеробітземлісу пильно стояли на сторожі інтересів трударів, викривали куркульські махінації, уважно слідкували за виконанням трудових договорів. Енергійна діяльність молодого комуніста на посаді голови районного комітету Всеробітземлісу не залишилась непоміченою. На окружному з'їзді профспілки наприкінці 1925 р. М. І. Супруненко обрано чле-

ном правління її окрвідділу, а також членом президії і відповідальним його секретарем. На цій роботі Микола Іванович перебував до осені 1930 р.

М. І. Супруненко брав найактивнішу участь у суспільно-політичному житті. Його неодноразово обирали делегатом районної партійної конференції Кайдакського району м. Катеринослава. Він був також делегатом 2-ї (XX) міської партійної конференції (червень 1931 р.). Микола Іванович брав участь у роботі III Всеукраїнського з'їзду профспілок. Трудящі обрали його своїм представником до Катеринославської міської Ради.

Активна громадсько-політична діяльність настійно вимагає від Миколи Івановича підвищення загальноосвітнього і політичного рівня. Але в зв'язку з основною роботою він часто і на досить тривалий час виїжджав у відрядження. Лише в 1930 р. Микола Іванович повернувся на виробництво — в друкарню газети «Зоря». Закономірно, що під час чергових виборів завком друкарні М. І. Супруненка як одного з кращих виробників було обрано його головою. Незважаючи на великий обсяг роботи (було обрано об'єднаний завком друкарні і редакції газети), Микола Іванович наполегливо вчиться на вечірньому робфаку.

Комуністична партія завжди приділяла величезну увагу вихованню марксистсько-ленінських кадрів для ідеологічного фронту. Створений ще в 1921 р. за ініціативою В. І. Леніна Інститут червоної професури (ІЧП) у Москві був спеціальним навчальним закладом, до завдань якого входила підготовка висококваліфікованих наукових працівників і викладачів вузів у галузі суспільних наук. На початку 30-х років такий Інститут з відповідними відділами був створений і на Україні. У 1931 р. за путівкою Дніпропетровського міськкому КП(б)У М. І. Супруненко вступив на підготовче, а потім і на основне історичне відділення республіканського Інституту червоної професури в Харкові. Слухачів було порівняно небагато. Так, на історичному відділенні на 1 січня 1933 р. навчалася всього 53 комуністи, в основному вихідці з робітників і селян.

Роки напруженого навчання були наповнені і активною громадською діяльністю. Слухачі ІЧП по праву вважалися одним з найбільш теоретично підготовлених і політично зрілих загонів пропагандистів. Тому їх часто мобілізували на проведення різних політичних і господарських кампаній, для роз'яснення робітникам і селянам внутрішньої і зовнішньої політики Радянської держави. Як свідчать документи, всі вони працювали в складі пропагандистської групи ЦК КП(б)У, виконували доручення його різних комісій, проводили важливу громадську і партійну роботу в республіці. Серед вихованців ІЧП є чимало й учених-істориків. Багато з них працювали на керівних партійних і радянських постах.

Незважаючи на незадовільний стан здоров'я після поранення, М. І. Супруненко поряд з невтомним навчанням брав активну участь у громадській роботі в Інституті та поза його межами. Своє навчання М. І. Супруненко продовжував у Києві, який у 1934 р. став столицею УРСР і куди було в зв'язку з цим переведено ІЧП. Після успішного складання випускних екзаменів Миколу Івановича направили науковим співробітником в організований у 1936 р. Інститут історії України АН УРСР, а 10 жовтня 1937 р. його призначили вченим секретарем Інституту.

Дуже швидко склалося й коло наукових інтересів молодого вченого. Його вабила насамперед тематика громадянської війни 1918—

1920 рр. — цей один з найскладніших і найбільш насичених подіями періодів в історії нашої країни. Більш поглиблено М. І. Супруненко вивчає бойовий 1919 рік, напружену боротьбу трудящих України проти денікінщини. До весни 1941 р. він завершив на цю тему рукопис, який було рекомендовано до захисту як кандидатську дисертацію.

Напад фашистської Німеччини на нашу Батьківщину перервав мирне життя радянських людей. ЦК КП(б)У і Раднарком УРСР, дбаючи про збереження кадрів учених, прийняли відповідне рішення про евакуацію Академії наук республіки. Більшість її інститутів було перебазовано до Уфи.

Весь цей час М. І. Супруненко як старший науковий співробітник і другий секретар парткому Академії наук активно займався науково-дослідною роботою.

Робота учених-суспільствознавців у період Великої Вітчизняної війни була докорінно перебудована. Звернення дослідників до героїчних сторінок вітчизняної історії сприяло патріотичному вихованню трудящих, вселяло тверду впевненість у розгромі фашистських загарбників, у перемозі радянського державного і суспільного ладу.

Але інтереси істориків були спрямовані не лише у віддалене минуле. Предметом уважного вивчення стали сучасність, насамперед, визвольна боротьба радянського народу проти фашистських окупантів. Створений у 1942 р. Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, заступником голови якої було призначено М. І. Супруненка, належало зібрати матеріали про боротьбу радянського народу проти гітлерівської агресії, підготувати їх публікацію. У збірниках і наукових записках у 1942—1943 рр. було вміщено чимало його статей, присвячених Великій Вітчизняній війні.

Коло обов'язків М. І. Супруненка не обмежувалось напруженою дослідницькою і громадською роботою. Разом з усіма співробітниками він активно включився в лекційну та агітаційно-пропагандистську діяльність, яку широко розгорнули вчені Академії наук. Полум'яні слова вчених-патріотів часто звучали на підприємствах, а також у госпіталях і військових частинах різних гарнізонів Уральського військового округу. 22 серпня 1942 р. М. І. Супруненко захистив кандидатську дисертацію на тему «Боротьба більшовиків України проти денікінщини».

З метою створення більш сприятливих умов для наукової роботи і кращої підготовки до повернення на Україну 9 травня 1943 р. Раднарком СРСР прийняв спеціальну постанову про переведення Академії наук УРСР з Уфи до Москви, а згодом про реевакуацію її до Києва. Відповідна комісія у складі О. В. Палладіна, Б. Д. Грозіна та М. І. Супруненка зайнялася підготовкою до переїзду. У здійсненні в тих надзвичайно складних умовах реевакуації наукових співробітників та їх сімей, у своєчасній відправці ешелонів з інститутським майном і лабораторним обладнанням, у налагодженні нормальної науково-дослідної роботи не мала заслуга належала М. І. Супруненку, якому, як секретарю парткому, доводилося витрачати багато сил і енергії для розв'язання всіляких справ, пов'язаних з переїздом та організацією роботи.

Незабаром, навесні 1944 р., Академія наук УРСР вже змогла розгорнути свою діяльність у визволеному Києві. За видатні заслуги у розвитку радянської науки і в зв'язку з 25-річчям з дня заснування Академії наук УРСР Президія Верховної Ради СРСР указом від 1 жовтня 1944 р. нагородила групу українських учених орденами і медалями, в тому числі й М. І. Супруненка — орденом «Знак Пошани».

У 50-х роках М. І. Супруненко опублікував у радянській періодичній пресі значну кількість статей, присвячених актуальним проблемам вітчизняної історії. В них автор розглядає ряд важливих аспектів історії, уважно досліджує окремі вузлові питання, що являли собою предмет дослідження у наступних узагальнюючих працях. Не все в цих статтях рівноцінно, однак автору загалом вдалося порушити і на доступному йому матеріалі розв'язати вузлові питання, зробити глибокі висновки. В той період шліфувалася майстерність дослідника, створювалися окремі начерки і розділи для наступних великих праць. В результаті багаторічної роботи в архівах і бібліотеках М. І. Супруненком був зібраний величезний документальний матеріал з історії іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни. Опублікована в 1951 р. його книга «Україна в період іноземної воєнної інтервенції і громадянської війни (1918—1920 рр.)» стала помітним явищем в історичній науці. Вона зустріла схвалення наукової громадськості і була високо оцінена союзною та республіканською пресою. У 1953 р. М. І. Супруненко захистив докторську дисертацію про розгром іноземної воєнної інтервенції і внутрішньої контрреволюції в роки громадянської війни на Україні, а в 1956 р. очолив відділ історії радянського суспільства Інституту історії АН УРСР.

Результатом роботи М. І. Супруненка в Комісії по вивченню історії Великої Вітчизняної війни, заступником голови якої він був майже до кінця 1945 р., стала його фундаментальна праця, присвячена боротьбі трудящих України проти німецько-фашистських загарбників (К., 1956). Ця книга, почата ще у воєнні роки, являла собою першу в українській радянській історіографії узагальнюючу працю на дану тему.

Характерною рисою наукової діяльності Миколи Івановича Супруненка є те, що він вдало поєднує творчу працю над індивідуальними узагальнюючими монографіями з організацією і безпосередньою участю в підготовці колективних досліджень. На початку 50-х років розгорнулася робота над створенням двотомної праці «Історія Української РСР», яка являла собою певний етап у розвитку української радянської історичної науки і була показником її зрослого рівня в республіці. Роботою над другим томом, присвяченим історії України радянського періоду, керував М. І. Супруненко. У підготовці цієї праці яскраво виявилось його вміння організовувати колектив для розв'язання важливих наукових завдань. Микола Іванович був не лише керівником і головним редактором цієї великої праці, а й одним з її авторів. Його перу належить понад третина всього авторського тексту.

Наукова громадськість високо оцінила двотомну працю «Історія Української РСР». Видатні заслуги в розробці вітчизняної історії були відзначені обранням М. І. Супруненка 18 листопада 1958 р. членом-кореспондентом АН УРСР.

З середини 50-х і на початку 60-х років Комуністична партія здійснювала величезну роботу, щоб подолати і в історичній науці суб'єктивістські нашарування минулих років. Значна заслуга у правильному висвітленні історії Жовтня і громадянської війни на Україні належить М. І. Супруненку. Він активно виступив проти ілюстративного методу, що призводив до викривлень історичної правди і спрощеного викладу подій. Керуючись марксистсько-ленінською методологією, рішуче відстоюючи принцип партійності в науці, М. І. Супруненко звертає увагу на необхідність глибокого конкретно-історичного вивчення боротьби Комуністичної партії за вплив на маси, за дальший розвиток союзу робітничого класу і селянства. Узагальненням багаторічної праці стали його

го фундаментальні «Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918—1920)» (М., 1966).

Своїми ґрунтовними дослідженнями М. І. Супруненко зробив значний внесок у радянську історіографію. Переконаливо й глибоко висвітлив він героїчну спільну боротьбу російських та українських робітників і селян під керівництвом партії більшовиків проти іноземних інтервентів і білогвардійців, послідовно розкрив антинародну роль українських буржуазних націоналістів, всебічно висвітлив братерську допомогу російських трудящих українським робітникам і селянам у їх боротьбі проти об'єднаних сил контрреволюції і, нарешті, яскраво показав, як українські трудящі, використовуючи досвід соціалістичних перетворень у Радянській Росії, при підтримці усіх братніх радянських народів будували Українську Радянську державу.

У 1957 р. в Академії наук СРСР було створено Наукову раду з комплексної проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції», яку очолює Герой Соціалістичної Праці, лауреат Ленінської премії, академік І. І. Мінц. До складу ради входить і М. І. Супруненко. Він є також головою республіканської Наукової ради з проблеми «Історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні». Рада виконує значну роботу по координації досліджень і об'єднанню зусиль учених республіки для висвітлення цієї важливої проблеми. Провідна роль у цій справі відводиться відділу історії Жовтневої революції і громадянської війни Інституту історії АН УРСР, створеному в 1960 р., який відтоді очолює М. І. Супруненко.

Результатом діяльності відділу і Наукової ради стало створення ряду фундаментальних узагальнюючих праць — двотомника «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні» (К., 1967), удостоєного в 1969 р. Державної премії УРСР у галузі науки і техніки, одностомника «Победа Советской власти на Украине» (М., 1967), збірників статей «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (К., 1973), «Боротьба за владу Рад на Україні» (К., 1977), а також цілого ряду окремих досліджень з історії робітничого класу і трудяшого селянства цього періоду, Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Розгорнулась розробка інших вузлових питань історії Жовтня та окремих етапів історії громадянської війни на Україні.

До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна було завершено видання підготовленої Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС тритомної колективної праці «Українська РСР у період громадянської війни 1917—1920», у створенні якої М. І. Супруненко брав найактивнішу участь як член редакційної колегії, один з авторів другого й третього томів і як керівник авторського колективу третього тому.

М. І. Супруненко — відповідальний редактор ряду колективних праць та індивідуальних монографій. Багато сил і енергії віддав він підготовці 5-го тому багатотомної «Історії Української РСР». Українські радянські історики ознаменували славний ювілей — 60-річчя перемоги Радянської влади в республіці — завершенням ряду томів восьми томної (у 10 книгах) «Історії Української РСР» — видавня, вперше здійсненого в українській радянській історіографії. В 1977 р. побачив світ його 5-й том, присвячений історії Жовтневої революції і громадянської війни на Україні. М. І. Супруненко є членом Головної редколегії видавня, відповідальним редактором, керівником авторського колективу тому і одним з його основних авторів.

Під керівництвом М. І. Супруненка проведено значну археографічну роботу в республіці. Такі загальновідомі збірники документів, як

«Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919—1920)» (К., 1957) і «Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (листопад 1918 — серпень 1919)» (К., 1962), «Моряки в боротьбі за владу Советов на Україні (ноябрь 1917—1920 гг.)» (К., 1963) та ін., підготовлено за його безпосередньою участю.

Наукові праці Миколи Івановича відомі не лише на Україні. Він як провідний спеціаліст у галузі історії Жовтня і громадянської війни тривалий час був членом історичної секції Комітету по Ленінських і Державних преміях СРСР, входив до складу експертної ради Вищої Атестаційної комісії. Його залучають союзні наукові установи до створення фундаментальних праць. Микола Іванович, наприклад, брав участь у підготовці колективом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС 3-го і 4-го томів п'ятитомної «Истории гражданской войны в СССР». Інститут історії АН СРСР запросив М. І. Супруненка до складу редколегії багатотомної «Истории СССР», а також до авторського колективу і редколегії 7-го тому цього видання. Учений є і одним з авторів праці «Национально-государственное строительство в СССР».

М. І. Супруненко бере активну участь у роботі міжнародних, все-союзних та республіканських наукових конференцій і сесій. У його виступах, які завжди привертають увагу слухачів, порушуються важливі проблеми, висувуються завдання їх дальшого поглибленого дослідження.

Микола Іванович виявив себе полум'яним і самовідданим пропагандистом марксистсько-ленінської науки. Він бере активну участь у роботі республіканського товариства «Знання», часто виступає по радіо і телебаченню, є науковим консультантом багатьох історико-революційних фільмів.

М. І. Супруненко — досвідчений вихователь наукових кадрів. Під його керівництвом написано більше 50 кандидатських і 10 докторських дисертацій. Десятки разів у республіці і за її межами М. І. Супруненко виступав офіційним опонентом, даючи путівку в життя багатьом нині відомим ученим. Створена ним у республіці ціла школа дослідників плідно займається вивченням історії Жовтня і громадянської війни.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили активну наукову діяльність М. І. Супруненка. Він нагороджений двома орденами «Знак Пошани», орденом Трудового Червоного Прапора, медалями СРСР. У 1970 р. йому присвоєно звання заслуженого діяча науки УРСР. У тому ж році він був відзначений Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У 1972 р. його обрано дійсним членом Академії наук Української РСР.

Учений продовжує активно і плідно працювати. Він написав нову монографію про участь трудящих у розгромі денікінщини на Україні у 1919 р., яка вже з'явилася на полицях книжкових магазинів. Свій 80-річний ювілей М. І. Супруненко зустрічає в бадьорому настрої, сповнений творчих планів, пов'язаних з підготовкою видання багатотомної «Истории УССР», тритомної «Исторії Києва» тощо.

Життєвий і творчий шлях Миколи Івановича Супруненка — вченого-комуніста, патріота, невтомного трудівника, який відає всі свої знання і талант розвитку радянської історичної науки, — яскравий взірєць для вчених, що присвятили себе дослідженню героїчної історії нашої рідної соціалістичної Вітчизни.

Замітки

І. П. БОГОДИСТ (Черкаси)

**ДІЯЛЬНІСТЬ
ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ДОНБАСУ
ПО ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ У ДУСІ
ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМУ ТА ДРУЖБИ
НАРОДІВ СРСР (1966—1970 рр.)**

Вивчення форм і методів роботи місцевих парторганізацій по зміцненню дружби народів і вихованню трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму — одне з найважливіших завдань істориків, філософів, економістів нашої країни на сучасному етапі розвитку радянського суспільства. «Завдання суспільствознавців, — підкреслено в Звіті ЦК XXV з'їзду Компартії України, — глибше досліджувати закономірності дальшого зміцнення єдності класів і соціальних верств нашого суспільства, розквіту і зближення націй і народностей, консолідації радянського народу як нової історичної спільності людей...»¹⁻².

Комуністична партія України, її обласні організації, зокрема Донецької та Ворошиловградської областей, приділяли особливу увагу питанням зміцнення дружби народів та інтернаціонального виховання трудящих.

Донбас — багатонаціональний край Української РСР. Тут живуть і працюють представники різних народностей нашої країни. Вони підтримують економічні й культурні зв'язки з трудящими промислових центрів усіх радянських республік і ряду країн соціалістичної співдружності. Об'єктивним фактором, що обумовив зміцнення дружби народів та інтернаціоналістської свідомості трудящих Донбасу, стало створення тут загальносоюзних виробничих комплексів, комбінатів, об'єднань, тісно зв'язаних з економікою інших республік. Найважливіше значення в цьому мав такий суттєвий фактор, як активна діяльність партійних організацій у справі зміцнення єдності народів Радянського Союзу, їх багатонаціональна структура. Так, за даними на 1 січня 1971 р. у складі Донецької обласної парторганізації були комуністи 74 національностей, у тому числі 142 тис. українців, 106,4 тис. росіян, 5 тис. білорусів.

Діяльність комуністів області — яскравий приклад того, як втілюються на практиці ленінські принципи дружби радянських народів. Особливо активну роботу в цьому напрямі провели партійні організації Донбасу під час підготовки і святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. На честь цієї знаменної події було заплановано та здійсне-

¹⁻² Матеріали XXV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1976, стор. 38.

но багато заходів, спрямованих на виховання трудящих у дусі дружби народів і пролетарського інтернаціоналізму. Зокрема, заслуговує уважного вивчення досвід Ждановського міськкому партії, який розробив і затвердив комплексні плани проведення ідейно-виховної роботи, присвячені славному ювілею. Так, 20 січня 1970 р. бюро міськкому партії схвалило заходи по пропаганді тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна», а 7 жовтня 1970 р. прийняло постанову, яка зобов'язала пропагандистів, політінформаторів і агітаторів у своїх виступах посилити пропаганду дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму й радянського патріотизму³⁻⁴.

Успішне проведення цієї роботи обкомом відзначалося на липневому (1972 р.) Пленумі ЦК Компартії України, який розглянув питання «Про роботу партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». Для трудящих було прочитано понад 20 тис. лекцій про торжество ленінської національної політики, дружбу народів СРСР та ін. Тут яскраво і змістовно проводяться тижні й декади союзних республік⁵.

Партійні організації Донбасу в своїй діяльності широко використовують такі форми й методи роботи, як обмін делегаціями трудящих, проведення фестивалів дружби народів СРСР, обмін досягненнями національних культур, творче співробітництво літераторів і мистецтвознавців з митцями інших республік, створення музеїв дружби народів та ін. Так, у березні 1967 р. обком Компартії України звернувся з пропозицією до ЦК Компартії Узбекистану: провести зустріч представників Узбекистану з трудящими Донеччини, присвятивши її 50-річчю Великого Жовтня. Запрошення було гаряче прийняте⁶. Узбецькі гості побували у шахтарів Макіївки, металургів Жданова, хліборобів колгоспу «Заповіти Ілліча» Старобешівського району. В Палаці культури села Мар'ївки відбувся вечір дружби народів. У своєму виступі керівник делегації тов. Е. Шайхов сказав: «Дружба народів — це те, що сильніше бурі, тепліше сонця, міцніше сталі, солодше меду». Так говориться у східному прислів'ї. І узбецький, і український, і всі інші народи країни переконалися, яка велика сила нашої дружби. Хай вона буде вічною!»⁷.

Такими ж теплими були зустрічі робітників Донбасу з делегацією трудящих Білоруської РСР, які організували райкоми партії у травні 1967 р. в Іловайську, Харцизьку, Дружківці та інших містах⁸. Вони перетворилися у демонстрацію непорушної дружби народів СРСР, торжества ідей Великого Жовтня. Горлівська міська газета «Кочегарка» присвятила цій події свій розворот «Цвети и крепни Беларусь»⁹.

Важливою формою роботи був обмін делегаціями між шахтарями двох вугільних басейнів країни — Донбасу та Кузбасу, які до цього понад 40 років підтримували між собою дружні контакти. Ці зв'язки широко використовувалися для зміцнення братерства українського і російського народів. Трудівники Донбасу і Кузбасу своїми трудовими перемогами спільно відзначили 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя

³⁻⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 19, оп. 21, спр. 18, арк. 71, 201.

⁵ «Правда», 29 липня 1972 р.

⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 76, спр. 43, арк. 14.

⁷ «Радянська Донеччина», 2 квітня 1967 р.

⁸ «Радянська Донеччина», 24 травня 1967 р.

⁹ «Кочегарка», 22 травня 1967 р.

з дня народження В. І. Леніна, усі інші важливі події в житті радянського суспільства.

Важливу роль у роботі парторганізацій Донбасу по зміцненню дружби народів та інтернаціоналістському вихованню трудящих відіграла діяльність творчих організацій і колективів: обласних відділень Спілки письменників України, музично-драматичних театрів, шахтарського ансамблю пісні й танцю «Донбас» та ін. Митці Донбасу і Кузбасу проводили спільні наради, на яких обговорювали свої нові твори, присвячені сучасному робітничому класу. З ініціативи Донецького обкому партії 21—22 січня 1970 р. відбулася одна з таких нарад, на якій було проаналізовано творчий доробок літераторів Донбасу і Кузбасу¹⁰.

Слід вказати на те велике значення у братерському єднанні двох культур, яке мало співробітництво донецьких письменників. Їх орган — журнал «Донбас» — у кожному номері друкував паралельно твори російських і українських авторів.

Спрямовуючи діяльність творчих колективів на єднання і взаємозбагачення братніх національних культур народів СРСР, партійні органи Донбасу слідкували за актуальністю їх програм. Наприклад, репертуар деяких обласних театрів поповнився творами композиторів, драматургів і письменників інших радянських республік: М. Бабаєва, Кара-Кераєва, К. Маликова та багатьох інших. Обком партії подав допомогу керівництву Донецького театру опери та балету в постановці на його сцені опери композитора О. Арутюняна «Крапля води», створеної на основі легенди класика вірменської літератури О. Туманяна. Для її постановки було запрошено автора лібретто — режисера В. Багратуні, диригента Ю. Давтяна, художника Р. Налбандяна.

Велику за обсягом культурно-масову роботу проводив і Ворошиловградський обком партії, який організував «Фестиваль братніх республік» і «Свято мистецтва народів СРСР». У містах і селах області виступили з концертами перед шахтарями, металургами, землеробами творчі колективи Литви і Киргизії, Таджикистану і Грузії, Білорусії і Узбекистану, Татарської, Удмуртської і Чуваської АРСР. Вони ознайомили глядачів з досягненнями національних культур, яскраво продемонструвавши їх інтернаціональний характер.

У свою чергу митці Донбасу підготували програму-відповідь. Концерт заслуженого шахтарського ансамблю пісні й танцю «Донбас» влітку 1969 р. у Ризі став святом дружби та єднання трудящих двох республік. Гастролі ж донецького музично-драматичного театру ім. Артема в Кузбасі (16 червня 1969 р.) завершив у м. Кемерово вечір дружби українського і російського народів¹¹.

Однією з форм роботи парторганізацій Донбасу по інтернаціональному вихованню трудящих стали музеї дружби народів СРСР, що створювалися на підприємствах і в колгоспах. Обкоми Компартії України прийняли постанову про діяльність партійних організацій по створенню музеїв і музейних кімнат¹². Аналогічні рішення затвердили міськкоми та райкоми партії. Так, бюро Новоазовського райкому, розглянувши питання про роботу парторганізації колгоспу «Маяк» по ідейно-політичному вихованню колгоспників, зобов'язало партбюро організувати кімнату-музей дружби народів і трудової слави¹³. Великий

¹⁰ Дружба шахтеров Донбасса и Кузбасса. 1917—1972. Сборник документов и материалов, Донецк, 1972, стор. 203.

¹¹ «Кузбасс», 17 червня 1969 р.

¹² ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1, оп. 243, спр. 17, арк. 1.

¹³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 252, оп. 14, спр. 42, арк. 14.

досвід по створенню подібних музеїв набула партійна організація Артемівського району. Музей у колгоспі ім. Т. Г. Шевченка — справжній університет дружби народів нашої країни. Загальні збори колгоспників прийняли рішення про обрання визначних письменників братніх республік, які пропагують твори українського Кобзаря (в перекладах на рідну мову), почесними членами своєї артілі. Ними стали Михайло Шолохов, Георгій Леонідзе, Сулейман Рустам, Петрусь Бровка, Мірзо Турсун-Заде, Расул Гамзатов, Гафур Гулям.

У своїй роботі по вихованню трудящих у дусі дружби народів, пролетарського інтернаціоналізму партійні організації Донецької та Ворошиловградської областей широко використовували також і партійну пресу, телебачення, радіо та інші засоби масової інформації. Велику роль у цій справі відіграли друковані органи Донецького і Ворошиловградського обкомів Компартії України — газети «Социалистический Донбасс», «Ворошиловградская правда», «Радянська Донеччина» та ін. Затверджуючи плани роботи редакцій, обкоми партії запропонували їм підготувати матеріали під рубриками «Почуття єдиної сім'ї», «Ми — інтернаціоналісти» та ін.¹⁴

На сторінках обласних газет систематично з'являлися статті, присвячені соціалістичному змагання між шахтарями Донбасу і Кузбасу, трудових виробничих об'єднань Донецької та Ворошиловградської областей з колективами промислових підприємств Ленінграда, Грузинської, Казахської, Азербайджанської РСР, про обмін досвідом роботи. «Радянська Донеччина» під рубрикою «Чуття єдиної сім'ї» і «Дружба — найдорожче», а «Социалистический Донбасс» — «Дружбі міцніти» і «Ми — інтернаціоналісти» в період з 1967 по 1970 рр. надрукували понад 300 змістовних статей, нарисів, інформацій, в яких яскраво показано життєву силу ленінської дружби народів, економічне і культурне співробітництво радянських республік. «Социалистический Донбасс» практикував і об'єднані випуски (разом з редакцією Кемеровської обласної газети «Кузбасс»). Один із таких номерів, створений спільними силами журналістів двох братніх колективів, було присвячено 40-річчю соціалістичного змагання між шахтарями Донбасу і Кузбасу. Розвороти своїх газет вони назвали «Змагання, народжене Жовтнем»¹⁵.

На виховання трудящих у дусі дружби народів партійні комітети спрямовували діяльність таких засобів інформації, як радіо і телебачення. Обласному комітету по радіомовленню і телебаченню було запропоновано організувати серію передач «По заповітам Леніна», «Дружба, яку заповідав Ленін», «Рівна серед рівних» та ін.¹⁶ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна в Донецьку було підготовлено цикл передач обласного радіо і телебачення з питань ленінської національної політики КПРС, пропаганди досягнень радянських республік у дружній сім'ї народів СРСР.

Партійні організації Донецької та Ворошиловградської областей приділяли увагу й формам лекційної роботи, серед яких важливе місце займали фестивалі: «Ленінська дружба народів», «Дні братніх республік», «Тижні української радянської науки і культури»¹⁷. Під час підготовки до святкування 100-річчя з дня народження В. І. Леніна Донецький обком партії і правління обласної організації товариства «Знання» провели також і методичну конференцію лекторів, на якій

¹⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 77, спр. 49, арк. 37.

¹⁵ «Социалистический Донбасс», 20 вересня 1967 р.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 77, спр. 73, арк. 60, 63.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 432, арк. 32.

було розглянуто питання про пропаганду ленінських ідей дружби народів, соціалістичного інтернаціоналізму¹⁸.

Виховуючи трудящих у дусі дружби народів і радянського патріотизму, партійні органи викривали ворожі спроби буржуазно-націоналістичних, маоїстських, сіоністських та інших фальсификаторів історії, які прагнули згнатьбити братерський союз наших народів, послабити їх єдність. У своїй ідеологічній роботі по викриттю буржуазного націоналізму партійні організації Донбасу керувалися рішеннями Центрального Комітету партії, спрямованими на виховання трудящих в дусі інтернаціоналізму, непримиренності до проявів націоналізму, шовінізму і національної обмеженості, в дусі поваги до всіх націй і народностей.

У ході здійснення цієї роботи в Донецькій та Ворошиловградській областях видавалися методичні посібники, брошури, організовувалися виступи викладачів вузів по радіо і телебаченню, проводилися семінари лекторів тощо. У 1969 р. відділ пропаганди та агітації Донецького обкому Компартії України підготував цикл передач обласного радіо і телебачення на тему: «Реакційний характер буржуазного націоналізму», «Українські буржуазні націоналісти на службі імперіалістичних держав», «Торжество ленінської національної політики на Україні» та ін. У 1968 р. Донецький міськком партії підготував до друку брошуру «Комуністична партія України в боротьбі проти буржуазних націоналістів», а правління обласної організації товариства «Знання» у 1970 р. — посібник «Український націоналізм на службі імперіалістичної реакції» (на допомогу лекторам).

Своєю активністю, яка була спрямована на розширення і зміцнення братерського співробітництва підприємств Донбасу та трудових колективів інших республік нашої країни, партійні організації Донецької та Ворошиловградської областей зробили певний вклад у розвиток дружби народів СРСР, формування нової історичної спільності людей — радянського народу. Значну роботу провели партійні організації Донбасу під час підготовки та святкування 50-річчя Великого Жовтня, 100-річчя з дня народження В. І. Леніна.

У своїй діяльності вони не тільки творчо використали нагромаджений досвід по інтернаціональному вихованню трудящих, а й збагатили його, добиваючись зміцнення єдності та братерства народів СРСР.

¹⁸ Там же, арк. 42, 47.

М. П. НИКИФОРУК (Коломия)

**ШЕФСЬКА ДОПОМОГА
РОБІТНИЧОГО КЛАСУ
КОЛГОСПНОМУ СЕЛЯНСТВУ
У ЗДІЙСНЕННІ МЕЛІОРАЦІЇ ЗЕМЕЛЬ
(1966—1970 рр.)**

Шефська допомога трудящих міста селу на всіх етапах соціалістичного будівництва була й залишається однією з найважливіших форм зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Питання про необхідність шефства міста над селом вперше теоретично обгрунтував

В. І. Ленін. Узагальнюючи досвід допомоги міських робітників трудовому селянству, Володимир Ілліч писав, що «...це наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»¹.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 350.

Ленінські ідеї організації шефської допомоги робітничого класу трудовому селянству лягли в основу діяльності Комуністичної партії.

Питання розвитку шефських зв'язків між містом і селом у досліджуваній період вже певною мірою висвітлено в радянській літературі². У даних монографіях і статтях показано участь працівників промислових підприємств у проведенні комплексної механізації тваринницьких ферм, зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів, розширенні площ осушуваних земель в основному на матеріалах Української РСР. Спеціальних праць, присвячених шефській допомозі робітничого класу західних областей УРСР в меліорації земель у 1966—1970 рр., в історичній літературі ще немає.

Автор робить спробу висвітлити основні аспекти шефської допомоги працівників промислових підприємств, будівельних і транспортних організацій у меліорації заболочених і перезволожених земель у західних областях Української РСР.

Комуністична партія розглядає шефство як могутній резерв допомоги робітничого класу колгоспному селянству, як один з найважливіших засобів комуністичного будівництва, що сприяє зближенню двох форм соціалістичної власності, подоланню істотних відмінностей між містом і селом.

«Шефство міста над селом, — зазначав на XV з'їзді ВЛКСМ Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв, — це одна з революційних традицій робітничого класу. Треба цю традицію дбайливо берегти і розвивати, зміцнювати дружбу між містом і селом»³.

Особливого розмаху шефська допомога в справі меліорації набула після травневого (1966 р.) Пленуму ЦК КПРС, який прийняв постанову «Про широкий розвиток меліорації земель для одержання високих і сталих врожаїв зернових та інших сільськогосподарських культур»⁴. Пленум поставив перед працівниками промислових підприємств завдання — забезпечити колгоспи і радгоспи відповідною високоякісною технікою і обладнанням. Цю постанову широко обговорювали на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії, зборах первинних партійних організацій промислових підприємств, колгоспів і радгоспів.

Втілюючи в життя рішення травневого Пленуму, міськкоми і райкоми партії розробили ряд заходів, спрямованих на виконання державних планів заготівлі сільськогосподарської продукції, підвищення родючості ґрунту, ефективного використання кожного гектара землі.

За планом у 1966—1970 рр. у семи західних областях Української РСР передбачалося осушити 496 тис. гектарів перезволожених і заболочених земель⁵. До виконання цього завдання активно включилися

² Н. С. Спектор и В. Н. Куликов. Одна цель двух классов, М., 1967; В. І. Шульга. Зміцнення союзу Серпа і Молота, К., 1967; В. С. Папутин. Шефство города над селом, М., 1970; В. С. Петренко. Село на шляхах піднесення, К., 1970; Б. П. Ковалевский. Укрепление союза рабочего класса и колхозного крестьянства в период строительства коммунизма 1959—1970 гг. (На материалах Украинской ССР), К., 1972; Т. А. Дмитренко, В. И. Кузакова. Роль рабочего класса в развитии колхозной деревни, М., 1973; О. О. Малько. Робітничий клас — трудівникам села, К., 1978.

³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 370.

⁴ Решения партии и правительства по сельскому хозяйству (1966—1974 гг.), М., 1975, стор. 125.

⁵ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1028, арк. 17; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1796, арк. 167; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 87, спр. 7, арк. 49; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5745, арк. 121; Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, К., 1967, стор. 85. Підрахунки автора.

колгоспники і працівники радгоспів, робітники промислових підприємств будівельних, транспортних та інших організацій. Так, працівники цегельних заводів Чернівців, Коломиї, Дрогобича, Самбора, Берегового поставили своїм підшефним колгоспам дренажні гончарні трубки. Робітники Чернівецького цегельного заводу № 1 зобов'язалися, зокрема, доставити їх випуск при наявних виробничих потужностях до 7 млн. штук, що дало б змогу осушити 3,5 тис. гектарів перезвожжених земель. Колектив Дрогобицького заводу управління будівельної кераміки Львівської області зобов'язався виготовити понад план 150 тис. керамічних трубок необхідного діаметру і високої якості⁶. Підприємства Львівського тресту будівельних матеріалів у 1966 р. виготовили 24 100 тис. цих трубок, а в 1970 р. їх виробництво зросло до 45 500 тис. Всього у роки восьмої п'ятирічки колгоспи Львівщини одержали 165 700 тис. дренажних трубок⁷.

Робітники промислових підприємств і організацій Залізничного району м. Львова подали шефську допомогу хліборобам Пустомитівського, Бродівського, Яворівського і Радехівського районів Львівської області у проведенні меліоративних робіт на площі 2680 гектарів та у вапнуванні кислих ґрунтів на площі 2766 га⁸. Працівники «Діпроводбуду» та «Західводбуду» провели обстеження ґрунтів, рельєфу й гідрологічного режиму в колгоспах Золочівського району на Львівщині. Вони склали проект і карту нової осушувальної системи, зробили підрахунки затрат та економічного ефекту. Осушувальний масив у районі становив 3390 гектарів. Після осушення посівні площі озимих на цьому масиві збільшилися з 280 га до 1017⁹.

У Львівській області було створено міцну виробничо-технічну базу для проведення меліоративних робіт. Тут працювало 4 будівельно-монтажні управління, 8 лукомеліоративних станцій і 5 управлінь експлуатації осушувальних систем. Велика увага приділялася також вапнуванню кислих ґрунтів. Так, протягом восьмої п'ятирічки в області було провапновано 425 тис. гектарів таких земель¹⁰. Значну допомогу в забезпеченні колгоспів і радгоспів вапняковими відходами подав Роздольський гірничо-хімічний комбінат. У 1966 р. він виробив їх для потреб сільського господарства Львівщини 212 тис. тонн¹¹.

Велику допомогу в проведенні меліоративних робіт колгоспам Тернопільської області подавали Тернопільський БМУ-71, «Водбуд», трест «Західводбуд», Буданівська і Новосільська лукомеліоративні станції, управління експлуатації осушувальних систем, Колиндянський концентратно-дріжджовий комбінат, Лановецький цукрозавод та ін.¹² Зокрема, колектив Тернопільського БМУ-71 у 1966 р. допоміг осушити у колгоспах Чортківського району 705 гектарів заболочених земель¹³.

⁶ «Львовская правда» (орган Львівського обкому Компартії України і обласної Ради депутатів трудящих), 14 серпня 1966 р.

⁷ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1794, арк. 229.

⁸ Там же, оп. 16, спр. 116, арк. 57, 58.

⁹ «Вільна Україна» (орган Львівського обласного і міського комітетів Компартії України, обласної і міської Рад депутатів трудящих), 6 вересня 1966 р.

¹⁰ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1772, арк. 23.

¹¹ Там же, спр. 1794, арк. 285.

¹² Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5745, арк. 123, 182.

¹³ «Зоря комунізму» (орган Чортківського райкому Компартії України, виконкому районної Ради депутатів трудящих Тернопільської області), 17 грудня 1966 р.

Значну допомогу в проведенні меліоративних робіт на Волині подали комсомольські організації промислових підприємств. Так, у 1966 р. комсомольці Камінь-Каширської лукомеліоративної станції та БМУ-70 звернулися до молодих механізаторів із закликом взяти активну участь у виконанні меліоративних робіт та освоєнні осушених земель¹⁴. Бюро Волинського обкому ЛКСМУ схвалило трудовий почин комсомольців. Його підхопили комсомольці та молодь будівельно-монтажних управлінь, лукомеліоративних станцій, об'єднань «Сільгосптехніка», колгоспів і радгоспів області.

Комсомольські організації промислових підприємств Волині проводили також недільники й декадники меліорації земель, здійснювали контроль за високоякісним її проведенням, раціональним використанням техніки на цих роботах¹⁵. Комсомольці Камінь-Каширського, Ковельського і Рожнівського районів взяли під свій контроль обладнання вагонів-гуртожитків, забезпечення їх книгами і газетами, організацію громадського харчування працюючих¹⁶.

15 березня 1968 р. у Луцьку було проведено обласну нараду, на якій розглядалися питання осушення і освоєння заболочених земель. На нараді були також поставлені конкретні завдання щодо посилення шефської роботи в цій справі¹⁷.

Широкий розмах гідромеліоративного будівництва вимагав залучення до нього великої кількості спеціалістів — інженерів, техніків-монтажників, машиністів-екскаваторників. А таких спеціалістів в той час ще не вистачало. Тому ряд водогосподарських організацій і лукомеліоративних станцій Волинської області вирішили власними силами підготувати ці кадри. Їх почин знайшов широкий відгук серед багатьох робітників інших підприємств.

У Ровенській області було значно розширено виробничу базу водогосподарських організацій. У 1966—1970 рр. тут створено 5 нових лукомеліоративних станцій і 2 нові будівельно-монтажні управління¹⁸. Значну шефську допомогу в проведенні меліоративних робіт подали колгоспам Острозького району робітники Ровенського облмеліоводгоспу. Так, загін меліораторів з цього підприємства проклав дренаж у колгоспі ім. Ватутіна на площі 250 гектарів, а в колгоспі «Іскра» осушив 50 га заболочених луків і 200 перезволожених земель. Було також осушено 200 гектарів боліт у колгоспі ім. 30-річчя ВЛКСМ¹⁹.

З метою забезпечення виконання меліоративних робіт у 1966—1968 рр. у будівельні, експлуатаційні та інші водогосподарські організації, механізовані загони об'єднань «Сільгосптехніка», колгоспи і радгоспи Ровенської області було направлено спеціалістів з гідромеліорації і механізації водогосподарських робіт.

Внаслідок проведення меліорації земель значно зросла урожайність зернових та інших сільськогосподарських культур. Про це, зокрема, свідчить таблиця²⁰.

¹⁴ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 644, арк. 125.

¹⁵ Там же, арк. 126.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, оп. 1, спр. 1121, арк. 60.

¹⁸ Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 87, спр. 7, арк. 49.

¹⁹ «Зоря комунізму» (орган Острозького райкому Компартії України, виконавчому районної Ради депутатів трудящих Ровенської області), 26 квітня 1966 р.

²⁰ Таблиця складена автором на основі архівних даних і періодичної преси. (Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 1006, арк. 35; ф. 1, оп. 4, спр. 901, арк. 28; Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 12, спр. 4, арк. 106; Партархів Івано-Франківського обкому Компартії

Області	Урожайність на заболочених і перезволожених землях в центнерах з 1 гектара 1966 р.					Урожайність на осушених землях в середньому в центнерах з 1 гектара 1970 р.				
	зернових	цукрових буряків	картоплі	льону-волокну	овочевих	зернових	цукрових буряків	картоплі	льону-волокну	овочевих
1. Волинська	7	140	50	2,9	60	18	290	106	4,8	132
2. Закарпатська	8	180	60	—	88	28,8	446	138	—	150
3. Івано-Франківська	6,8	165	62	2,7	87	19,2	470	124	4,5	130
4. Львівська	7	160	60	2,3	66	22	300	140	4,5	146
5. Ровенська	8,5	145	55	2,8	59	18,7	343	110	5,0	120
6. Тернопільська	9	170	64	2,6	67	28,7	420	132	4,5	122
7. Чернівецька	8,7	155	62	2,6	61	24,7	329	125	5,8	123

Ряд господарств на осушених землях одержував досить високі урожаї. Так, у 1966 р. в колгоспі ім. О. Кошового Теребовлянського району Тернопільської області на осушених землях було зібрано з гектара по 34 центнери зернових, 200 — картоплі і по 500 — капусти²¹. А господарства Коломийського району на Івано-Франківщині в 1968 р. на осушених землях зібрали з гектара по 512 центнерів цукрових буряків і по 412 — кормових коренеплодів²².

Однак у поданні шефської допомоги по меліорації земель був ще ряд не розв'язаних питань. По-перше, деякі будівельні організації ще недостатньо забезпечували колгоспи і радгоспи залізобетонними стовпами для створення пасовищ. По-друге, мало подавалося допомоги у створенні опорно-показових господарств по меліорації земель, в організації водогосподарської служби в колгоспах.

Незважаючи на ці недоліки, шефська допомога сприяла успішному виконанню трудівниками села рішень партії й уряду по дальшому піднесенню сільськогосподарського виробництва. Основна мета допомоги міста селу — це втілення в життя ленінської ідеї шефства, зміцнення союзу робітничого класу з колгоспним селянством. «...Дальше зміцнення непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства, — підкреслюється у Програмі Комуністичної партії Радянського Союзу, — має вирішальне політичне і соціально-економічне значення для будівництва комунізму в СРСР»²³.

Виконуючи завдання, поставлені XXV з'їздом КПРС, робітничий клас нашої Вітчизни сповнений твердої рішучості ще з більшим трудовим ентузіазмом посилювати різноманітні форми допомоги колгоспному селу в ім'я дальшого зміцнення непорушної дружби союзу Серпа і Молота — могутньої сили у боротьбі за побудову комуністичного суспільства.

України, ф. 1, оп. 53, спр. 10, арк. 9; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1772, арк. 20; Партархів Ровенського обкому Компартії України, ф. 400, оп. 92, спр. 55, арк. 67; Партархів Тернопільського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 1, спр. 5972, арк. 33; спр. 5794, арк. 65; «Вільна Україна», 8 жовтня 1966 р., 17 березня 1968 р.; «Вільне життя», 21 червня, 6 листопада 1966 р., 22 березня 1968 р.; «Закарпатська правда», 6 липня 1966 р., 17 листопада 1967 р., 6 лютого 1968 р., 22 жовтня 1970 р.; «Радянська Буковина», 31 травня, 4 червня 1966 р.; Народне господарство Чернівецької області. Статистичний збірник, К., 1973, стор. 54).

²¹ «Вільне життя» (орган Тернопільського обкому Компартії України і виконавчому обласній Раді депутатів трудящих), 26 червня 1966 р.

²² Партархів Івано-Франківського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 53, спр. 10, арк. 9.

²³ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 69.

Ю. В. ВОЙЦЕХІВСЬКИЙ (Київ)

**ПРО ДЕЯКІ ПИТАННЯ
ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ВЧИТЕЛІВ УРСР
(1961—1970 рр.).**

Учительство — один з основних загонів радянської інтелігенції — здобуло у нашого народу глибоку повагу і загальне визнання.

Ще в 1918 р. В. І. Ленін на I Всеросійському з'їзді учителів-інтернаціоналістів так визначив роль

учителя в соціалістичному будівництві: «Учительська армія повинна стати головною армією соціалістичної освіти., злитися з усією масою трудящих, яка веде боротьбу. Завдання нової педагогіки — зв'язати учительську діяльність із завданням соціалістичної організації суспільства»¹. В період розвинутого соціалізму значно зросла громадсько-політична активність учителів, збагатився зміст їх роботи. Досліджувані 1961—1970 рр. характеризуються важливими політичними подіями: в цей час відбулися XXII і XXIII з'їзди КПРС, була прийнята нова Програма КПРС, весь радянський народ з величезним політичним і трудовим піднесенням відзначив такі знаменні дати, як 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції і 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Це об'єктивно сприяло дальшому розгортанню громадсько-політичної діяльності вчительства, підвищенню його авторитету. В розглядуваний період кількість учителів істотно збільшилась. Зокрема, учителів денних загальноосвітніх шкіл на Україні у 1960/61 р. налічувалося 356,6 тис. чол., у 1965/66 — 407,6 тис., у 1970/71 — 421 тис. чол.²

Партія вбачала і вбачає в радянському вчительстві свого надійного помічника у вихованні молоді і залученні всіх трудящих до активної участі в будівництві комунізму. Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев зазначав: «Багатогранна суспільно-політична діяльність нашого вчительства заслуговує високої оцінки і визнання. Треба й далі підтримувати і ще вище підносити авторитет і громадську роль учителя»³.

Зростання громадсько-політичної активності учительської інтелігенції в досліджуваний період знайшло відображення у збільшенні числа шкільних первинних парторганізацій і кількості комуністів в її середовищі. Так, у 1965 р. у Черкаській області при школах було створено понад 50 таких парторганізацій. А у Вінницькій області лише за останніх п'ять місяців того ж року почало їх діяти 96. З 1961 по 1970 р. кількість комуністів у школах цієї області зросла на 1532 чол.⁴ На Харківщині в 1967 р. активно працювали 457 шкільних партійних організацій, в яких налічувалося понад 5 тис. учителів-комуністів⁵. Число учителів-комуністів у Донецькій області з 1966 по 1970 р. збільшилося на 1,6 тис. чол., а шкільних партійних організацій — з 750 до 870⁶. Відповідно до наявних даних за 1970 р., у всіх середніх школах Київської області і м. Києва на той час були створені первинні партійні організації, а у

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 397.

² Народна освіта, наука і культура в Українській РСР. Статистичний збірник, К., 1973, стор. 36.

³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 219.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 227, спр. 1022, арк. 3, 196; А. В. Кузьминец. Партийное руководство идейно-политическим воспитанием учащихся общеобразовательных школ Украинской ССР (1961—1970). — «Научные труды по истории КПСС», 1979, № 99, стор. 101.

⁵ «Правда Украины», 10 червня 1967 р.

⁶ М. Моторнюк. Виховання молодого покоління — справа партійна, К., 1974, стор. 35.

восьмирічних школах діяли партгрупи⁷. В цілому по республіці майже кожний четвертий учитель був членом партії⁸. В 1968 р., наприклад, з 6343 заступників директорів шкіл з виховної роботи в УРСР комуністами були 56%, комсомольцями — 10%⁹. У 1965 р. з 1150 вчителів історії та суспільствознавства, які працювали в 216 середніх загальноосвітніх школах Кіровоградської області, 772 були членами КПРС¹⁰.

Активність комуністів, первинних партійних організацій — одне з важливих джерел сили КПРС. Учителі-комуністи разом з усіма трудящими нашої країни в 1961 р. брали активну участь в обговоренні Статуту і Програми партії, а також проектів і рішень XXII і XXIII з'їздів КПРС та її пленумів. Наприклад, у квітні 1966 р. на партійних зборах первинної партійної організації середньої школи № 1 Ківерцівського району Волинської області обговорювалося питання «Про підсумки роботи XXIII з'їзду КПРС і завдання шкільних партійних організацій» і було прийнято рішення про необхідність глибокого вивчення матеріалів з'їзду й підвищення авангардної ролі комуністів у навчально-виховній та громадській роботі¹¹.

Важливе значення мала діяльність учителів на громадських засадах у позаштатних шкільних відділах при райкомах і міськкомах партії, до складу яких входили директори шкіл і секретарі шкільних партійних організацій. Ці відділи постійно дбали про вдосконалення навчально-виховного процесу, зміцнення матеріально-технічної бази шкіл та посилення ідейно-виховної роботи серед учителів, проводили соціологічні дослідження¹².

На громадських засадах учителі працювали також заступниками директорів з військово-патріотичного виховання. В 1966 р., наприклад, у Львівській області вони були в 292 середніх школах¹³.

Виступаючи на III Всесоюзному з'їзді вчителів, товариш Л. І. Брежнев підкреслив, що «багато вчителів бере активну участь в роботі центральних і місцевих органів влади»¹⁴. Так, у Донецькій області, за станом на квітень 1968 р., 1500 учителів працювали депутатами місцевих Рад. До їх складу в 1970 р. було обрано 1639 вчителів міста Києва й області¹⁵. У 1971—1972 рр. понад 30 тис. працівників народної освіти республіки отримали посвідчення депутатів місцевих Рад депутатів трудящих, 8 чол. — депутатів Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР¹⁶. Активно працювали депутатами Верховної Ради СРСР Герой Соціалістичної Праці М. К. Андрієвський і вчителька М. Я. Міхель, членом Президії Верховної Ради УРСР — Герой Соціалістичної Праці І. Г. Ткаченко¹⁷.

Педагоги брали активну участь у роботі постійних комісій Рад, депутатських постів і груп. Учителі становили значну частину членів ви-

⁷ «Радянська школа», 1970, № 1, стор. 2.

⁸ «Радянська Україна», 6 січня 1970 р.

⁹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 241, спр. 290, арк. 52.

¹⁰ «Радянська школа», 1968, № 1, стор. 6.

¹¹ Партійний архів Волинського обкому Компартії України, ф. 392, спр. 1, спр. 20, арк. 10.

¹² ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 3975, арк. 18.

¹³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 227, спр. 8, арк. 76.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 219.

¹⁵ Об'єднаний архів Української Ради професійних спілок (далі — Об'єднаний архів Укрпрофради), ф. 314, оп. 1, спр. 314, арк. 107; «Радянська школа», 1970, № 1, стор. 8.

¹⁶ «Радянська Україна», 10 червня 1972 р.

¹⁷ Н. М. Моторнюк. Ленінська забота партії о школе, К., 1978, стор. 98; «Радянська освіта», 15 липня 1970 р.

борчих комісій, проводили широку роз'яснювальну й організаторську роботу як агітатори в кампаніях по виборах до Верховних Рад СРСР і УРСР, до місцевих Рад депутатів трудящих, а також по виборах народних суддів. Наприклад, у Полтавській області в передвиборній кампанії до місцевих Рад депутатів трудящих у 1965 р. взяли участь 10 679 учителів¹⁸; у 1969 р. в Сумській області — 12 тис. учителів¹⁹.

В 1962 р. під час підготовки до виборів у місцеві Ради депутатів трудящих учителі-агітатори Васильківської середньої школи № 1 Київської області провели більше 500 бесід на закріплених за ними дільницях²⁰, а Соколівської середньої школи Львівської області — протягом 1963 р. прочитали 117 лекцій серед населення²¹.

Широкі можливості для підвищення громадсько-політичної активності учителів містила в собі їх діяльність у профспілках. Як члени профспілки шкільні педагоги брали участь у розв'язанні різноманітних питань розвитку народної освіти, виховання учительських кадрів у дусі комуністичного ставлення до праці й відповідальності за справу свого колективу, а також поліпшення їх побуту й відпочинку. Так, Полтавський обком профспілки працівників освіти, вищої школи та наукових установ за участю профспілкових комітетів і широкого активу з учителів — членів профспілки — у 1969/70 р. провів роботу по вивченню стану трудової дисципліни учителів і керівників шкіл області, їх громадсько-політичної діяльності. Про результати цієї роботи було інформовано Полтавський обком Компартії України²².

Факти зростання кількості вчительських кадрів у складі профспілкового активу свідчать про їх широку участь у громадському житті країни. Так, у Чернівецькій області профспілкову роботу проводили 7 тис. учителів²³. До профспілкового активу, як правило, обирали тих педагогів, які користувалися довірою у колективі, були зразком у трудовій та громадсько-політичній діяльності, побуті. Наприклад, у Володимир-Волинському районі Волинської області з 55 голів місцевих комітетів первинних профспілкових організацій 25 чол. — відмінники народної освіти і заслужені вчителі УРСР²⁴. За активну роботу на посаді голів МК було нагороджено 10 учителів Сумської області²⁵. В 1970 р. у Вінницькій області з 1077 голів місцевих комітетів шкільних профспілкових організацій 453 (42,3%) були члени КПРС²⁶.

Залучення вчительської інтелігенції до управління державними і громадськими справами — найважливіший, але не єдиний напрям роботи партії по підвищенню громадсько-політичної активності вчителівства. Педагогічні кадри широко залучались і до роботи у справі ідейно-політичного виховання трудящих. Н. К. Крупська у статті «Про підготовку педагога» підкреслювала: «Не може бути педагог, не може бути діяч у галузі народної освіти., який не володіє методами пропаганди і агітації, не вміє організувати маси»²⁷. У 1962—1963 рр. в Закарпатській

¹⁸ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 15, оп. 10, спр. 117; арк. 56, 58, 61, 64, 66, 68, 71, 96, 98, 103, 108, 110, 113; 118; 121; 123.

¹⁹ Об'єднаний архів Укрпрофради, ф. 5098, оп. 1, оп. 19, спр. 316, арк. 21.

²⁰ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4629, оп. 5, спр. 3, арк. 27.

²¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 9052, оп. 1, спр. 16, арк. 29.

²² Об'єднаний архів Укрпрофради, ф. 5098, оп. 1, спр. 370, арк. 202.

²³ Там же, спр. 346, арк. 9.

²⁴ Архів Всесоюзної Центральної ради професійних спілок (далі — архів ВЦРПС), ф. 1, оп. 40, спр. 707, арк. 72.

²⁵ Там же.

²⁶ Об'єднаний архів Укрпрофради, ф. 5098, оп. 1, спр. 370, арк. 247.

²⁷ Н. К. Крупська. Педагогічні твори, т. 3, К., 1963, стор. 372.

і Чернівецькій областях працювали 2588 учителів-пропагандистів, у Харківській і Ворошиловградській — понад 3 тис.²⁸

Значного розмаху в ці роки набув почин учителів м. Комунарська (Ворошиловградська область): «Жодного вчителя поза громадською роботою»²⁹.

Значну роль в активнішому залученні вчителів республіки до пропагандистсько-агітаційної роботи, особливо в галузі поширення педагогічних знань серед населення, відіграли постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966 р.) і постанови ЦК Компартії України «Про підготовку і виховання учительських кадрів» (1968 р.)³⁰. За даними на листопад 1968 р., у Львівській області, наприклад, пропагандистами, агітаторами й лекторами вже працювали майже 25 тис. учителів, тимчасом як у 1963 р. — всього 3388 чол.³¹

З особливим натхненням діяли вчителі у період підготовки до відзначення 100-річчя з дня народження В. І. Леніна. Число пропагандистів серед них у той час значно зросло. Так, на 1 січня 1969 р. у Вінницькій, Волинській, Ворошиловградській, Донецькій, Житомирській, Закарпатській, Івано-Франківській, Кіровоградській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Тернопільській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській і Чернігівській областях налічувалося 40 862 вчителі-пропагандисти³². Зокрема, колектив Токарівської середньої школи Житомирської області спільно з працівниками сільської бібліотеки проводив індивідуальні та групові бесіди, присвячені працям В. І. Леніна³³. Вчителі-агітатори середньої школи с. Нова Басань Чернігівської області за 1969/70 навчальний рік прочитали 249 лекцій, в основному по роз'ясненню тез ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна»³⁴.

Успішно здійснювався заповіт В. І. Леніна про необхідність тісного зв'язку вчительського персоналу з агітаційно-пропагандистським апаратом Комуністичної партії³⁵. У 1965 р. налічувалося 19 018 учителів-лекторів партійних комітетів і Товариства «Знання» Української РСР, у 1966 — 180 817, в 1967 — 207 545, у 1968 — 221 261³⁶. Вони вели активну лекційну пропаганду серед населення. Наприклад, лекторською групою товариства «Знання» середньої школи № 8 м. Торез Донецької області (у складі 21 чол.) в 1970 р. прочитано 269 лекцій з тем: «Ленін і партія», «Завдання XVI з'їзду ВЛКСМ», «Наукова організація праці» та ін. Про зрослу громадсько-політичну активність педагогічного колективу цієї школи свідчать такі факти: в ювілейному році до лав КПРС прийнято чотири вчителі, шість — нагороджено ювілейними медалями

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 15, спр. 3982, арк. 72; Партархів Чернівецького обкому Компартії України, ф. 104, оп. 22а, спр. 24, арк. 211, 220; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 227, спр. 299, арк. 105; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, спр. 1919, арк. 114.

²⁹ Ворошиловградський обласний державний архів, ф. 1067, оп. 8, спр. 36, арк. 229.

³⁰ Основні документи про школу, К., 1973, стор. 17—21, 24—26.

³¹ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 3, спр. 1967, арк. 10; оп. 8, спр. 1487, арк. 3.

³² ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 257, спр. 266, арк. 121, 129, 132, 136, 139, 143, 145, 148, 152, 154.

³³ С. Дем'яничук. Учителі — пропагандисти ленінської спадщини. — «Соціалістична культура», 1969, № 5, стор. 40.

³⁴ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 7294, оп. 1, спр. 18, арк. 65 зв.

³⁵ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 114.

³⁶ Комуністична партія України — бойовий загін КПРС, К., 1976, стор. 106.

«За доблесну працю. На відзнаку 100-річчя з дня народження В. І. Леніна»³⁷.

Участь педагогів у лекційній пропаганді на селі стала важливим фактором підвищення ідейно-політичного і культурного рівня колгоспників, їх мобілізації на розв'язання завдань комуністичного будівництва. В селах Миколаївської області, наприклад, у 1967 р. 7943 вчителі-агітатори вели також атеїстичну пропаганду. Активно працювали в цьому напрямі, зокрема, шкільні педагоги с. Кінецьпіль, де існувала секта п'ятидесятників. Ця діяльність дала позитивні результати: ряд членів секти відійшли від релігії і навіть включилися у громадсько-політичну роботу, а деякі з них стали членами атеїстичного гуртка³⁸. У Чернівецькій області в тому ж році майже 100% учителів сільських шкіл працювали агітаторами, пропагандистами і лекторами обласної організації Товариства «Знання»³⁹.

У 1970 р. за рішенням президії Товариства «Знання» Української РСР було встановлено медаль ім. С. І. Вавилова, якою відзначалася краща робота пропагандистів. У числі перших цієї медаллю нагороджено вчительку Великозагайцівської школи Тернопільської області Є. С. Суденко⁴⁰.

Член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький у промові на IV з'їзді вчителів Української РСР (березень 1977 р.) відзначив роль радянського вчителя на селі, який «...не тільки завжди вчив дітей, а й був пропагандистом політики партії, ...самовіддано боровся за втілення в життя ленінських ідей культурної революції. ...І сьогодні, як і завжди, сільський вчитель — на передньому краї боротьби за комунізм»⁴¹.

Пропаганда педагогічних знань серед населення — важлива галузь в діяльності шкільних колективів. Аналіз складу викладачів народних педагогічних університетів свідчить про те, що найбільший процент їх становили вчителі. Вони брали також активну участь у роботі Педагогічного товариства. В 1969 р. на Україні з 127 тис. його членів 120 тис. було вчителів⁴². У 1964 р. в республіці було прочитано 233,6 тис. лекцій педагогічного циклу, в 1965 — 261 тис., у 1966 — 272,9 тис., в 1967 — 282, 6 тис.⁴³

Вчителі шкіл УРСР зробили чимало і для написання 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». Підготовка цього видання лягла в основу розвитку історичного краєзнавства в республіці⁴⁴.

Зростання громадсько-політичної активності радянських учителів повною мірою спростовує вигадки буржуазних істориків, зокрема Д. Гелбрейта і Д. Пайнса, про те, що вчительство в СРСР стоїть осторонь політичного життя країни⁴⁵. Більше того, реальна дійсність свідчить, що в досліджувані роки посилення громадсько-політичної активності учителів набуло характеру закономірності. Це дістало свій вияв

³⁷ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 648, оп. 1, спр. 6, арк. 99, 66; ф. 560, оп. 1, спр. 4, арк. 45.

³⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 243, спр. 8, арк. 161.

³⁹ Там же, арк. 163.

⁴⁰ «Радянська освіта», 24 червня 1970 р.

⁴¹ В. В. Щербицький. Вчити і виховувати молодих будівників комунізму, К., 1977, стор. 19.

⁴² «Радянська освіта», 19 листопада 1969 р.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 14618, оп. 15, спр. 4303, арк. 38.

⁴⁴ Опыт исследования проблемы интернационализма и дружбы народов на примере создания многотомной «Истории городов и сел Украинской ССР». — У кн.: Пролетарский интернационализм, М., 1978, стор. 134.

⁴⁵ Б. Н. Ноткин. Социальная структура советского общества и мифы буржуазной историографии, М., 1976, стор. 58—59.

насамперед у їх широкій участі в житті партійних організацій, в роботі органів Радянської влади, профспілок, комсомольських та інших громадських організацій. Як пропагандисти системи політосвіти у всіх її ланках, агітатори та політінформатори вчителі сприяли забезпеченню необхідної оперативності в інформуванні трудящих мас з широкого кола питань, доведенню до їх свідомості рішень партії й уряду. Особливо яскраво громадсько-політична активність вчительства виявилася під час підготовки до виборів у Верховну Раду СРСР і Верховну Раду УРСР, в місцеві органи народної влади.

Таким чином, радянське вчительство бере активну участь у громадсько-політичному житті країни, є вірним помічником партії в будівництві комунізму.

Є. Т. ЄВСЕЄВ (Харків)

**ЕКОНОМІЧНІ ЗАХОДИ
КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ЗМІЦНЕННЮ
БІДНЯЦЬКО-СЕРЕДНЯЦЬКИХ
ГОСПОДАРСТВ (1925—1929 рр.)**

Розв'язавши основні завдання відбудовного періоду, Комуністична партія підвела радянський народ до нового етапу — етапу соціалістичної індустріалізації і підготовки суцільної колективізації сільського господарства. Особливо важливе

значення для успішного проведення масової колективізації мали рішення XV з'їзду ВКП(б) (грудень 1927 р.), який, узявши курс на соціалістичне перетворення сільського господарства, розробив заходи, спрямовані на розширення господарської допомоги бідноті та середняцтву, зміцнення їх економічних позицій, посилення тиску на куркульство, що стояло на перешкоді колгоспного будівництва. Втілюючи в життя рішення XV з'їзду ВКП(б), Компартія України розгорнула величезну роботу по дальшому здійсненню програми соціалістичної індустріалізації і підготовці умов для масового колгоспного руху.

Держава постачала середняцьким господарствам сільськогосподарські машини й знаряддя праці та виділяла кредити для їх придбання. З метою забезпечення бідноти та середняцтва засобами господарювання створювалися машинно-тракторні товариства. Якщо в 1925 р. маломіцних середняків у їх складі було 23,3%, то в 1927 р. — вже 38,9%¹. Товариства подавали значну допомогу і тим середнякам, які не входили до їх складу.

Згідно з вимогою XV з'їзду ВКП(б) «вжити ряд нових заходів, які обмежують розвиток капіталізму на селі»², а також з метою поліпшення соціального складу машинно-тракторних товариств у 1928 р. було проведено їх перереєстрацію, ліквідовано куркульсько-заможницькі товариства, а вилучені в них машини та трактори передано бідноті та середнякам. Так, у Куп'янському окрузі в результаті перереєстрації кількість заможних та куркулів у товариствах зменшилась у 4 рази³.

Сума державних коштів, які виділялися для зміцнення господарств бідноти та середняків, з року в рік зростала. Якщо в 1924/25 р. вона становила по УРСР 55,6 млн. крб., то в 1927/28 р. — вже 157,1 млн. крб.⁴

¹ «Коопероване село», 1927, № 21—22, стор. 129.

² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 447.

³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 1, спр. 207, арк. 33 (підраховано автором).

⁴ Історія колективізації сільського господарства УРСР 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. II, К., 1965, стор. 70.

У 1925 р. державною та кооперативною системами кредиту охоплювалося 23,3% селянських господарств, а в 1928 р. — 33,4%⁵.

Перший Всеукраїнський з'їзд колгоспів (лютий 1925 р.) прийняв рішення про кредитування тільки тих господарств, «що об'єднують бідноту і середняків»⁶. Протягом 1924/25 — 1926/27 господарських років середняки республіки одержали 53,7 млн. крб. кредиту, що становило 44,4% його загальної суми, а за період з жовтня 1927 р. по квітень 1928 р. 97,9% його було виділено для бідняків і середняків⁷.

Велику роль у кредитуванні трудящого селянства відігравав фонд бідноти, до якого надходили відрахування з державних та місцевих коштів. Протягом 1925—1929 рр. він зріс від 2,7 до 7,12 млн. крб.⁸ Фонд бідноти широко використовувався для допомоги середняцьким і, насамперед, нижчесереднім* господарствам у сплаті пайових внесків при вступі до машинно-тракторних та інших об'єднань, завдяки чому лише в 1926/27 р. питома вага бідноти та середняків у сільськогосподарських кооперативах збільшилася на 38%⁹. Бідняки й середняки користувалися в кредитуванні пільгами¹⁰. Починаючи з 1924/25 р., у безпроцентний кредит продавалося 40% загальної кількості сільськогосподарських машин і знарядь¹¹, але умови придбання їх для бідноти й середняків були значно легшими, ніж для куркулів.

Місцеві партійні організації вели рішучу боротьбу за класову спрямованість кредитування та машинопостачання селянських господарств. Так, Кременчуцька окружна партійна конференція в січні 1927 р. зобов'язала окружком посилити контроль за кредитними і постачальними організаціями і простежити за тим, щоб вони діяли в інтересах бідноти і середняків¹². В результаті виконання цього рішення 99% сільськогосподарського кредиту в 1927 р. було виділено бідноті та середнякам округу¹³. У березні 1928 р. Полтавський окружком зобов'язав сільбанк округу зовсім припинити кредитування заможних господарств¹⁴. З січня 1929 р. в республіці було заборонено продавати в кредит машини та знаряддя куркульсько-заможницьким верствам. Кредити надавалися виключно бідняцько-середняцьким господарствам.

Для зміцнення бідняцько-середняцьких господарств створювалися прокатні пункти, громадські токи, товариства допомоги і взаємодопомоги, супряжні та машинно-тяглові групи. Об'єднання зусиль бідноти й середняків під час найбільш напруженого періоду роботи в господарстві було початковою школою колективізму. В 1927 р. 68,7% середняцьких господарств республіки спрягалися¹⁵. Так, виконуючи рішення

⁵ З. П. Шульга. Підготовка суцільної колективізації сільського господарства на Україні, К., 1960, стор. 87.

⁶ Історія колективізації сільського господарства УРСР 1917—1937 рр. Збірник документів і матеріалів, т. I, К., 1962, стор. 531.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 30, оп. 4, спр. 1422, арк. 25; ф. 783, оп. 1, спр. 2058, арк. 78 (підрховано автором).

⁸ Там же, ф. 30, оп. 3, спр. 1028, арк. 19; оп. 4, спр. 2160, арк. 240; оп. 5, спр. 661, арк. 155 (підрховано автором).

* У періодичній пресі того часу загальноновживаним був розподіл середняцьких господарств на три групи: нижчесередні (маломіцні або малоспроможні середняцькі), середні (спроможні) і вищесередні (міцні або заможні середняцькі).

⁹ ЦДАЖР УРСР, ф. 337, оп. 5, спр. 5794, арк. 67.

¹⁰ Там же, ф. 30, оп. 5, спр. 643, арк. 36.

¹¹ Там же, ф. 783, оп. 1, спр. 2059, арк. 17.

¹² «Кременчугский рабочий», 20 січня 1927 р.

¹³ «Кременчугский рабочий», 5 листопада 1927 р.

¹⁴ Партархів Полтавського обкому Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 18, арк. 199.

¹⁵ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України (далі — Збірник статистично-економічних відомостей...), вип. II, Харків, 1930, стор. 87.

окружкому, партійні організації Ізюмського округу лише в 8 районах створили навесні 1929 р. 1433 супряжних і машинно-тяглових груп та товариств, що охопили 34% безтяглових господарств¹⁶.

Середняки широко користувалися також прокатними пунктами, кількість яких почала особливо швидко зростати після прийнятого наприкінці 1927 р. X з'їздом КП(б)У рішення про посилення роботи по їх організації¹⁷. На початок масової колективізації в республіці налічувалося 7489 прокатпунктів¹⁸.

У зміцненні господарств трудящого селянства велику роль відіграло надання їм, здебільшого шляхом обміну, високоякісного насінневого матеріалу кращих сортів. Особливо потреба в насінні відчувалася у неврожайні роки. Зерно, зібране робітниками радгоспів та в колгоспах, видавалося у переважній більшості випадків безвідплатно¹⁹. Так, у Роменському окрузі навесні 1928 р. бідноті та середнякам було видано (частково безвідплатно) 11 тис. пудів насінневого матеріалу, а навесні 1929 р. — 246 тис. пудів, з них 83 тис. — від товариств взаємодопомоги²⁰. Класовий підхід до розподілу насіння зміцнював спілку бідноти з середняком.

У неврожайні роки біднота й середняки одержували також допомогу продуктами харчування. Так, з 11 тис. ц борошна, виданого селянам Кременчуцького округу під час неврожайного 1928/29 р., 61,2% одержала біднота і 38,8% — середняки. Для дітей селян було відкрито харчові пункти, видавалися сухі пайки. У звіті урядової комісії, яка займалася питаннями, пов'язаними з недородом, вказувалося, що допомога була використана «за прямим призначенням для найнужденнішої частини бідняцько-середняцьких верств населення» і дала позитивні результати не лише економічного, а й політичного характеру²¹.

Ефективною формою економічної допомоги бідняцьким і середняцьким господарствам було землевпорядкування. ЦК Компартії України спрямував землевпорядкування на захист інтересів бідноти та середняків, уважно стежив за його впливом на зміни класової структури села, на політичні настрої трудящих²². Землевпорядкування сприяло зміцненню союзу бідноти з середняком, зокрема, саме тому, що в результаті його частини бідняків ставала середняками.

На XV з'їзді ВКП(б) було прийнято рішення про активізацію роботи по землевпорядкуванню з метою «забезпечення інтересів бідноти і середняків у боротьбі з куркулем»²³. Згідно з цією вказівкою та рішеннями X з'їзду КП(б)У²⁴ землеустрій бідноти та маломіцної частини середняків проводився за рахунок держави. Наприкінці 1927 р. бідняцькі, маломіцні середняцькі, а в зоні цукрових заводів усі середняцькі господарства були звільнені від плати за проведення землевпорядкування²⁵. ЦК КП(б)У націлював державні органи на суворе дотримання лінії XV з'їзду ВКП(б) у проведенні землеустрою.

¹⁶ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 30, арк. 38.

¹⁷ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів конференцій і пленумів ЦК (далі Комуністична партія України в резолюціях...), т. 1, К., 1976, стор. 498.

¹⁸ Історія селянства Української РСР, т. II, К., 1967, стор. 120.

¹⁹ «Вісті ЦК КП(б)У», 1929, № 9—10 (53—54), стор. 17.

²⁰ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-3120, оп. 2, спр. 120, арк.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 783, оп. 1, спр. 2909, арк. 120, 124.

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 1-13, спр. 178, арк. 16.

²³ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 428.

²⁴ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, стор. 497.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 27, оп. 10, спр. 360, арк. 39.

Однією з форм економічної допомоги селянам було зменшення «аграрного перенаселення». За даними Наркомфіну УРСР, у 1927 і 1928 рр. основна маса переселенців з України була з середняків²⁶. У 1925—1927 рр. допомога, яка їм подавалася, була ще порівняно незначною. Становище докорінно змінилося після того, як XV з'їзд ВКП(б) висунув вимогу «посилити роботу по переселенню»²⁷, а X з'їзд КП(б)У вказав на необхідність «забезпечити бідноту і середняцтво, що розселяється, кредитами»²⁸. В січні 1928 р. Президія ЦВК СРСР для забезпечення продажу переселенцями майна (щоб його за безцінь не скуповувала куркульсько-заможницька частина села) прийняла рішення «організувати видачу банківських позичок бідняцькому і середняцькому населенню в районах виходу» на придбання майна переселенців²⁹. У 1928 р. для цього в республіці було асигновано 2,6 млн. крб.³⁰ Таким чином, значну матеріальну допомогу одержали і ті бідняки та середняки, що залишалися на місцях, і ті, що переселялися. Переселенцям було також надано право здавати землю, якою вони користувалися, в оренду на строк до 6 років з моменту переселення.

ЦК КП(б)У уважно стежив за фактичними результатами економічної допомоги середняцтву і своєчасно вживав відповідних заходів, коли ці результати суперечили головному напрямку роботи на селі — підготовці масової колективізації. Виходячи з господарських інтересів і враховуючи потреби трудячого селянства, Радянська влада тимчасово дозволила оренду та наймитування і встановила державний контроль за класовим підходом до орендних відносин та захистом інтересів наймитів. Це було вигідно для бідноти та більшої частини середняків: орендарів і орендарючих, наймитів і наймачів.

Про значення цього заходу для середняків свідчить той факт, що в 1927—1929 рр. вони мали в своєму користуванні близько 80% орендованих земель³¹. Ніжинський окружком партії, наприклад, у травні 1925 р. констатував, що в зв'язку з неврожаєм частина бідноти змушена віддавати свою землю в оренду середнякам, але ця оренда не мала форми визиску бідноти³².

IX Всеукраїнський з'їзд Рад (1925 р.), схваливши закон про оренду та найману працю, водночас підкреслював необхідність проведення рішучої боротьби з орендною спекуляцією*, тобто з передачею орендованої землі іншим особам³³. Винні в порушенні закону «про всі і всякі види суборенди» каралися як кримінальні злочинці³⁴.

Практично виконання цього завдання покладалося на місцеві партійні й радянські органи. Так, Роменський окружний виконком у 1929 р. дав розпорядження райвиконкомам вжити всіх заходів до недопущення суборенди, проводити активну роз'яснювальну роботу серед населення, кваліфікувати «явища здачі землі в суборенду як такі, що свідчать про розвиток експлуаторських відносин»³⁵. Бюро Роменського

²⁶ Там же, ф. 30, оп. 5, спр. 642, арк. 44.

²⁷ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 428.

²⁸ Комуністична партія України в резолюціях..., т. 1, стор. 498.

²⁹ «Известия», 19 січня 1928 р.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 30, оп. 5, спр. 641, арк. 13, 23, 36.

³¹ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. II, стор. 84.

³² Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 42, арк. 39.

* Куркульство намагалось обійти радянське законодавство шляхом різних видів суборенди, тобто передачі землі в треті руки, нав'язування кабальних орендних умов, уникнення її реєстрації тощо.

³³ «Вісті ВУЦВК», № 158, 14 липня 1925 р.

³⁴ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 450.

³⁵ Полтавський обласний державний архів, ф. Р-3120, оп. 2, спр. 120, арк. 35.

окружкому партії у листопаді 1929 р. послало на місця директиву — відібрати у куркулів ту частину землі, яку вони здають в оренду, облікувати ці наділи з метою утворення на них колективів з бідноти і середняків³⁶.

Згідно з рішеннями XV з'їзду ВКП(б) про скорочення площі орендованих наділів у місцевостях, де оренда «веде до зростання куркульських елементів», уже в 1929 р. порівняно з 1927 р. частину землі, орендованої куркулями, було зменшено з 14,8 до 10,7%³⁷.

Партійні організації республіки приділяли велику увагу захисту прав наймитів. Між наймитами та наймачами уклалися трудові договори. Партійні органи стежили за їх дотриманням. Куркулі всіляко намагалися уникнути укладання договорів. Тому в резолюції XV з'їзду ВКП(б) підкреслювалася необхідність неухильного проведення в життя законодавства щодо наймитів у господарствах куркульського типу³⁸. ЦК КП(б)У лише в 1929 р. трічі приймав постанови, у яких порушувалося це питання. Потрібно докласти всіх зусиль, підкреслювалося, зокрема, в одній з них, щоб не допускати складання договорів «на умовах, що суперечать директиві XV з'їзду партії», проводити рішучу боротьбу проти «зламання куркулями законодавства, що обороняє наймитів, організовувати показові суди над порушниками законів»³⁹.

Діяльність місцевих парторганізацій у цьому напрямі незабаром дала результати. Так, Харківський окружком партії у січні 1929 р. викрив серйозні порушення куркулями округу законодавства про найману працю, а саме — положень про оплату праці у вихідні дні та за понаднормову роботу, а також виявив випадки, коли договори не уклалися зовсім і безпідставно збільшувалася кількість короткострокових договорів. Бюро окружкому прийняло постанову, у якій накреслювалися заходи рішучої боротьби з такими явищами. В 1929 р. договорами було охоплено 65,6% наймитів округи проти 46,7% у 1927 р.⁴⁰ Бюро Роменського окружкому партії, що відбулося у вересні 1929 р., постановило організувати показовий суд над наймачами, які використовували приховані форми експлуатації, і зобов'язало місцеві партійні організації «стежити за перевіркою сільрадами умов праці наймитів і виконанням трудових умов наймачами»⁴¹.

Зусилля парторганізацій, спрямовані на захист інтересів наймитів, сприяли поліпшенню їх матеріального становища. Так, Сумський окружком партії добився, що в 1928 р. охоплення наймитства договорами досягло 71,9%, а зарплата підвищилася на 22,2%⁴². Заробітки наймитів Харківського округу в 1929 р. порівняно з 1927 р. зросли на 23,6%⁴³.

Зменшувався робочий день наймитів. Так, восени 1927 р. він становив на Лівобережжі близько 11 год, а восени 1929 р. — 9⁴⁴. Зміц-

³⁶ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 11, спр. 1420, арк. 47.

³⁷ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 449; Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. II, стор. 84.

³⁸ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 450.

³⁹ Вісті ЦК КП(б)У, 1929, № 2(46), стор. 8; 1929, № 16—17(60—61), стор. 12; 1929, № 18(62), стор. 10—11.

⁴⁰ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 28, арк. 6; спр. 33, арк. 538.

⁴¹ «Радянське життя» (орган Роменського окружкому КП(б)У, виконкому і профбюро), 3 жовтня 1929 р.

⁴² Сумський обласний державний архів, ф. Р-262, оп. 1, спр. 146, арк. 12.

⁴³ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 33, арк. 538.

⁴⁴ Збірник статистично-економічних відомостей..., вип. II, стор. 14.

чувалися господарства наймитів. У 1926/27 р. робочу худобу і засіви на Україні мали 28,1% наймитів, а в 1928/29 р.— вже 39,9%⁴⁵. З метою дальшого зміцнення союзу з середняком та піднесення продуктивних сил села умови найму для трудових господарств було полегшено. У зв'язку з цим протягом 1925—1927 рр. кількість наймитів зросла від 160 до 223,7 тис. В результаті збільшення кількості середняцьких господарств, обмеження куркульства і застереження окуркулювання заможного середняцтва згодом почався процес скорочення наймів⁴⁶.

Таким чином, у досліджуваній період Комуністична партія послідовно і наполегливо втілювала в життя ленінську ідею зміцнення бідняцьких і середняцьких господарств, зміцнення союзу їх з середняком. Суцільна колективізація почалася тоді, коли широкі маси середняків пішли у колгоспи. Це була перемога партії у боротьбі за середняка.

⁴⁵ Там же, стор. 16—17.

⁴⁶ В. М. Довгопол. Робітничий клас України в роки соціалістичної індустріалізації. 1926—1929 рр., Харків, 1971, стор. 16—17.

А. А. КРАВЧЕНКО (Дніпропетровськ)
СОЛІДАРНІСТЬ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ
ІЗ СТРАЙКАРЯМИ АНГЛІЇ В 1926 Р.

Яскравою сторінкою в історію міжнародного робітничого руху ввійшли класові бої, що їх вів пролетаріат Англії у 1926 р. В загальному страйку, який проходив з 3 по 12 травня, взяла участь третина робітників країни. Після його закінчення тривалу і мужню боротьбу за свої права (7 місяців) продовжував вести найбільш згуртований загін робітничого класу Англії — гірники.

Якщо не брати до уваги кількох праць, які вийшли в 20—30-х роках¹ і мають публіцистичний характер, ця тема до середини 60-х років практично не розроблялася.

Питання підтримки трудящими України страйкарів Англії у 1926 р. в сучасній радянській історіографії розглядаються здебільшого в загальному плані або висвітлюються у дослідженнях, присвячених проблемам міжнародної пролетарської солідарності 20-х років. Зокрема, в працях українських радянських істориків певна увага приділена діяльності Виконавчого Комітету Комуністичного Інтернаціоналу (ВККІ) по здійсненню безпосереднього керівництва рухом інтернаціональної солідарності міжнародного пролетаріату з боротьбою англійських робітників у 1926 р.², а також ролі Міжробдопу в організації міжнародних і національних кампаній солідарності з цією боротьбою³, висвітлюються різні питання солідарності українського народу із страйкарями Англії⁴.

¹ А. В. Лепешинская. Английская всеобщая стачка в 1926 году. М.—Л., 1931; М. Джемс. Всеобщая стачка и борьба углекопов Англии, М., 1926.

² А. И. Каркач. Коминтерн — организатор руху солідарності міжнародного прслетаріату з боротьбою англійських робітників в 1926 р.— «Вісник Харківського університету», 1972, № 78 (історія КГРС), вип. 9, стор. 31—40.

³ Б. М. Забарко. Классовая борьба и Международная рабочая помощь, К., 1974.

⁴ А. Ф. Осетров. Солидарность трудящихся Украины со всеобщей стачкой и забастовкой горняков Англии (1926 г.). — Строительство коммунизма и проблемы интернационального воспитания, К., 1969; М. Е. Горелов. Солідарність гірників України з англійським пролетаріатом у період загального страйку 1926 р. в Англії. — «Вісник Київського університету», серія історико-філологічна, 1970, № 12; та ін.

Зроблено перші спроби аналізу архівних матеріалів та інших джерел з цієї теми⁵.

Однак цілий ряд аспектів проблеми ще потребує дальшого вивчення. Це, насамперед, питання, пов'язані з участю трудящих Української РСР у поданні допомоги англійським робітникам, які страйкували, через МОДР і Профінтерн.

Загострення класової боротьби в Англії було викликано посиленням загальної кризи світової капіталістичної системи, різким зниженням життєвого рівня трудящих та зростанням безробіття. Ще восени 1925 р. голова ВУЦВК Г. І. Петровський, характеризуючи міжнародну обстановку, писав: «Англія перебуває напередодні таких грандіозних класових конфліктів, яких вона ще не переживала»⁶. Звістка про виступ англійських гірників, що переріс у загальний страйк, викликала по всій нашій країні всенародний рух солідарності. Ще раз підтвердилися слова В. І. Леніна про те, що «більшовицький робітничий клас Росії був завжди інтернаціоналістським не на словах, а на ділі...»⁷.

З глибоким розумінням поставилися до розвитку подій в Англії трудящі Української РСР, які висловлювали тверду рішучість подати допомогу своїм братам по класу. Особливо активно підтримали революційний виступ англійського пролетаріату члени профспілок, зокрема робітники гірничої промисловості Донбасу і Криворіжжя. 7 квітня 1926 р. Всеукраїнський комітет спілки гірників у телеграмі на ім'я ЦК спілки запропонував «у зв'язку з назриваючим конфліктом в англійській кам'яновугільній промисловості вважати братерським обов'язком подати моральну і матеріальну підтримку англійським гірникам»⁸⁻⁹.

Невдовзі після початку загального страйку в Англії відкрився II Всеукраїнський з'їзд гірників. Його делегати від імені 210 тис. робітників Донецького вугільного і Криворізького рудного басейнів направили привітання англійським колегам, у якому висловили свою солідарність з їх боротьбою¹⁰. З'їзд закликав гірників республіки відраховувати половину денного заробітку на користь страйкарів.

5—6 травня у більшості міст і сіл України пройшли мітинги і демонстрації солідарності з робітниками Англії, на яких одностайно приймалися рішення про моральну та матеріальну підтримку страйкарів.

У Запоріжжі, наприклад, відразу після загальноміського мітингу розпочався збір добровільних пожертвувань для учасників страйку. Ініціатором цієї справи, як і в 1923 р., коли страйкували робітники Руру (Німеччина), виступила редакція газети «Красное Запорожье», працівники якої першими внесли гроші в сумі 15 крб.¹¹

5 травня Президія ВЦРПС, спільно з представниками ЦК професійних спілок, заслухавши інформацію про загальний страйк в Англії та заклик Міжробдопу і Профінтерну прийти на допомогу страйкарям, прийняла рішення закликати всіх членів профспілок СРСР відраховувати з цієї метою четверту частину денного заробітку¹². Того ж дня

⁵ Р. А. Фещенко. Джерела про міжнародну солідарність та інтернаціональні зв'язки трудящих Української РСР в 1926—1932 рр.— «Архіви України», 1971, № 6; А. А. Кравченко. Обзор источников по интернациональным связям и международной солидарности трудящихся Украинской ССР с пролетариатом зарубежных стран в 1921—1932 гг. — Вопросы отечественной историографии и источниковедения, вып. 2, Днепропетровск, 1975.

⁶ «Звезда», 1925, № 11, стор. 6.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 94.

⁸⁻⁹ О. Ф. Осетров. Сторінки пролетарської солідарності, К., 1969, стор. 120.

¹⁰ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 116, арк. 123—126.

¹¹ «Красное Запорожье», 5 травня 1926 р.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 115, арк. 47.

Президія Всеукраїнської ради профспілок створила спеціальну комісію для керівництва роз'яснювальною роботою у зв'язку із страйком в Англії та для централізованого збору коштів, які почали надходити від місцевих профорганізацій¹³. 7 травня такі ж комісії були створені при Харківській та Катеринославській радах профспілок, а невдовзі — при всіх окрпрофрадах республіки. 8 травня ВУРПС звернулася до членів профспілок, усіх трудящих України з листом «Про допомогу страйкуючим робітникам Англії», а також опублікувала тези у зв'язку з цією подією¹⁴.

Секретаріат ЦК МОДР СРСР на засіданні 8 травня, заслухавши доповідь голови ЦК МОДР П. М. Лепешинського «Про участь МОДРу в поданні допомоги англійським робітникам», прийняв відозву, в якій закликав членів цієї організації в Радянському Союзі «бути готовими подати підтримку англійському пролетаріату»¹⁵.

Досвід участі трудящих СРСР у підтримці боротьби міжнародного пролетаріату свідчив, що найбільш ефективною формою матеріальної допомоги страйкарям було відрахування для них певної частини денного заробітку. Важливе значення мала й моральна підтримка — листи, телеграми, резолюції, тексти яких ухвалювалися на масових мітингах трудящих, зустрічі з делегаціями англійських робітників, що перебували в нашій країні, боротьба за підтримку страйку в міжнародному масштабі, за введення ембарго на ввіз вугілля та інших видів палива в Англію тощо. На 14 травня, тільки за даними газет «Красное Запорожье» і «Звезда», 90 підприємств Запорізького і Катеринославського округів прийняли рішення про відрахування частини свого заробітку у фонд допомоги англійським страйкарям¹⁶. Причому нерідко робітники з власної ініціативи порушували питання про збільшення розмірів допомоги і відрахування 1—2-денного заробітку, що було свідченням їх високої класової свідомості.

Активно підтримали боротьбу англійських гірників за свої права робітники транспорту нашої країни. 5 травня 1926 р. Всеукраїнська рада профспілок звернулася до Президії ВЦРПС з проханням дати вказівку профспілкам транспортників, водників та відповідним окрпрофрадам припинити навантаження вугілля на англійські судна¹⁷, а 6 травня центральні комітети спілки водників та спілки місцевого транспорту прийняли відповідні рішення¹⁸. Виконуючи їх, портовики Одеси, Миколаєва, Херсона, Феодосії, Керчі, Маріуполя, Бердянська припинили навантаження всіх видів палива (вугілля, нафти та її продуктів), призначених для Англії, і відновили цю роботу лише після закінчення страйку англійських гірників¹⁹. У Бердянському порту відбувся загальноміський мітинг солідарності, у якому взяла участь делегація англійських моряків. Її члени у своїх промовах на мітингу палко дякували радянським людям за підтримку²⁰.

Разом з робітничим класом нашої країни свою вірність класовому братерству підтвердили в ті дні службовці, трудова інтелігенція, сту-

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 4, арк. 151.

¹⁴ Там же, ф. 2605, оп. 2, спр. 2, арк. 260—261.

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 8265, оп. 1, спр. 8, арк. 126; «Путь МОПР-а», 1926, № 10 (34), стор. 3—4.

¹⁶ «Красное Запорожье», 12—14 травня 1926 р.; «Звезда», 6—9, 11, 14 травня 1926 р. (підрахунки автора).

¹⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 4, арк. 151.

¹⁸ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 15, арк. 69.

¹⁹ Там же, арк. 75.

²⁰ «Красный Интернационал Профсоюзов» (орган Виконавчого Комітету Червоного Профінтерну), 1926, № 7(66), стор. 24—25.

денти, учні, червоноармійці. Поряд з колективними відрахуваннями на адресу місцевих і республіканських газет надходили й індивідуальні внески. Так, шкіряники Мелітопольщини провели 10 інтернаціональних мітингів та зборів і передали у фонд допомоги більше тисячі карбованців²¹⁻²². На заклик ЦК ВЛКСМ — «Сьогодні наша участь у боротьбі може виражатися лише в матеріальній підтримці страйкуючих робітників Англії»²³ — ділом відгукнулася молодь республіки. Тільки Дніпропетровський окружний комітет ЛКСМУ під час святкування чергового Міжнародного юнацького дня зібрав у фонд допомоги 462 крб.²⁴

Закономірно, що найбільшу підтримку своїм англійським колегам по професії подали радянські гірники. За даними на 1 жовтня 1926 р., на Україні кожен працюючий член профспілки гірників передав у фонд допомоги страйкарям у середньому 2 крб. 49 коп. Для порівняння зазначимо, що на кожного члена спілок металістів і папірників припадало, відповідно, по 1 крб. 37 коп. і по 1 крб 12 коп.²⁵

Мужня боротьба англійських гірників, які відстоювали свої права, викликала глибокі симпатії серед переважної більшості селянства республіки, про що, зокрема, свідчать матеріали тогочасної преси, зокрема газет «Правда», «Труд», «Беднота», «Вісті». Подаючи всебічну підтримку англійським страйкарям, селяни України продемонстрували зрослу політичну зрілість і активність, високе почуття інтернаціонального обов'язку. Це було результатом невтомної діяльності Комуністичної партії, спрямованої на зміцнення нерозривного союзу робітничого класу і трудящого селянства. Вже 6—14 травня під впливом повідомлень про події в Англії відбулися масові сходи та збори жителів Софіївського району Криворізького округу, с. Володимирівки Мелітопольського району, ряду сіл Полтавського району. На загальних зборах у с. Спаському Новомосковського району, наприклад, були присутні 500 чол.²⁶ Селяни створювали комісії для збору коштів у фонд допомоги страйкарям, ухвалювали рішення про відрахування з цією метою певних грошових сум.

Активно включалися у рух солідарності із страйкарями Англії жінки України. 27 липня 1926 р. при ВУРПС було створено спеціальний комітет робітниць, який звернувся до всіх трудящих жінок Радянської України із закликом подати практичну допомогу англійським гірникам та їх родинам, не допустити, щоб голод і нестатки зломали мужність і стійкість страйкарів. З ініціативи жінок на Україні було створено 15 окружних комітетів робітниць, у тому числі в Харкові, Кривому Розі, Запоріжжі²⁷. На Донбасі комітети робітниць були створені при ряді рудкомів, райкомів профспілок. 21—22 серпня ці комітети провели так звані дводенні допомоги родинам англійських гірників. На 1 жовтня в республіканський комітет робітниць надійшло 34 293 крб. На засіданні ВУРПС 29 жовтня відмічалася чітка робота Артемівського, Харківського, Дніпропетровського, Криворізького, Маріупольського комітетів ро-

²¹⁻²² Філіал Запорізького обласного державного архіву (далі — ФЗОДА) в м. Мелітополі, ф. Р-489, оп. 1, спр. 26, арк. 87; спр. 50, арк. 7—9; спр. 54, арк. 72, 81.

²³ «Комсомольская правда», 9 травня 1926 р.

²⁴ «Звезда», 14 вересня 1926 р.

²⁵ Запорізький обласний державний архів, ф. 830, оп. 2, спр. 279, арк. 207.

²⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 13-а, спр. 116, арк. 111; ФЗОДА в м. Мелітополі, ф. Р-67, оп. 1, спр. 36, арк. 123; спр. 51, арк. 23; ф. 15, оп. 1, спр. 260, арк. 54; «Звезда», 11 травня 1926 р.

²⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 8, арк. 129; спр. 10, арк. 113—114; «Вісті», 31 липня 1926 р.

бітниць²⁸. Окружні комітети робітниць не припиняли своєї діяльності до середини січня 1927 р., а гроші для допомоги англійським гірникам надходили від трудящих України до березня 1927 р.

Правлячі кола Великобританії намагалися будь-що зірвати і перевернути справжню суть допомоги, що її подавали англійським гірникам трудящі СРСР, використати рух солідарності в нашій країні для нових нападок на Радянську державу. 12 червня 1926 р. уряд Англії надіслав урядові СРСР меморандум, в якому Радянський Союз звинувачувався у підриві англійської економіки, а фінансова допомога страйкарям кваліфікувалася як така, що загрожує існуючим в Англії порядкам²⁹. З почуттям гніву і обурення зустріли трудящі СРСР, у тому числі й Радянської України, цей меморандум. Республіканські та місцеві газети під рубрикою «Наша відповідь англійським лордам» публікували повідомлення про надходження від радянських громадян добровільних пожертвувань. На багатьох підприємствах республіки робітники, протестуючи проти меморандуму англійського уряду, зобов'язувалися проводити матеріальні відрахування до кінця страйку. Так, робітники запорізького заводу «Комунар» 17 липня обрали постійний комітет допомоги англійським гірникам та їх родинам. Аналогічні комітети були організовані на більшості підприємств Запоріжжя. Ініціаторами створення подібних комітетів на селі в Запорізькому окрузі стали члени Катеринівської сільської Ради³⁰. Гроші у фонд допомоги страйкарям вносилися також по підписних листах через житлові кооперативи³¹.

Рішуче засуджуючи намагання англійського уряду підірвати класову солідарність трудящих, зокрема, перешкодити роботі англо-російського комітету, Дніпропетровська окрпрофрада від імені 100 тис. членів профспілок звернулася до англійського пролетаріату з листом, у якому висловила впевненість у тому, що ці дії не послаблять братерських зв'язків між робітниками СРСР і Англії³². Яскравим свідченням міцності цих зв'язків, могутнім виявом солідарності з англійськими братами по класу стали зібрані для страйкуючих гірників трудящими України з травня 1926 р. по 1 березня 1927 р. 1 894 499 крб.³³ Це була справді безкорислива братерська допомога, пролетарський інтернаціоналізм у дії.

Загальний страйк і страйк гірників в Англії 1926 р. викликали значний міжнародний резонанс. Робітничий клас усього світу, і в першу чергу СРСР, виявив глибоку солідарність з англійським пролетаріатом, подав йому велику моральну і матеріальну підтримку. Саме в цій підтримці корінилися джерела бойового духу англійських робітників, їх стійкості, рішучості у боротьбі з класовим ворогом. Рух міжнародного пролетаріату за подання всебічної допомоги страйкарям Англії очолював Комінтерн.

В сучасній буржуазно-лейбористській літературі всіляко фальсифікується історія страйку, вихолощується революційний зміст подій

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 8, арк. 116, 125, 130; Запорізький обласний державний архів, ф. 830, оп. 1, спр. 21, арк. 49; оп. 2, спр. 279, арк. 204—205.

²⁹ Див.: Документи внешней политики СССР, т. IX, М., 1964, стор. 310.

³⁰ ФЗОДА в м. Мелітополі, ф. Р-15, оп. 1, спр. 260, арк. 137; «Красное Запорожье», 18 липня, 1 вересня, 5 жовтня 1926 р.

³¹ «Вісті», 26 червня 1926 р.

³² «Звезда», 14 вересня 1926 р.

³³ Профсоюзы СССР. Документы и материалы, т. II, М., 1963, стор. 558. Цю цифру не можна вважати остаточною, оскільки сюди не ввійшли гроші, зібрані модрівськими організаціями і направлені в ЦК МОДР СРСР, а також гроші, що їх зібрали трудяші Криму.

1926 р. Це робиться насамперед для того, щоб відвернути увагу робітничого класу від вивчення і творчого використання досвіду боротьби англійського пролетаріату, применшити або взагалі замовчати величезне значення міжнародної солідарності трудящих.

Так, К. Ноулес, Дж. Саймонс та інші буржуазні автори силкуються затушувати класовий характер подій, довести, нібито гостра сутичка між працею і капіталом в Англії у 1926 р. зводилася тільки до суто економічних вимог і що загальний страйк як засіб боротьби був, мовляв, «помилкою», яка ніколи не повториться³⁴. Лейбористський історик Фр. Уільямс у книзі «Ернст Бевін» пише, що поразка загального страйку стала переломним моментом в історії англійського робітничого руху, коли обидві сторони — підприємці і робітники — нібито відмовилися «мислити категоріями боротьби»³⁵. Активізація робітничого руху в Англії в останні роки спростовує ці безпідставні вигадки. Раз у раз виявляється могутня сила пролетарської солідарності, рішучість робітничого класу Англії продовжувати боротьбу проти влади капіталу.

³⁴ К. Knowles. Strikes, London, 1952; J. Symons. The General Strike, London, 1957.

³⁵ Fr. Williams. Ernst Bewin, London, 1952, стр. 145.

О. П. КРИЖАНІВСЬКИЙ (Київ)

**АНТИФЕОДАЛЬНА СПРЯМОВАНІСТЬ
ІДЕОЛОГІЇ СЕЛЯНСТВА
НАПЕРЕДОДНІ СКАСУВАННЯ
КРІПОСНОГО ПРАВА**

Останнім часом процес формування антифеодальної ідеології селян дедалі більше привертає увагу радянських істориків¹, адже без врахування її особливостей неможливо повністю розкрити характер і мету визвольного руху цього пригнобленого класу, всебічно дослідити розвиток суспільно-політичної думки.

У пізньофеодальну епоху суспільно-політичні погляди селянства формувалися в умовах кризи і розкладу феодально-кріпосницької системи, становлення капіталістичних відносин і, безумовно, зазнавали помітного впливу цього об'єктивного процесу. Автор даної замітки прагнув показати вплив розвитку товарного виробництва і торгово-економічних відносин на світогляд селян Правобережної України в 30—50-х роках XIX ст.

¹ А. Я. Гуревич. Некоторые аспекты изучения социальной истории. — «Вопросы истории», 1964, № 10; Е. В. Гутнова. Некоторые проблемы идеологии крестьянства эпохи средневековья. — «Вопросы истории», 1966, № 4; Ю. М. Сапрыкин. Социально-политические взгляды английского крестьянства в XIV—XVII вв., М., 1972; М. М. Смирин. Передовые идеи народной реформации. — Средние века, вып. 39, М., 1975; Л. А. Коган. Идея равенства в русском народном свободомыслии второй половины XVIII — начала XIX века. — «Научные доклады высшей школы. Философские науки», 1967, № 1; А. М. Клибанов. Социальные утопии в русских крестьянских движениях, М., 1966; його ж. Народная социальная утопия в России. Период феодализма, М., 1977; його ж. Народная социальная утопия в России. XIX век, М., 1978; К. В. Циганов. Русские народные социально-утопические легенды XVII—XIX вв., М., 1967; Е. И. Индова, А. А. Преображенский, Ю. А. Тихонов. Лозунги и требования участников крестьянских войн в России XVII—XVIII вв. — Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков: проблемы, поиски, решения, М., 1974; В. И. Буганов. Об идеологии участников крестьянских войн в России. — «Вопросы истории», 1974, № 1.

Зародження капіталізму на Україні, як і загалом у Росії, відбувалося в суперечливих умовах посилення феодально-кріпосницького гноблення безпосередніх виробників. Прагнучи збільшити прибутковість свого господарства, яке дедалі більше орієнтувалося на ринок, поміщики і церква посилювали експлуатацію кріпаків. Становище основної маси селян Правобережної України особливо погіршилося після придушення польського повстання 1830—1831 рр., коли на їхні плечі були перекладені збитки, заподіяні поміщицьким господарствам у ході воєнних дій. Непомірна експлуатація і свавілля поміщиків викликали ненависть і протести кріпосного селянства, яке починало дедалі глибше усвідомлювати весь тягар свого підневільного становища. Його волелюбні прагнення підтримували представники передових кіл Росії, які закликали до скасування кріпосного права і повалення самодержавства, а також польські патріотичні сили. До того ж селяни Правобережної України уважно стежили за ходом революційних подій на Заході. Але особливий вплив на зростання антифеодальних настроїв селянства справили нові господарські явища, що відбувалися на селі. В. І. Ленін підкреслював, що «...грунтом, який зростив ідеї свободи і рівності, було якраз товарне виробництво»².

Формуванню суспільно-політичних поглядів селян сприяв розвиток у краї відхожого промислу — безпосереднього результату зростаючої товарності поміщицьких і селянських господарств. З власної ініціативи чи за наполяганням панів багато селян Правобережної України часто йшли на пошуки заробітків у Новоросійську губернію, де наймалися на сезонні роботи до місцевих поміщиків. І хоч сподівання бурлаків на добрий заробіток здебільшого не виправдовувалися*, вже сама можливість працювати за вільним наймом спонукала їх залишати рідні домівки і нехтувати злигоднями мандрівного життя, що здавалося їм справжнім раєм порівняно з становищем, яке створилося на Правобережній Україні. Український етнограф буржуазно-демократичного напрямку Т. Р. Рильський згадував, що завжди, коли мова заходила про життя на півдні України, селяни Правобережжя неодмінно ідеалізували його³.

Зародження капіталістичних елементів у сільському господарстві викликали у селян певні ілюзії щодо поліпшення їхнього економічного становища, посилювало їх прагнення здобути волю. Напередодні скасування кріпосного права поміщицькі селяни мріяли «хоч за три дні перед смертю волю побачить»⁴ і вели наполегливу безкомпромісну боротьбу за своє визволення. Про це з жахом повідомляли уряд самі поміщики⁵.

В умовах феодального ладу в основі селянської моралі лежить саме праця, її логіка, її вимоги. Це примушує селянина «...вірити в те, що йому навіть судився «святий обов'язок» бути конякою..., робить його дикуном і, силою самих уже господарських умов, неминуче пород-

² В. І. Ленін, Повне зібрання творів, т. 1, стор. 441.

* Статистик-економіст Д. П. Журавський писав про заробітчанин: «До зими багато їх поверталось, але мало хто принісв додому зароблені гроші..., більшість їх приходить обірваними, ледь вкритими клаптями літнього сіряка» (Статистическое описание Киевской губернии, ч. II, СПб., 1852, стор. 334).

³ Ф. Рильський, К изучению украинского народного мировоззрения. — «Киевская старина», 1903, № 4, стор. 16—17.

⁴ Українські народні прислів'я та приказки. Дожовтневий період, К., 1963, стор. 155.

⁵ Е. Коц, Волнения крепостных в николаевскую эпоху. — «Русское прошлое», 1923, № 2, стор. 83.

жує його забитість і сервілізм»⁶. Капіталізм руйнував ці риси селянської моралі, оскільки розкривав «...всі зв'язки трудячого з кріпосницькими порядками, з кріпосницькими традиціями»⁷. Ці важливі зміни, як переконливо свідчать документи, розпочалися ще до скасування кріпосного права. Розвиток товарного виробництва дав можливість селянам краще усвідомити важливу суспільну значимість їхньої праці. У них пробуджувалося почуття власної гідності, зростала ненависть до системи ставових бар'єрів і привілеїв, виникала потреба «задовольнити своє правове прагнення»⁸⁻⁹.

У передреформений період погляди селян і поміщиків Правобережної України на земельну власність були діаметрально протилежними. Відчуваючи, що існування феодальної власності на землю є економічною основою їх підневільного становища, селяни рішуче вимагали знищення поміщицького землеволодіння і передачі землі тим, хто її обробляє¹⁰. Характерно, що свої права на поміщицьку землю вони дуже часто мотивували не традиційним посиланням на «святищенне писання», а суто світським аргументом — ми, мовляв, уже відпрацювали за неї на панів. Це певною мірою свідчило про їхнє розчарування в біблійсько-євангелістських канонах як ідеологічній зброї знедолених. «Поля і ліси — наші, і все, що є у панів, — також наше. Воно так і є, бо ми самі і наші предки за все це вже відпрацювали», — заявляли, наприклад, селяни Київської губернії у 1855 р.¹¹.

Зростання класової свідомості селян Правобережної України в досліджуваний період знайшло вияв також у тому, що вони вже розуміли потребу боротися не проти окремих поміщиків, а проти класу феодалів у цілому, не ділили панів на «своїх» і «чужих», «лихих» і «добрих». Селяни на власному гіркому досвіді переконалися, що «на один копил дідько всю шляхту покроїв», «пани однакові, що в вас, що в Кракові»¹², побачили лицемірство тих поміщиків-лібералів, які «пили горілку з мужиками і вольнодумствували в шинку» (Т. Г. Шевченко). Народні маси, за свідченням одного чиновника, «не лише до поганого, а й до доброго поміщика не відчували ніяких симпатій»¹³ і влучно відобразили в своєму фольклорі тих гнобителів, які намагалися носити тогу їхніх благодійників: «В церкві пан холопові братом, а поза церквою гореньким катом», «панська ласка, що вовча дружба», «нехай мене бог боронить від лихої напасті, від панської ласки, від людської ненависті»¹⁴ тощо. Релігійна оболонка, притаманна селянським антифеодальним рухам, які відбувалися на Правобережній Україні в XVI—XVII ст., у досліджуваний період вже не існувала, і класовий антагонізм між селянами та поміщиками виступав у неприкритій формі.

У 30—50-х роках серед селян Правобережної України стали поширюватися чутки про близьку розправу з панами¹⁵. Селяни не лише від-

⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 392.

⁷ Там же.

⁸⁻⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 123.

¹⁰ Революционная ситуация в России в середине XIX века, М., 1978, стор. 45, 146.

¹¹ В. Сикорский. Из воспоминаний потерпевшего во время крестьянских волнений 1855. — «Киевская старина», 1882, № 4, стор. 99.

¹² Українські народні прислів'я та приказки, стор. 109, 202.

¹³ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 797, спр. 61, арк. 87.

¹⁴ Українські народні прислів'я та приказки, стор. 107, 109.

¹⁵ А. З. Барабой. Правобережная Украина в 1848 г. — «Исторические записки АН СССР», 1950, № 34, стор. 103—104.

мовлялися слідувати закликам церковників до християнської покори, а й вважали фізичну розправу над своїми гнобителями морально виправданою, «богоугодною» справою:

Будем багатих убивати,
А бідних награждати,
Та будем собі на той світ
Спасення заробляти¹⁶.

Про віру селян у «святість» відплати панам за всі страждання народу свідчить також той факт, що здійснення довгоочікуваної помсти над гнобителями пов'язувалося здебільшого з таким церковним святом, як пасха. Селяни навіть вважали своїх гнобителів породженням «темних сил» і намагалися огородити себе від їх свавілля спеціальними закляттями^{17–18}.

Характерною рисою суспільно-політичної ідеології селян Правобережної України в дореформений період було досить чітке усвідомлення ними експлуаторської ролі церкви, в зв'язку з чим зростали антицерковні настрої. Так, селянин Никифор Козаченко із с. Краківщина Радомишльського повіту запевняв односельців, що евангеліє, ікони, мощі святих, всі церковні таїнства і т. п. вигадані попами «для своїх хабарів і поневолення собі парафіян»¹⁹. Селяни переконувалися, що духовенство разом з чиновниками і поліцією всіляко захищає кріпосницькі порядки, само дедалі більше визискує їх і називали обробіток наділів священиків «другою панщиною»²⁰. Вони глибоко обурювалися паразитичним способом життя церковників, матеріальні запиту яких зростали значно швидше, ніж можливості парафіян задовольнити їх.

Антинародна роль церкви вже настільки була зрозумілою селянам, що в них визрівала думка про неможливість соціального розкріпачення без її знищення. Це, зокрема, знаходило вияв у закликах до фізичної розправи над церковниками. Так, «лупити попам голови» закликав селянин із с. Китайгородки Чигиринського повіту Кирило Коваль, а селянин Данило Козуб із с. Бородані Київського повіту так заявив місцевому попу, коли мова зайшла про Кримську війну: «...Вже коли йти (на війну.— О. К.), то йти, але спершу я б шпичкою переколов усіх попів і панів і тоді б хоть всім іти»²¹.

У 30—50-х роках XIX ст. селяни Правобережної України починали розуміти справжню функцію поліцейсько-бюрократичного апарату, на власній долі відчувати реакційну аграрну політику уряду, жорстокості щодо учасників селянських заворушень. Вони небезпідставно звинувачували чиновників у змові з панами, про що переконливо свідчить народна пісня, присвячена «інвентарній реформі» 1847—1848 рр.²².

Однак основна маса селян ще не розуміла класову природу держави, продовжувала вірити у «добраго царя», всупереч волі якого нібито чинили над ними наругу поміщики, чиновники і поліція. «Цар хотів нам добро зробити (тобто визволити від кріпосної залежності.— О. К.), так іродові пани переплутали по-своєму»,— говорили, наприклад, селяни про «інвентарну реформу»²³.

¹⁶ Історичні пісні, К., 1961, стор. 677.

^{17–18} В. Г. Хоменко. Антирелігійні мотиви в українській народній поетичній творчості, К., 1957, стор. 7.

¹⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 365, спр. 68, арк. 2.

²⁰ Н. Украинская деревня второй четверти нынешнего столетия. — «Киевская старина», 1882, № 10, стор. 64.

²¹ ЦДІА УРСР, ф. 485, оп. 1, спр. 7598, арк. 6; ф. 442, оп. 795, спр. 242, арк. 1; Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 170, спр. 91, арк. 2.

²² Історичні пісні, стор. 672.

²³ Ф.-л. Иер. Из воспоминаний отшельника К-ской пустыни.— «Киевская старина», 1887, № 12, стор. 748.

Втім є всі підстави вважати, що в документах тенденційно висвітлюється наївний монархізм селян, трапляється явне перебільшення його*, що насправді віра народних мас у царя зовсім не була фанатичною. Народний фольклор зберіг цінні свідчення скептичного ставлення критично мислячої частини селян до легенди про непричетність монарха до безчинств поміщиків і чиновників («Закуримо тютюну панського, спом'янем чорта гетьманського, трьох Матрьонів і Катерину з Петром»²⁴, «цар, як отець, візьме корову, пришло по скопець (дійниця. — О. К.)»²⁵, грікі нарікання селян на кріпосницьку політику Катерини II у відомій пісні «Зібралися всі бурлаки» тощо). Більше того, серед селянства визрівав стихійний протест проти самодержавства, який знаходив відображення у бунтарських закликах змінити царя чи навіть самодержавну форму правління на більш демократичну. Так, селянин Омелян Черниченко з с. Головкивка Чигиринського повіту говорив односельцям, що «цар віддав нас панам бити і мучити», а тому буде цілком справедливо скинути його з трону²⁶. Подібні думки висловлював й селянин Пилип Копитко із с. Малі Єрчики Сквирського повіту²⁷, а кріпаки, які брали участь у поході «у Таврію за волею», запевняли місцеві власті, що виберуть собі отамана і обійдуться без царя²⁸. Поступово звільняючись від царистських ілюзій, селяни настільки втратили у перереформений період віру в уряд, що, за словами генерал-губернатора Правобережної України Д. Г. Бібікова, виявляли «совершенное к оному охлаждение»²⁹.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві прискорив майнове і соціальне розшарування на селі. Найзаможніші селяни, в яких «...неминуче розвивається звичай експлуатувати за свій рахунок сільських найманих робітників...»,³⁰ напередодні селянської реформи жорстоко визискували збіднілих односельців. Це неминуче породжувало гострі конфлікти між бідними і заможними селянами, які В. І. Ленін охарактеризував як вияв «господарського антагонізму»³¹, і позначалося на суспільно-політичних поглядах різних верств селянства. Спостерігаючи, яким шляхом наживалася сільська верхівка, незаможні селяни поступово переконувалися, що для побудови справедливого суспільства не досить знищити поміщицьку власність, а й слід розділити між усіма трудівниками майно багатіїв. Популярні серед селян зрівняльні ідеї, які були найреволюційнішим гаслом «...в боротьбі проти старого порядку абсолютизму взагалі — і проти старого кріпосницького, великопомісного землеволодіння особливо»³², сільська біднота розуміла більш радикально, ніж заможні селяни.

Однак розбіжності у суспільно-політичних поглядах сільської бідноти і заможних селян напередодні селянської реформи 1861 р. були ще не настільки значними, щоб мати підстави говорити про існування

* Справді, самі селяни неохоче вели антиурядові розмови, збирачі фольклору з цензурних міркувань не публікували випадково почуті «крамольні речі», а чини величій у своїх донесеннях, як правило, замовчували вияви антицаристських настроїв селян, всіляко роздуваючи «свідчення» їх любові до монарха.

²⁴ Українські народні прислів'я та приказки, стор. 207.

²⁵ П. П. Чубинский. Материалы и исследование, т. I, вып. II. Пословицы, загадки, колдовство, СПб., 1877, стор. 300.

²⁶ Київський обласний державний архів, ф. 2, оп. 170, спр. 85, арк. 1—2.

²⁷ Там же, арк. 1 зв.

²⁸ Революционная ситуация в России в середине XIX века, стор. 46—47.

²⁹ ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 1, спр. 2504, арк. 5.

³⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 334.

³¹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 1, стор. 285.

³² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 199.

на селі двох полярних ідеологій. Боротьба проти спільного класового ворога — поміщиків — значною мірою об'єднувала всіх селян і в ідеологічній сфері.

Таким чином, напередодні скасування кріпосного права передова частина селянства вже не лише виступала проти окремих феодальних інститутів (кріпосної залежності, в першу чергу), а й проти всієї феодальної системи, причому ці принципи зрушення в селянській ідеології відбулися під впливом нових соціально-економічних процесів. Характеризуючи програмні вимоги селянства у російській буржуазно-демократичній революції 1905—1907 рр., В. І. Ленін зазначав: «Прагнення змести дощенту і казенну церкву, і поміщиків, і поміщицький уряд, знищити всі старі форми і розпорядки землеволодіння, розчистити землю, створити на місце поліцейсько-класової держави співжиття вільних і рівноправних дрібних селян, — це прагнення червоною ниткою проходить через кожний історичний крок селян у нашій революції...»³³.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 198.

Питання історичного краєзнавства

В. І. МЕЗЕНЦЕВ (Київ)

ДО ПИТАННЯ ПРО ГЕНЕЗИС ДАВНЬОГО ЧЕРНІГОВА

Чернігів подібно до багатьох найстаріших руських міст (як Київ, Новгород, Муром та інші) сформувався на основі гнізда родових поселень. Час виникнення цих поселень Чернігова визначається дослідниками VII—VIII ст.¹ Відтоді починається безперервне життя населення на території майбутнього міста. Поселення VII—VIII ст. відкривають період генезису феодального Чернігова, зародження основних міських функцій — економічних (торгово-ремісничих) і суспільно-політичних (адміністративно-феодальних). Уже в IX—X ст. Чернігів, за свідченням письмових та археологічних джерел, був справжнім центром ремесла, торгівлі і феодального управління, другим за значенням на півдні Русі після Києва². Однак важливо підкреслити, що у той час він ще продовжував зберігати «гніздове» планування поселень.

За усталеним у науці поглядом, оформлення кремля-дитинця і посада — окольного града, характерних територіально-планувальних компонентів феодального міста, відбулося в найстаріших руських центрах тільки в кінці X — в XI ст. Цей процес відбив остаточне становлення феодального міста³. Переростання «гніздового» планування поселень,

¹ Б. А. Рыбаков. Древности Чернигова. — Материалы и исследования по археологии СССР (далі — МИА), № 11, М.—Л., 1949, стор. 10, 62—67; В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр. — Археологічні пам'ятки УРСР (далі — АП УРСР), т. V, К., 1955, стор. 7—11.

² Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 7, 51—52; М. Н. Тихомиров. Древнерусские города, М., 1956, стор. 13—15, 338—340.

³ Н. Н. Воронин. К итогам и задачам археологического изучения древнерусского города. — Краткие сообщения Института истории материальной культуры, выпуск 41, М., 1951, стор. 12—14; Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт. Археологическое изучение древнерусского города. — Краткие сообщения Института археологии АН СССР, выпуск 96, М., 1963, стор. 14—15.

яке було успадковане від первіснообщинної епохи, в планування, власне феодальному місту, ще не стало предметом спеціального дослідження. Розглянемо конкретно, як і коли відбувався зазначений процес у Чернігові.

Згідно з археологічними матеріалами, в IX—X ст. (як і в попередній період VII—VIII ст.) на території міста існували чотири окремі поселення: в низькій заплаві частині берега Десни — на Подолі і в трьох розділених ярами відрогах її високого берега, відомих в літературі під назвами «Кремль» (при впадінні в Десну р. Стрижня), «Третьак» (розташований на захід від попереднього), «Єлецька гора» (останній відріг із заходу)⁴.

Особливий інтерес для теми нашого дослідження становить питання про формування кремля-дитинця Чернігова — ядра феодального міста. Цілком очевидно (і в цьому всі дослідники однакові), що дитинець в XI—XIII ст. розміщувався на території Кремля, де за князя Мстислава Володимировича закладено Спаський собор, згаданий у літопису під 1036 р.⁵ Висловлювалася думка, що розташування дитинця на Кремлі не було первинним і до початку XI ст. він знаходився на Єлецькій горі. Археологи виявили на ній сліди укріпленого поселення VII—VIII ст., де, як гадають дослідники, в IX—X ст. існував князівський замок. На підтримку згаданої точки зору робляться посилання на знайдені на Єлецькій горі багаті скарби золотих і срібних речей, датовані X ст., і на розташовані поруч з нею курганні князівські поховання, зокрема знаменита «Чорна могила»⁶.

Найважливіше на Єлецькій горі вищезгаданих скарбів, а також зручність для спорудження фортеці умови рельєфу цього відрога берега, який трохи вищий за сусідні ділянки і вдається мисом у заплаву Десни, свідчать на користь існування там у IX—X ст., а, можливо, і раніше, князівського замку — суспільно-політичного центру Чернігова того часу. Але є підстави гадати — не єдиного.

Подібні функції в зазначений час могло виконувати й інше поселення городищенського типу, що розміщувалося на території Кремля. Район цей найбільш досліджений археологами, завдяки чому відомо, що поселення тут ще в VII—VIII ст. відзначалося «дуже значними розмірами»⁷, а в IX—X ст. займало майже всю площу Кремля (16 гектарів)⁸. Умови рельєфу берегового відрога, який зветься Кремлем, зручні для будівництва фортеці. Мисова частина його виступає на південь від загального масиву високого берега. До того ж з півдня і сходу Кремль мав водні рубежі — ріки Десну і Стрижень. Невипадково, що саме тут в XI—XIII ст. розташовувався дитинець Чернігова, а в XVII ст. було споруджено фортецю — цитадель міста. У VIII—X ст. в південній, мисовій частині Кремля, ймовірно, існувало городище, характерне для поселень роменської культури. В 1947 р. на цій ділянці відкрили рів, який, напевно, являв залишки його напільних укріплень⁹.

⁴ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 10—12, 62—67; В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП УРСР, стор. 5—11.

⁵ Повесть временных лет (далі — ПВЛ), ч. I, М.-Л., 1950, стор. 101.

⁶ В. А. Богусевич. Про топографію древнього Чернігова. — «Археологія», т. V, К., 1951, стор. 120—125; його ж. Древній Чернігів за археологічними даними. — «Вісник АН УРСР», 1952, № 1, стор. 59.

⁷ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 62—65, 67.

⁸ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП УРСР, стор. 5—7, 11.

⁹ Напрямок траси і час спорудження рова залишилися нез'ясованими. Його дослідник — В. А. Богусевич — вважає це укріплення давнім, але не пов'язує з оборонною лінією дитинця XI—XIII ст. Див.: В. А. Богусевич. Роботи Чернігівської експедиції, АП УРСР, т. III, К., 1952, стор. 116.

У ранньофеодальний час у такому городищі мали зосередитися військово-адміністративні органи міста, можливо, й князівська резиденція.

У 1701 р. під час земляних робіт біля Спаського собору було знайдено два срібних язичницьких ідоли¹⁰. Очевидно, в районі Спаського собору знаходилося язичницьке капище — культовий центр Чернігова в дохристиянські часи. Розміщення християнських храмів на місцях язичницьких святилищ — звичайне явище для кінця X—XI ст. В 988 р. князь Володимир «...повеле рубити церкви и поставляти по местомъ, иде же стояху кумири»¹¹.

Наведені факти свідчать, що поселення на території Кремля ще в ранньофеодальний час виконувало роль центрального району Чернігова, де зосереджувалися його суспільно-політичні органи.

Із сказаного, однак, не випливає, що поселенню Кремля можна віддати перевагу перед поселенням Єлецької гори (як дитинцю міста IX—X ст.). На наш погляд, характерною особливістю розвитку Чернігова в ранній період, коли ще продовжувало зберігатися «гніздове» планування, було те, що кілька (два й більше) нагірних поселень могли виконувати функції центральних.

Подібну картину дають і матеріали з історії Києва. Київ і Чернігів були споріднені за типом походження і дуже близькі за умовами свого розвитку. В IX—X ст., як і в VI—VIII ст., Київ являв собою гніздо окремих поселень, розташованих на горах Старокиївській, Замковій, Лисій, Щекавиці, Дитинці, а також на Подолі. Вважають, що центральними в той час (до князювання Володимира) були поселення на Старокиївській та Замковій горах, які мали найкращі природні умови. На обох виявлені сліди інтенсивного життя в IX—X ст., знайдені скарби та залишки кам'яних будівель того часу, оборонних споруд¹².

Існування одразу кількох поселень у ролі центральних на ранньому етапі розвитку міста (IX—X ст.) уявляється цілком припустимим, тому що його суспільно-політичні функції в той період ще перебували в розосередженому стані. Князівські тереми, садиби бояр, культові центри пізніше, в XI—XIII ст., були сконцентровані у кремль-дитинці — єдиному ядрі Києва, а в IX—X ст. розташовувалися в багатьох городищах гнізда і навіть за їх межами в неукріплених селищах¹³.

Розосередження суспільно-політичних органів феодального міста в ранній період його розвитку (IX—X ст.), а отже, й відсутність тоді ще кремля-дитинця, як єдиного ядра, і пояснює збереження до того часу «гніздового» планування поселень. Причини розосередженості органів управління міста в IX—X ст., очевидно, слід вбачати в їх тогочасній незрілості. Лише з утворенням дитинця — спорудженням на місці одного із старих (розміром не більше 2 гектарів) родових городищ кріпості-«града» (як правило, площею близько 10 га) — почався перехід від архаїчного «гніздового» планування поселень до нового, характерного для зрілого феодального міста. В центрах Середнього Подніпров'я — Києві, Переяславі, Білгороді, Вишгороді та інших — будівництво подібних кріпостей мало місце в кінці X ст.¹⁴

¹⁰ М. Е. Марков. О достопримечательностях Чернигова, М., 1847, стор. 3, 18.

¹¹ ПВЛ, ч. I, стор. 81.

¹² П. П. Толочко. Исторична топографія стародавнього Києва, К., 1972, стор. 55—73; його ж. Древний Киев, К., 1976, стор. 32—34.

¹³ ПВЛ, ч. I, стор. 40; П. П. Толочко. Исторична топографія стародавнього Києва, стор. 56—57, 64—65, 67—69; П. П. Толочко, Я. Е. Боровський. Языцьке капище в «городі» Володимира. — Сб. Археологія Києва. Дослідження і матеріали, К., 1979, стор. 3—4.

¹⁴ П. А. Раппопорт. Очерки по истории русского военного зодчества X—XIII вв. — МИА, № 52, М.—Л., 1956, стор. 81—83, 90—101.

Такий «град» і став ядром феодального міста, справжнім кремлем-дитинцем, єдиним військово-адміністративним і культовим центром і, в свою чергу, центром тяжіння торгово-ремісничих поселень. З виникненням кремля-дитинця в кінці X—XI ст. почав формуватися оточуючий його посад — окольний град. У ході цього процесу найближчі до кріпості нагірні поселення гнізда, що раніше виконували роль центральних, перетворилися на посадські райони. Деякі з них, разом з новими торгово-ремісничими поселеннями, й утворили окольний град. Віддалені поселення гнізда в міру концентрації міської території навколо дитинця припинили своє існування. Такою уявляється трансформація «гніздового» планування поселень у властиву зрілому феодальному місту територіально-планувальну структуру з кремлем-дитинцем і посадом — окольним градом. З оформленням окольного града (посад) в рамках міських укріплень (що в основних центрах Середнього Подніпров'я мало місце на початку XI ст.) завершується становлення давньоруського міста¹⁵.

Простежимо цей процес у Чернігові, визначимо, як і коли поселення Кремля, Третяка, Єлецької гори і на Подолі (зокрема, нагірні) замінили кремль-дитинець і окольний град. «Дньешний град» (кремль-дитинець) і «град окольний» (посад) Чернігова вперше згадуються в літопису під 1078 р.¹⁶ Вали, що захищали ці райони, були зриті на початку XIX ст. Однак згідно з картами та топографічними описами міста XVII ст., а також за даними археологів, вдалося встановити їх планування і розміри охопленої ними території¹⁷. В XI ст. «дньешний град» займав південно-західну частину Кремля і мав площу 10,5 гектара, а «окольний град» — територію на північний захід від нього (включаючи Третяк) площею 45 га¹⁸. Проте археологічні дослідження залишків укріплень (ровів) цих районів не дали матеріалів для точного датування часу їх спорудження. Деякі дослідники будівництво кріпості — «града» на території Кремля схильні пов'язувати з періодом князювання в Чернігові Мстислава Володимировича (1024—1036 рр.)¹⁹. Цілком ймовірно, що згадувана кріпость — «град» під час возведення в північній частині Кремля Спаського собору (1036 р.) вже існувала, бо кам'яний храм — головний кафедральний собор міста — не могли спорудити поза укріпленнями у відкритому селищі. Однак, думаємо, що будівництво цього «града», очевидно, відбулося ще у 80—90-ті рр. X ст., коли в Середньому Подніпров'ї почалося масове спорудження подібних кріпостей. Згідно з літописними повідомленнями (988 р.) київський князь Володимир «...нача ставити городы... по Востри, и по Трубежеви, и по Суле, и по Стугне», і у тому числі «...по Десне»²⁰. Тоді, як відомо, були побудовані кремлі-дитинці у Києві та інших містах Руської землі, навіть менш значних, ніж Чернігів, — у Переяславі, Білгороді, Вишгороді. З періодом князювання Мстислава (1024—1036 рр.) більш вірогідно зв'язати спорудження укріплень окольного града, що відображає вже наступний етап зростання території міста.

¹⁵ Н. Н. Воронин, П. А. Раппопорт. Назв. праця, стор. 15.

¹⁶ ПВЛ, ч. I, стор. 132—133.

¹⁷ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 9—14; В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП УРСР, стор. 6—7.

¹⁸ А. А. Карнабед. Планировка и застройка Чернигова, Л., 1974, стор. 8—9.

¹⁹ В. А. Богусевич. Про топографію древнього Чернігова, стор. 120—125.

²⁰ ПВЛ, ч. I, стор. 83.

Кріпость—«град», споруджена, як гадаємо, в кінці X ст. на площі чернігівського Кремля, стала територіальним і суспільно-політичним центром, справжнім дитинцем міста. З його виникненням почалося формування посаду Чернігова — окольного града. Західна частина останнього утворилася із сусіднього з Кремлем древнього поселення на Третьяку. В XI—XIII ст., за археологічними даними, воно являло собою типовий торгово-ремісничий район²¹. Північно-східну частину окольного града займало нове торгово-ремісниче поселення, що виросло навколо кремля-дитинця вже після його виникнення. Про пізнє походження цього району, на відміну від поселення на Третьяку, свідчать археологічні дослідження²². Згідно з описами Чернігова XVIII ст., місцевість, яка лежить на північ від Кремля, між Третьяком і Стрижнем, називалася «Могилки», тому що «в древности тут место могил (курганів. — В. М.) стояло»²³. В ході освоєння території цього курганного дохристиянського кладовища й утворилася північно-східна частина окольного града.

З виникненням дитинця на Кремлі поселення на Єлецькій горі втратило значення центрального, а на початку XI ст. життя на цьому, найбільш віддаленому від кремля-дитинця, відрогові берега, очевидно, взагалі завмирає. Про це свідчить той факт, що Єлецька гора, на відміну від сусідньої території — Третьяка, не ввійшла в XI ст. до складу окольного града. Якби там в той час існувало поселення, то його також повинні були б укріпити і разом з тим довести рубежі окольного града до глибоких Холодних ярів, які огинають Єлецьку гору із заходу. На користь думки, що в XI ст. Єлецька гора перебувала за межами міської забудови, свідчить і літопис. Згідно з цим джерелом, там у 1069 р. поселився монах Києво-Печерського монастиря Антоній, «ископавъ печеру, ту ся всели»²⁴. На цьому місці він разом з чернігівським князем Святославом Ярославичем заснували монастир Богородиці Єлецької²⁵, напевно, замський. Його назва — «Єлецький» — може свідчити про існування в той час на горі ялинового бору²⁶. Очевидно, тільки в XII ст. територія Єлецької гори ввійшла до складу зростаючого «верхнього міста» Чернігова, його найбільшого посадського району, так званого «передгороддя».

Поселення на чернігівському Подолі після утворення дитинця на Кремлі продовжувало існувати, але внаслідок перебудови міської території його значення зменшилося. Дослідники висловлювали думку, що чернігівський Поділ, як і київський, протягом усього домонгольського часу був основним торгово-ремісничим районом міста²⁷. Проте таке твердження, як гадаємо, справедливе лише для IX—X ст. В XI ст. ця роль перейшла до окольного града Чернігова, а в XII ст. — до «передгороддя». Укріплення Подолу досі не виявлені, однак цей район явно мав поступатися за розмірами кожній з вищезгаданих нагірних частин міста. Розвиток поселення в заплаві Десни із сходу і півдня, як з'ясувалося, був обмежений рікою Стрижнем, що омивала в дав-

²¹ В. А. Богусевич. Археологічні розкопки в Чернігові в 1949 та 1951 рр., АП УРСР, стор. 7—11.

²² В. А. Богусевич. Про топографію древнього Чернігова, стор. 123.

²³ М. Е. Марков. Назв. праця, стор. 23.

²⁴ ПВЛ, ч. I (під 1074 р.), стор. 128.

²⁵ Там же.

²⁶ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 9.

²⁷ В. А. Богусевич. Про топографію древнього Чернігова, стор. 120—125; його ж. Отчет об археологических раскопках древнего Чернигова 1949 г.—Научный архив Института археологии АН УРСР, інв. № 1052, стор. 6.

нину Поділ і впадала до озера Млиновище²⁸. Значне ж поширення площі Подолу — торгово-ремісничого посаду — в західному напрямі, тобто в бік від дитинця на Кремлі, не уявляється можливим. Після утворення на Кремлі дитинця міста основна посадська територія почала концентруватися на північний захід від нього, на плато високого берега Десни між Стрижнем і Холодними ярами.

Таким уявляється в Чернігові перехід від «гніздового» планування поселень, успадкованого від первіснообщинної епохи, до планування, властивого зрілому феодальному місту з ядром-дитинцем, оточеним посадом — окольным градом. Початок цього процесу в Чернігові (утворення в кінці X ст. кремля-дитинця) та його закінчення (будівництво на початку XI ст. окольного града) збіглися за часом з аналогічним — у Києві. З оформленням їх, що, як зазначалося вище, свідчить про остаточне становлення феодального міста, період генезису Чернігова можна вважати завершеним.

²⁸ В. А. Богусевич. Древній Чернігів за археологічними даними, стор. 58.

Борці за щастя народу

С. В. КОЛЬЦОВ (Воронеж)
КОМКОР М. М. КРИВОРУЧКО

Уславлений командир кавалерійського корпусу Микола Миколайович Криворучко належав до числа тих перших радянських військових

діячів, які, не маючи вищої спеціальної освіти і керуючись лише пролетарською свідомістю і непримиренною ненавистю до експлуататорського ладу, вели за собою народні маси на бій за Радянську владу. «В них багато самобутнього, багато дивацтв, їм часто не вистає теоретичної підготовки, але справу свою вони знають і люблять усією душею»¹, — говорив про них Й. Е. Якір.

М. М. Криворучко народився 6 грудня 1887 р. у селі Березняки Черкаського повіту Київської губернії. Закінчив церковно-приходську школу. Наймитував у місцевих багатіїв, був пастухом, потім — пекарем у Катеринославі, вантажником на Амурі, будував залізницю Оренбург—Ташкент, працював на шахтах Кривого Рога і Донбасу.

У жовтні 1908 р. М. М. Криворучко був мобілізований до царської армії і зарахований до 12-го уланського Белгородського полку. Як зразкового солдата його направляють в учбову команду, через рік надають звання молодшого, а згодом — старшого унтер-офіцера і призначають вахмістром ескадрону. У 1914 р. він закінчив школу підпрапорщиків.

Любневу революцію М. М. Криворучко зустрів в окопах першої світової війни на румунському фронті. Під впливом підпільної більшовицької організації він включається в революційну боротьбу. У полку під його керівництвом створюється революційне ядро.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції М. М. Криворучко відкрито виступає проти полкового начальства, яке перейшло на

¹ Командарм Якір. Воспоминания друзей и соратников, М., 1963, стор. 9.

бік контрреволюції, і створює партизанський загін для боротьби за владу Рад. З листопада 1917 р. по квітень 1919 р. цей загін підтримував народні повстання у Херсонській губернії. Серед операцій цього періоду слід відзначити роззброєння карального загону австрійців, розташованого у маєтку поміщика Флоринського. Навесні 1918 р. загін Криворучка під селом Волоконівка захопив у гетьманців 2 гармати, 4 кулемети і обоз. Влітку за завданням Одеського обласного комітету більшовицької партії загін, захопивши станції Чубівка та Лукашівка, пустив під укіс німецькі ешелони з військовими вантажами². В той же час загін Криворучка веде напружену боротьбу з бандами, які лютували на півдні України.

У червні 1919 р. загін Криворучка разом з партизанськими загонами, що діяли у районі Одеси, Тирасполя, Бірзули і Рибниці, влився у 45-у стрілецьку дивізію регулярної Червоної Армії. Як командир ескадрону кавалерійського дивізіону М. М. Криворучко за доблесні дії був нагороджений Реввійськрадою XII армії іменним срібним портсигаром³. У складі 45-ої стрілецької дивізії ескадрон Криворучка бився проти військ Юденича. У жовтні 1919 р. М. М. Криворучко вступив до лав партії більшовиків.

Коли в січні 1920 р. наказом по 45-ій стрілецькій дивізії було сформовано кавалерійську бригаду під командуванням Г. І. Котовського, М. М. Криворучко був призначений помічником командира 2-го кавалерійського полку, згодом — командиром полку, помічником командира бригади⁴.

Бригада Котовського вписала славні сторінки в історію червоної кінноти, борючись проти денікінців, петлюрівців, білополяків, махновців, антоновців, тютюнниківців. В цих боях особливо виявився талант М. М. Криворучка як командира, його залізна воля, кипуча енергія, вміння вести за собою бійців. «Здивувати — значить перемогти» — було девізом хороброго командира. Він вміло використовував відмітну властивість кінноти — її рухливість — і несподівано для противника нападав на нього з флангів і тилу.

Свій перший орден Червоного Прапора М. М. Криворучко одержав за заслуги в боях проти петлюрівців на білопольському фронті. У бойовій реляції відзначається: «Визначною особистою хоробрістю і відвагою, своєчасною ініціативою, рішучістю в найнебезпечніші моменти бою, під дощем артилерійського і кулеметного вогню він вів за собою полк і піхоту, яка йшла слідом за кавбригадою, стрімкою атакою відкидав кількісно переважаючу піхоту і кавалерію противника і переслідував її до повного знищення. У багатьох боях за особистою ініціативою проривався в тил великих сил противника, несподіваністю появи і швидкістю атаки викликав паніку і, передбачаючи наміри противника, зривав його операції»⁵. Другим орденом Червоного Прапора він був нагороджений за заслуги в боях проти антоновців на Тамбовщині.

У складі 9-ої Кримської кавалерійської дивізії бригада брала участь у ліквідації банди Тютюнника. Коли в грудні 1921 р. бригада виділилася із складу дивізії, командиром її було призначено М. М. Криворучка. У 1922 р. він — командир Бессарабської кавалерійської дивізії, що сформувалася з бригади, а після загибелі Г. І. Котовського — командир 2-го кінного корпусу.

² «Летопись революции», № 1, 1927, стор. 75—81.

³ Центральний державний архів Радянської Армії (ЦДАРА), послужний список М. М. Криворучка, № 246—784.

⁴ Там же.

⁵ ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 523, арк. 116.

Під чуйним і вимогливим керівництвом командуючого військами Й. Е. Якіра зростає його культурний рівень і воєнна майстерність. У 1924 р. Криворучко вчиться на курсах удосконалення командного складу у Москві, а у 1933 р. закінчує трирічне навчання в Особливій групі при Академії ім. Фрунзе. Під практичні знання була підведена теоретична база. В атестації на М. М. Криворучка після закінчення Особливої групи відзначалося: «Академічний курс засвоїв цілком задовільно, тактично зріс, розширив свій кругозір. Штабну роботу засвоїв добре, ознайомився з методикою підготовки бійця і командира. Цілком відповідає посаді командира — єдиноначальника кавалерійського корпусу...»⁶.

В 1935 р., у дні святкування 15-річного ювілею дивізії, М. М. Криворучка було нагороджено орденом Леніна. Він був членом ЦВК і ВУЦВК, членом Військової Ради, Заступником командуючого військами КВО по кавалерії. Єдиному з усіх командирів корпусів Правобережної України йому було присвоєно звання полковника.

М. М. Криворучко — народжений революцією командир нового типу, сила якого полягала у безмежній відданості справі Леніна, у непорушному зв'язку з бійцями, з усім народом.

---

⁶ Центральний архів Міністерства Оборони СРСР, особиста справа М. М. Криворучка.

На допомогу викладачу історії

ВРАХУВАННЯ ПРОФІЛЮ ВУЗУ В ПРОЦЕСІ ВИКЛАДАННЯ ІСТОРІЇ КПРС

Висуваючи нові завдання в галузі ідеологічної роботи партії, XXV з'їзд КПРС поставив вимогу перед працівниками ідеологічного фронту здійснювати «...комплексний підхід до постановки всієї справи виховання, тобто забезпечення тісної єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання з урахуванням особливостей різних груп трудящих»¹.

На необхідність врахування особливостей аудиторії наголошується також у постановах ЦК КПРС «Про підвищення ролі усної політичної агітації у виконанні рішень XXV з'їзду КПРС» та «Про стан і заходи поліпшення лекційної пропаганди»². Важливість диференційованого підходу в політико-виховній роботі підкреслюється і в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»³, у книгах Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва «Мала земля», «Відродження», «Цілина», в його двотомній праці «Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС» та ін. І це цілком закономірно. Адже В. І. Ленін вказував, що вся ідеологічна діяльність, усі форми політичної освіти, оволодіння науковим комунізмом повинні будуватися з урахуванням специфіки кожної категорії трудящих, їх інтересів і запитів⁴. Це ленінське положення є аксіомою і для викладачів. Володимир Ілліч відзначав, що «...інженер прийде до визнання комунізму не так, як прийшов підпільник-пропагандист, літератор, а через дані своєї науки, що по-своєму прийде до визнання комунізму агроном, по-своєму лісівник і т. д.»⁵.

На це ж звертали увагу М. І. Калінін, А. В. Луначарський, Н. К. Крупська. «У кожному вузі, — говорив Михайло Іванович, — потрібно будувати викладання марксизму-ленінізму з урахуванням особливостей його профілю»⁶. І цілком закономірно, що тепер, коли партія поставила завдання про дальше вдосконалення навчально-виховного процесу у вищій школі, серед багатьох методичних проблем викладання історії КПРС дедалі вагомніше місце повинно займати врахування профілю вузів.

У пропонованій статті робиться спроба систематизувати досвід вивчення історії партії з урахуванням профілю вузу, набутий кафедрами історії КПРС вузів республіки, зокрема, Кіровоградського педагогічного інституту ім. О. С. Пушкіна.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83 (підкреслення автора).

² «Радянська Україна», 5 березня 1978 р.

³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 259; т. 21, стор. 20.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 42, стор. 333.

⁶ М. І. Калінін. Избранные произведения, т. 3, М., 1962, стор. 378.

На нашу думку, цей досвід свідчить, що такий методичний підхід до вивчення зазначеного курсу дає можливість найбільш повно розкрити багатогранну діяльність і керівну роль Комуністичної партії, її творчу роботу по будівництву нового суспільства. Крім того, він сприяє глибшому усвідомленню студентами високого покликання радянської школи в суспільному житті, що зафіксовано в Конституції СРСР.

Використання викладачами історії КПРС конкретного і близького студентам за профілем їх спеціальності матеріалу розвиває в них науково-пізнавальний інтерес до вивчення історії нашої славної Комуністичної партії, дає змогу у дохідливій формі донести до молоді теоретичні проблеми курсу історії КПРС.

Врахування профілю вузу у викладанні історії КПРС сприяє вихованню у студентів любові до обраної професії. Як підкреслив товариш Л. І. Брежнев у своїй промові на Всесоюзному зльоті студентів 19 жовтня 1971 р., «вчення марксизму-ленінізму — це основа, невід'ємна складова частина знань спеціаліста будь-якого профілю»⁷. У зв'язку з цим в постанові ЦК КПРС «Про роботу в Московському вищому технічному училищі ім. М. Е. Баумана і Саратовському державному університеті ім. М. Г. Чернишевського по підвищенню ідейно-теоретичного рівня викладання суспільних наук» наголошено, що кафедрам суспільних наук необхідно тісніше пов'язувати навчальний процес із завданнями профілюючих кафедр по підготовці молодих спеціалістів⁸.

Зв'язок викладання історії КПРС з профілем вузу є однією з умов виховання професійної гордості і формування такої важливої риси майбутнього вчителя, як почуття партійності, яке допоможе йому завжди займати правильну активну життєву позицію, неухильно підносити рівень своєї громадсько-політичної діяльності. Саме на це спрямовує педагогів постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл і підготовки їх до праці» (1977 р.), в якій наголошується на необхідності «проводити систематичну і цілеспрямовану роботу по вихованню у студентів і учнів глибокої поваги до професії вчителя, почуття громадянського обов'язку і відповідальності за роботу в школі»⁹. Практика показує, що зв'язок з профілем вузу має враховуватися при здійсненні всіх форм навчального процесу (лекцій, семінарів, консультацій, екзаменів), а також заходів позаурочної роботи. Разом з тим слід застерегти, що профілюючий матеріал не повинен відсувати на задній план виклад загальних теоретичних положень. Важливо також, щоб дібраний для зв'язку з профілем матеріал не повторював програмний матеріал інших, профілюючих дисциплін.

Як практично на кафедрі пов'язується процес вивчення історії КПРС з профілем педагогічного вузу? Уже в першій темі курсу історії КПРС — «Початок робітничого руху і поширення марксизму в Росії» (1883—1894 рр.)» — при вивченні діяльності революційних демократів як попередників російської соціал-демократії, викладач звертає увагу студентів на те, що насамперед демократичні ідеї проникали в середовище вчительства, найпрогресивніші верстви якого, пізнавши марксизм, самі вносили в пролетарський рух його ідеї, ставали на шлях свідомої революційної боротьби. Демократичних, прогресивних поглядів дотримувався, зокрема, батько В. І. Леніна — інспектор народних училищ І. М. Ульянов. Під час розгляду питання про початок революційної

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 408.

⁸ «Радянська Україна», 25 червня 1974 р.

⁹ «Радянська Україна», 29 грудня 1977 р.

діяльності Володимира Ілліча підкреслюється, що він народився й виховувався в родині педагога. Завдяки передовим поглядам батька, як педагога, домашня атмосфера позитивно впливала на формування світогляду В. І. Леніна. Викладач нагадує також студентам про те, що Н. К. Крупська, друг і соратник Володимира Ілліча, почала революційну діяльність, працюючи вчителькою робітничих недільних шкіл Петербурга.

Відзначаючи у другій темі — «Боротьба за створення марксистської партії в Росії. Утворення РСДРП. Виникнення більшовизму (1894—1904 рр.)», — що Росія на початку ХХ ст. була вузлом суперечностей світового імперіалізму і їй були притаманні всі типові соціально-економічні суперечності тодішнього світу, педагоги кафедри підкреслюють: культура, освіта, як і весь устрій тодішньої Росії, також були сповнені суперечностей. Так, російська культура дала світові класичні зразки літератури, мистецтва, науки, і в той же час три чверті населення країни було неграмотним. Студентам пропонується стаття В. І. Леніна «До питання про політику міністерства народної освіти» (1913 р.), де вказується, що за царизму близько чотирьох п'ятих дітей і підлітків було позбавлено будь-якої можливості вчитися, і зроблено висновок: «...Росія не тільки бідна, вона — злиденна, коли йде мова про народну освіту»¹⁰. Тут же розкриваються причини такої злиденності і вказується вихід з неї. «Росія з авжди залишиться бідною і злиденною щодо видатків на освіту народу, — писав Володимир Ілліч, — поки народ не просвітиться настільки, щоб скинути з себе гніт кріпосників-поміщиків»¹¹.

Вказана ленінська стаття широко використовується не тільки на учбових заняттях, а й у студентських наукових гуртках, на політінформаціях, при підготовці теоретичних конференцій тощо. Зміст цієї статті підводить студентів до розуміння необхідності соціалістичної революції, оскільки корінні зміни в галузі народної освіти, як і в галузях політичній та економічній, можливі лише в результаті її здійснення.

Особливо ефективно використовується профілюючий матеріал у прсблемних лекціях. Так, при вивченні теми «Створення партії нового типу», роз'яснюючи зміст Програми РСДРП, прийнятої на ІІ з'їзді партії в 1903 р., викладачі відмічають, що партія вже тоді чітко і ясно виклала свої погляди і мету в галузі народної освіти. У зв'язку з цим звертається увага студентів на необхідність глибокого засвоєння пунктів 8 і 14 Програми, де сказано, що РСДРП після повалення царського самодержавства повинна прагнути до створення демократичної республіки, яка забезпечила б безплатну й обов'язкову, загальну і професійну освіту для дітей обох статей до 16 років, з правом навчання рідною мовою¹². І цілком доречно ставиться перед студентами запитання: «Які завдання в галузі народної освіти викладені у другій і третій партійних Програмах?» Окремим студентам доручається підготувати повідомлення «Завдання партії в розвитку народної освіти в трьох Програмах партії». Майбутні педагоги з особливим інтересом обговорюють це питання на черговому семінарському занятті.

На лекції «Піднесення революційного руху в країні в 1910—1914 рр. VI (Празька) конференція РСДРП», з'ясовуючи причини наростання революційної кризи, поряд з характеристикою становища робітників і селян, викладачі говорять і про матеріально-правове становище сіль-

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 123, 125.

¹¹ Там же, стор. 125.

¹² Див.: КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (далі — КПРС в резолюціях...), т. 1, К., 1978, стор. 62.

ського вчителя в царській Росії. Для цього використовують уже згадану статтю В. І. Леніна «До питання про політику міністерства народної освіти», в якій зазначається: «Народні вчителі голодують і мерзнуть в нетоплених і майже нежилых хатах. Народні вчителі живуть разом з худобою, яку селяни взимку беруть до хати. Народних учителів цькує кожний урядник, кожний сільський чорносотенець або добровільний охраннык і шпик, не кажучи вже про причіпки і переслідування з боку начальства»¹³.

При вивченні діяльності Комуністичної партії в перші роки Радянської влади наголошується, що партія з'єднувала воедино завдання економічного і культурного розвитку нашої країни, підкреслюється, що В. І. Ленін надавав питанням народної освіти особливого значення, націлюючи всі радянські організації на необхідність вишукування коштів для розширення мережі шкіл. Уже в березні 1918 р. у статті «Чергові завдання Радянської влади» Володимир Ілліч зауважував, що «...без більш або менш розвинутої мережі закладів народної освіти...»¹⁴ не можна розв'язати завдань обліку й контролю за виробництвом і розподілом продукції та обліку продуктивності праці. Уже тоді, на зорі Радянської влади, В. І. Ленін назвав учительство головною армією соціалістичної освіти, закликав його пов'язувати свою діяльність з партією, з її ідеями. Цьому ленінському заповітові народні вчителі були і залишаються нині вірними. Боротьба за справу партії стала метою і змістом їх життя.

Профіль педагогічного вузу вимагає, щоб студенти усвідомили, яке місце Комуністична партія відводила школі після перемоги Великого Жовтня в соціалістичному будівництві. У зв'язку з цим велика увага приділяється розділу «В галузі народної освіти» другої партійної Програми, прийнятої в березні 1919 р.; розкривається велич тих завдань, які були визначені Програмою. Вони полягали насамперед у тому, щоб «...довести до кінця розпочату з Жовтневої революції 1917 р. справу перетворення школи із знаряддя класового панування буржуазії в знаряддя повного знищення поділу суспільства на класи, в знаряддя комуністичного переродження суспільства»¹⁵. З'ясовуючи суть цих завдань, В. І. Ленін неодноразово говорив: якщо метою освіти при капіталізмі було виховати послужливих холопів і тямущих робітників, то метою школи соціалістичного суспільства є навчити людей, щоб вони самі управляли всією промисловістю, всім виробництвом і культурним життям країни¹⁶. Водночас наголошується на словах Програми партії про те, що в період диктатури пролетаріату «...школа повинна бути не тільки прсвідником принципів комунізму взагалі, а й провідником ідейного, срганізаційного, виховного впливу пролетаріату на напівпролетарські і непролетарські верстви трудящих мас з метою виховання покоління, здатного остаточно встановити комунізм»¹⁷. Говорячи про це, викладач підкреслює, що партія, поставивши своїм найближчим завданням запровадити безплатну й обов'язкову загальну і політехнічну освіту для всіх дітей до 17 років, визнала необхідним забезпечити широкий доступ в аудиторії вищої школи для всіх бажаючих учитися і насамперед для робітників¹⁸.

Під час вивчення вищевказаних питань курсу історії КПРС в педагогічному вузі доцільно розкрити ленінське положення про роль учи-

¹³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 23, стор. 125.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 36, стор. 124.

¹⁵ КПРС в резолюціях..., т. 2, К., 1979, стор. 47.

¹⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 74—75, 504.

¹⁷ КПРС в резолюціях..., т. 2, стор. 47.

¹⁸ Див.: там же, стор. 48.

теля у створенні нової, радянської школи. У цьому зв'язку звертається увага студентської аудиторії на розроблені партією і В. І. Леніним заходи, які сприяли формуванню нових за своїм світоглядом кадрів учителів¹⁹. Разом з тим треба було залучити на бік Радянської влади і старе вчительство, забезпечити підтримку ним політики Комуністичної партії.

У лекції з десятої теми — «Партія в боротьбі за відбудову народного господарства. Утворення СРСР (1921—1925 рр.)», — говорячи про мобілізацію Комуністичною партією трудящих на відбудову народного господарства в 1921—1925 рр., викладач відзначає, що вже тоді практично почався наступ на фронті культури й народної освіти. Першим етапом цього наступу стала боротьба за ліквідацію неписьменності. По всій країні були відкриті тисячі шкіл лікнепу, рік у рік розширювалася мережа загальноосвітніх закладів. У 1925 р. половина дітей шкільного віку вже була охоплена початковим чотирирічним навчанням. Для того часу це було досягненням²⁰. У процесі вивчення теми наголошується, що радянські учителі були вірною опорою партії в боротьбі за соціалістичну освіту й культуру. Своєю беззавітною працею вони допомагали створювати нову, радянську школу, несли в народ високі комуністичні ідеали, знання, самовіддано боролися з неписьменністю, неучтвом, темрявою, брали активну участь у будівництві нового життя, не лякаючись куркульських погроз і куль.

Великі можливості для зв'язку викладання історії КПРС з профілем педагогічного вузу відкриваються при вивченні ленінського плану побудови соціалізму в СРСР. Висвітлення в цій темі завдань культурної революції як однієї з основних ланок у створенні нового суспільства поєднується з розповіддю про роль школи і радянського вчительства в її здійсненні. Тут важко переоцінити необхідність детального аналізу і глибокого вивчення однієї з останніх ленінських статей — «Сторінки з щоденника», в якій відзначається: «Народний учитель повинен у нас бути поставлений на таку висоту, на якій він ніколи не стояв і не стоїть і не може стояти в буржуазному суспільстві»²¹. Партійним і радянським органам В. І. Ленін рекомендував зробити народних учителів, зокрема на селі, опорою радянського ладу, щоб відвернути через них селянство від союзу з буржуазією і привернути їх до союзу з пролетаріатом²². У цій же статті Володимир Ілліч переконливо, на основі аналізу статистичних даних, показав, яку тяжку спадщину в галузі народної освіти залишило царське самодержавство, і поставив перед органами народної освіти завдання добитися загальної грамотності населення. Під час викладу даного матеріалу акцентується: суцільна грамотність — це не тільки вміння читати і писати, а й засіб залучення широких мас трудящих до активної, свідомої участі у громадському і політичному житті. Тут доречно навести ленінське положення про те, що неписьменна людина стоїть поза політикою і не може бути активним будівником комунізму. Отже, майбутні вчителі мають переконатися, що школа є не лише резервуаром, з якого учні черпають знання, але й виконує великі соціальні, політичні функції в радянському суспільстві.

Практика підтвердила, що тільки проблемна лекція може забезпечити максимальне засвоєння студентами цієї важливої теми. Адже спеціально відведеного на її вивчення часу не вистачає навіть на висвітлен-

¹⁹ Див.: там же, стор. 49.

²⁰ Див.: Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 216.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 45, стор. 348.

²² Див.: там же, стор. 348—349.

ня основних питань. Проблемний же виклад дає можливість заощадити час, оскільки деякі програмні положення можна не розкривати, а замість цього поставити ряд питань, які студенти повинні з'ясувати, готуючись до семінарського заняття. Наприклад, на вивчення ленінської статті «Сторінки з щоденника» викладач націлює студентів постановкою питань: «В. І. Ленін про тяжку спадщину в галузі народної освіти, що дісталася від дореволюційної Росії». «В. І. Ленін про народного вчителя» й ін. Така організація навчального процесу заохочує студентів до вивчення ленінських творів і сприяє творчому їх засвоєнню, бо в цій пошуковій роботі над творами вони почувають себе дослідниками.

На семінарському занятті заслуховуються студентські реферати з теми «Ленінські принципи системи народної освіти» або «Розробка В. І. Леніним програми розвитку народної освіти в нашій країні». При їх підготовці студентам рекомендується використовувати, поряд з ленінськими працями, матеріали газети «Правда» та педагогічної періодичної преси (наприклад, «Советской педагогики», «Учительской газеты», «Радянської школи», «Радянської освіти»). У рефератах розкриваються становлення і розвиток нової, соціалістичної педагогіки, як науки і практики, наводиться критика перекирвань буржуазними фальсифікаторами діяльності КПРС по створенню нової системи народної освіти і здійсненню культурної революції в нашій країні. Крім семінарського заняття, практикується також проведення контрольної роботи на тему: «В. І. Ленін про завдання культурної революції».

Положення Програми КПРС про радянську школу, як правило, розглядаються поряд з ленінськими думками про комуністичне виховання і комуністичну мораль. Досвід підказує, що місце радянської школи в комуністичному перетворенні суспільства стає зримішим для студентів, коли вимоги партії в галузі народної освіти вивчаються у взаємозв'язку з історичною промовою В. І. Леніна на III з'їзді РКСМ.

Проблемне вивчення матеріалу дає можливість поставити перед студентами питання, які допомагають їм краще усвідомити суть безсмертної ленінської промови, що стала дороговказом, програмою життя й діяльності Комуністичної Спілки Молоді. Зокрема, це такі питання: «В. І. Ленін про основні завдання комсомолу», «Як треба вчитися комунізму?», «В. І. Ленін про комуністичну мораль та її відмінність від буржуазної моралі», «Що значить стати справжнім комуністом?». Зміст цих питань студенти розкривають на Ленінських заліках, а також на конкурсах на краще знання ленінських творів, які присвячуються роковинам з дня народження В. І. Леніна і проводяться щороку в першій половині квітня. Як правило, студенти старанно, з інтересом готуються до цього традиційного конкурсу і проходить він завжди цікаво. Розкриваючи багатство ленінських ідей, вони розповідають про втілення цих ідей в життя у нашій країні під керівництвом Комуністичної партії, концентрують увагу на конкретних завданнях сьогодення.

Таким чином, уже початковий досвід застосування проблемного навчання показує, що в ньому закладені широкі можливості для реалізації вимог постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів» щодо піднесення світоглядницького спрямування навчально-виховного процесу, вироблення у студентів навичок самостійної підготовки доповідей, публічних виступів та вміння брати участь у творчих дискусіях, формувати необхідні якості майбутнього вихователя й організатора, пропагандиста комуністичних ідей²³. Безперечно, в успішному

²³ «Радянська Україна», 12 липня 1979 р.

розв'язанні цього завдання істотну роль відіграє гармонійне поєднання навчально-виховного процесу з організацією на високому рівні масових політико-виховних заходів у позанавчальний час.

Багато питань, роз'яснення яких потребує врахування профілю педагогічного вузу, є й у темах, присвячених боротьбі Комуністичної партії за соціалістичну індустріалізацію країни, колективізацію сільського господарства, здійснення культурної революції, перемогу і зміцнення соціалізму (1926 — червень 1941 р.). В ході роботи над цими темами розкриваються етапи підвищення освітнього рівня радянського суспільства: запровадження загальнообов'язкової початкової, неповної середньої і середньої освіти. Говориться також про громадсько-політичну роботу радянського вчительства, при цьому наводяться не тільки цифрові дані, а й приклади самовідданої діяльності окремих учителів на місцях. Так, при висвітленні боротьби партії проти куркульства в умовах масової колективізації розповідається про подвиг учителя Л. Л. Васильєва з с. Демидова Київської області, який став жертвою куркульського терору. Велике враження на студентів справляють його останні, адресовані сільським комсомольцям, слова: «Я загинув. Хлопці, не дайте пощади куркулям!».

При розкритті питання про торжество ленінської національної політики в період перемоги соціалізму важливо підкреслити, що вже з перших днів Радянської влади народна освіта формувалась і розвивалась з урахуванням багатонаціональності нашої країни, на твердих основах політики дружби народів. Слід окремо наголосити на тому, що 40 народностей СРСР здобули не тільки шкільну освіту, а й національну писемність, якої вони раніше не мали. На початок 1937 р. викладання в школах Країни Рад велося більш як 70 мовами. У всіх вузах навчалися 220 тис. представників трудящих різних народностей. При цьому доречно навести слова товариша Л. І. Брежнєва, з якими він звернувся на Всесоюзному зльоті до студентів: «У старий час, дорогі друзі, здобуття вищої освіти було доступне лише дуже небагатьом... І тільки наш соціалістичний лад широко відчинив двері учбових закладів перед дітьми робітників і селян»²⁴.

Під час лекцій і семінарських занять з теми «Комуністична партія — натхненник і організатор радянського народу у Великій Вітчизняній війні» відбуваються хвилюючі бесіди про полум'яний патріотизм і масовий героїзм радянських людей на фронтах війни, безсмертні подвиги підпільників і партизанів, про трудовий героїзм у тилу. Пов'язуючи навчальний матеріал цієї теми з профілем інституту, на конкретних прикладах викладач висвітлює подвиги радянських учителів, студентів, школярів. Називаються імена студентів, випускників і педагогів нашого інституту, які відзначилися на фронтах війни або ж були активними учасниками партизанського руху в тилу німецько-фашистських загарбників.

До семінарських занять окремі студенти готують реферати на теми: «Героїчні подвиги вчителів у період Великої Вітчизняної війни», «Учителі України в партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни», а на факультеті педагогіки і методики початкової освіти — «Піонери — герої Великої Вітчизняної війни». При підготовці рефератів максимально використовуються приклади самовідданої боротьби патріотів Кіровоградщини. Завдяки цьому водночас розв'язується і проблема використання місцевого матеріалу, що також має велике виховне значення.

²⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 3, стор. 404.

Ця тема курсу містить у собі невичерпний матеріал не тільки для військово-патріотичного, а й для професійного виховання майбутніх учителів. Розкриваючи її, викладач наводить конкретні приклади того, як вірні своєму покликанню ленінградські вчителі не припиняли занять і в найважчі дні блокади рідного міста. Він розповідає й про інших шкільних педагогів, що з власної ініціативи організовували навчання дітей в партизанських загонах і навіть у фашистських концентраційних таборах. Згадує і про те, як, допомагаючи фронтові, радянські вчителі з особистих заощаджень здавали кошти на танкову колону «Народний учитель», ставали організаторами опікунства над дітьми фронтовиків і сиротами.

Спиняючись на заходах партії по відбудові народного господарства в районах, визволених від фашистських окупантів, викладач не може не згадувати про труднощі, які доводилося переборювати радянським вчителям під час організації навчання дітей в умовах воєнного часу. Неоціненну допомогу школам Української РСР подали тоді працівники народної освіти Російської Федерації та інших братніх республік у створенні та зміцненні навчально-матеріальної бази шкіл, забезпеченні їх кадрами, підручниками тощо.

Яскравим свідченням братерського ставлення російського та інших народів до українського народу було відкриття у східних областях СРСР у 1941—1942 рр. шкіл і окремих класів для вивезених з України дітей. У цих школах і класах викладання велося їх рідною мовою. Всі евакуйовані школярів, які навчалися в інших союзних республіках, в першу чергу забезпечували підручниками, зошитами, одягом та ін.²⁵

Надзвичайно широкі можливості для комуністичного виховання студентів містять у собі останні (XVII—XX) теми вузівського курсу історії КПРС. Охоплений в них період насичений такими подіями надзвичайної ваги, як XX—XXV з'їзди партії, жовтневий (1964 р.) і наступні пленуми ЦК КПРС, прийняття нової, третьої Програми партії і нової Конституції СРСР.

Діапазон виховного впливу партійних рішень, документів і матеріалів на студентів розширюється при пов'язуванні навчального матеріалу з профілем інституту. Зокрема, при вивченні питання про шляхи переростання соціалістичних суспільних відносин у комуністичні, використовуючи промову товариша Л. І. Брежнєва на Всесоюзному з'їзді вчителів, викладач відзначає, що такі важливі соціальні проблеми, як поступове стирання граней між містом і селом, між розумовою і фізичною працею розв'язуються багатьма шляхами — з допомогою механізації та автоматизації промислового виробництва, технічного переозброєння сільськогосподарської праці і ряду заходів, спрямованих на підвищення добробуту трудящих мас та скорочення робочого дня. Далі дуже слушно наводиться висловлювання Леонідна Ілліча. «Але найважливіше значення, — наголошує він, — має також нове піднесення свідченості і культури народу. І в цій великій справі наше суспільство насамперед спирається на школу... Особливо це стосується учительства, що працює на селі»²⁶.

Підкреслюється велика роль школи й учительства і при розгляді питання про формування людини комуністичного суспільства. Це може бути глибоко усвідомлено майбутніми педагогами, коли звернути їх увагу на те, що нині в нашій країні в основному завершено перехід до загальної середньої освіти. Доречно тут нагадати студентам, що у світогляді і переконаннях учня певною мірою виявляється світогляд і пе-

²⁵ «Радянська школа», 1972, № 12, стор. 23.

²⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 2, стор. 215.

реконтання самого вчителя. «...Праця вчителя, — говорив товариш Л. І. Брежнєв на Всесоюзному з'їзді вчителів, — тим цінна і прекрасна, що вона формує саму людину»²⁷. Це служить приводом до розмови про необхідність глибше оволодівати марксистсько-ленінською теорією, бо тільки в даному разі радянський педагог зможе успішно розв'язувати завдання у справі виховання нової людини.

Вивчаючи рішення XXV з'їзду КПРС і матеріали святкування 60-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, слід докладно спинитися на головних досягненнях, напрямках роботи і перспективах розвитку школи. Слова товариша Л. І. Брежнєва про те, що шлях, пройдений нашою державою за 60 років, дорівнює століттям, можна ілюструвати конкретними завоюваннями в галузі народної освіти (а вони досить переконливі!). Адже за цей час у країні створено струнку комплексну систему навчання і виховання підростаючого покоління. Наша соціалістична Вітчизна першою в світі завершила перехід до загальної середньої освіти; радянське суспільство по праву називають найосвіченішим на землі. Водночас звертається увага майбутніх учителів на вимоги до сучасної школи — школи суспільства розвинутого соціалізму, які випливають з рішень XXV з'їзду КПРС, положень Конституції СРСР та постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальше вдосконалення навчання, виховання учнів загальноосвітніх шкіл, підготовки їх до праці»²⁸. Оскільки Кіровоградський педагогічний інститут ім. О. С. Пушкіна готує кадри переважно для сільських шкіл, природно, наголошується на відповідальних завданнях учителів, які працюватимуть на селі. Водночас говориться про ленінське піклування партії і уряду про народного вчителя, про пільги, що їх надає держава педагогам сільської школи.

Для ефективнішого врахування майбутньої спеціальності студентів усі викладачі нашої кафедри закріплені за факультетами, де вони працюють протягом багатьох років.

Цілеспрямованому збагаченню лекцій та інших форм навчальних занять ідейно-політичним змістом сприяють також об'єднані засідання кафедри історії КПРС і профілюючих кафедр того чи іншого факультету, які проводяться регулярно. При рецензуванні текстів лекцій, методичних розробок та ін. відмічається, чи використані в них можливості врахування профілю інституту, факультету і майбутньої спеціальності студентів.

З урахуванням профілю вузу організовується робота по вивченню історії КПРС і з студентами-заочниками. Це відображено в методичних рекомендаціях для них, передбачено тематикою контрольних робіт і рефератів.

Як відомо, вивчення історії КПРС доповнюється цілим рядом заходів, які проводяться в позаучбовий час: політінформаціями, заняттями студентських наукових гуртків, громадсько-політичною практикою, у школі молодого лектора, науково-теоретичними і методичними конференціями та ін. Плани і тематика всіх цих позаучбових форм складається з урахуванням профілю педагогічного вузу.

Постійне цілеспрямоване врахування вимог майбутньої професії студентів сприяє успішному розв'язанню завдань, що їх ставлять Комуністична партія, наше суспільство перед сучасною школою і вчителем — вихователем підростаючого покоління.

П. М. БЕЗТАКА (Кіровоград)

²⁷ Там же, стор. 217.

²⁸ «Радянська Україна», 29 грудня 1977 р.

Наш календар

60-РІЧЧЯ ПЕРШОГО КОМУНІСТИЧНОГО СУБОТНИКА НА УКРАЇНІ

11 січня 1920 р. у Харкові відбувся перший на Україні комуністичний суботник. Трудящі використали мирний перепочинок, завойований в результаті розгрому Денікіна, білогвардійців та іноземних інтервентів, для відродження зруйнованого народного господарства. Комуністична партія, роз'яснюючи трудящим чергові завдання, закликала їх мобілізувати всі сили на боротьбу з розрухою.

«Причина наших перемог, — писав В. І. Ленін, — безпосереднє звернення нашої партії і Радянської влади до трудящих мас з указанням на всяку чергову трудність і чергове завдання; вміння пояснити масам, чому треба налягти з усієї сили то на один, то на другий бік радянської роботи в той чи інший момент; уміння піднести енергію, героїзм, ентузіазм мас, зосереджуючи революційно напружені зусилля на найважливішому черговому завданні»¹. Газета «Коммунист» закликала перетворити героїзм, виявлений у воєнний час, на героїзм мирної праці². В циркулярі ЦК КП(б)У до всіх партійних комітетів відзначалося, що після піврічного панування Денікіна на Україні необхідно напружити всі сили, щоб відновити мирне життя і зміцнити партійні організації республіки. З цією метою пропонувалось регулярно проводити комуністичні суботники і недільники, на яких всі члени партії повинні вести за собою безпартійні маси, показуючи приклад самовідданої комуністичної праці³.

Керуючись настановами ЦК КП(б)У і спираючись на досвід партійних комітетів РКП(б), губернські комітети КП(б)У приступили до організації комуністичних суботників. Для обліку і контролю при губкомах створювались спеціальні відділи і комісії.

Ініціаторами першого комуністичного суботника на Україні були більшовики Харкова. 7 січня 1920 р. Харківський губком КП(б)У на своєму засіданні розглянув питання про комуністичні суботники і запропонував райкомам КП(б)У Харкова виділити комуністів для їх організації.

Готуючись до першого суботника, Харківська партійна організація розгорнула широку агітаційну і пропагандистську роботу. 10 січня, напередодні суботника, газета «Коммунист» опублікувала лозунги і звернення Харківського губкому КП(б)У до трудящих із закликом виявити ініціативу і самовідданість у праці. «Комуністичні суботники, — говорилося у зверненні, — це вільна безплатна праця свідомих робітників і селян, які хочуть врятувати себе, свій народ і революцію від голоду, холоду і епідемій. ...Комуністичними суботниками називаються тому, що вони показують, якою повинна бути праця у комуністичному суспільстві. Не підневільною, не найменою, не прокляттям, а вільною, добровільною працею всіх для спільної справи»⁴.

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 287.

² «Коммунист», 10 січня 1920 р.

³ «Вопросы истории КПСС», 1958, № 4, стор. 139.

⁴ «Коммунист», 10 січня 1920 р.

Заклик Харківського губкому знайшов гарячий відгук серед комуністів, безпартійних робітників, червоноармійців. 11 січня 1920 р. о десятій годині ранку учасники комуністичного суботника з прапорами і оркестрами вирушили на товарну станцію, де приступили до розвантаження вагонів з продовольством, дровами, вугіллям. Робітники паровозобудівного заводу і залізничних майстерень підняли важкий пульманівський вагон, який зійшов з колії. Було очищено великий пакгауз і розвантажено состав з англійськими артилерійськими снарядами і патронами, який не встигли евакуювати денікінські банди⁵.

Після закінчення суботника його учасникам було зачитано привітання Губернського з'їзду голів повітових ревкомів, в якому підкреслювалось, що пролетаріат Харкова поклав початок великій справі будівництва нового суспільства.

Харківський губком зобов'язав усі повітові парткоми КП(б)У оперативно створити спеціальні відділи для проведення суботників і недільників, роз'яснення їх ролі і значення, залучення до них широких селянських мас. 1 березня 1920 р. губком прийняв рішення відрядити 70 товаришів у повіти для організації суботників і недільників⁶.

В міру того, як у комуністичних суботниках брали участь дедалі ширші верстви трудящих, вони набували більш організованих форм, охоплюючи всі галузі народного господарства.

Приклад комуністів Харкова наслідували партійні організації Києва, Катеринослава, Юзівки, Полтави, Одеси та інших міст Радянської України. 7 лютого 1920 р. відбувся перший суботник у Катеринославі, 8—у Києві, 15—у Донбасі і Пслтаві, 28 лютого—в Одесі, 28 березня—у Миколаєві.

Завдяки активній пропагандистській і організаторській діяльності комуністів суботники на Україні проводилися регулярно, до них залучалися все ширші маси трудящих. На кінець квітня 1920 р. у Харкові, Донбасі, Катеринославі, Одесі і Полтаві відбулося 64 суботники і недільники, в яких брало участь близько 70 тис. комуністів і безпартійних⁷.

Комуністичні суботники відіграли велику роль у боротьбі з розрухою. Тільки у великих промислових центрах України у 1920 р. було розвантажено і навантажено більш як 22 тис. вагонів, відремонтовано близько 200 паровозів і 500 вагонів, видобуто майже 1,5 млн. пудів вугілля, проведено багато інших робіт⁸.

Але роль комуністичних суботників не вичерпувалася тільки господарським, економічним значенням. Партія використовувала суботники і недільники як засіб виховання стійкості членів партії, перевірки їх відданості справі революції і соціалізму. Так, Харківський губком КП(б)У 27 лютого 1920 р. прийняв постанову про обов'язкову участь у суботниках усіх комуністів, незалежно від посади, яку вони займають⁹.

Комуністичні суботники сприяли підвищенню авторитету партії серед трудящих, зміцненню її зв'язків з масами. В. І. Ленін, відзначаючи величезне морально-політичне і виховне значення комуністичних суботників, закликав ретельно вивчати паростки нового, всіляко допомагати їх розвитку. У статті «Від першого суботника на Московсько-Казанській залізниці до всеросійського суботника-маївки» В. І. Ленін писав: «Ми зрушили з місця глибу нечуваної ваги... Ми будемо роки і десятиріччя працювати над застосуванням суботників, їх розвитком, поширенням, поліпшенням, вкоріненням у нрави. Ми прийдемо до перемоги комуністичної праці»¹⁰.

Великий почин знайшов гідне продовження у звершеннях ударних бригад перших п'ятирічок, у широкому розмаху стаханівського руху, у змаганні за звання ко-

⁵ «Коммунист», 13 січня 1920 р.

⁶ «Вопрсы истории КПСС», 1958, № 4, стор. 139—140.

⁷ Там же, стор. 141.

⁸ Там же, стор. 146.

⁹ Там же, стор. 147—148.

¹⁰ В. І. Ле н і н. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 101—102.

лективів і ударників комуністичної праці. Сьогодні мільйони радянських людей беруть участь у Всесоюзному соціалістичному змаганні за виконання завдань десятої п'ятирічки. Це яскраве підтвердження життєвої сили великого почину.

І. М. БОРОДАВЧЕНКО (Київ)

ЖУРНАЛІСТСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ М. І. ПОДВОЙСЬКОГО

(До 100-річчя з дня народження)

16 лютого 1980 р. минає 100 років з дня народження відомого радянського партійного і військового діяча, соратника В. І. Леніна Миколи Ілліча Подвойського.

Життя М. І. Подвойського — приклад самовідданого служіння Комуністичній партії, трудовому народу, справі комунізму. Його багатогранна революційна діяльність привертає пильну увагу радянських істориків¹. Однак досі мало дослідженою сторінкою життя М. І. Подвойського є його журналістська робота. Тим часом це — важлива грань діяльності одного з представників ленінської гвардії.

У журналістській біографії М. І. Подвойського важливе місце займає робота у легальному партійному видавництві «Зерно», яке було створене восени 1906 р. у Петербурзі і відіграло важливу роль у зміцненні зв'язків ЦК партії з місцевими партійними організаціями. Воно випустило у світ «Календарь для всех на 1908 год», одним з авторів якого був В. І. Ленін. Наприкінці 1907 р. було видано перший том творів В. І. Леніна «За 12 років», в який увійшли праці «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад», «Дві тактики соціал-демократії в демократичній революції». У квітні 1908 р. царська охрнка заборонила діяльність видавництва, а М. І. Подвойського було заарештовано. З липня 1911 р. він знову в Петрограді, працює в редакції більшовицької газети «Звезда».

Після Празької конференції РСДРП(б) М. І. Подвойський стає одним з організаторів «Правды». У період першої світової війни він, за дорученням ЦК партії, редагує легальний більшовицький журнал «Вопросы страхования». Програму діяльності журналу було викладено у редакційній статті першого номера. В ній зазначалося, що журнал висвітлюватиме питання не тільки страхування робітників у вузькому розумінні цього слова, а й умов їх праці і побуту, професійного руху та ін. Журнал «Вопросы страхования» активно сприяв згуртуванню революційних сил робітничого класу.

Одним з найважливіших завдань більшовиків було залучення солдатських мас на бік робітничого класу. М. І. Подвойський стає одним з керівників створеної з цією метою Військової організації партії, важливою ланкою роботи якої було видання газет для солдатів і матросів. Навесні 1917 р. було створено розгалужену мережу більшовицьких військових газет: «Солдатская правда» (Петроград), «Окопная правда» (Рига), «Голос правды» (Кронштадт), «Волна» (Гельсінгфорс) та ін.

М. І. Подвойський докладно зусиль для видання центральної військової газети більшовиків «Солдатская правда». Величезну допомогу в цій справі подавав В. І. Ленін². «Солдатская правда» зайняла гідне місце серед більшовицьких видань. В ній було опубліковано понад 60 статей і промов В. І. Леніна³. На її сторінках

¹ І. П. Лейберов. Пламенный солдат революции (Н. И. Подвойский), М., 1962; Е. П. Тарасов. Николай Ильич Подвойский (Очерк военной деятельности), М., 1964; Н. Т. Степанов. Военно-организаторская деятельность Николая Ильича Подвойского (ноябрь 1917—1920 гг.), М., 1974 та ін.

² Н. И. Подвойский. Год 1917, М., 1958, стор. 40.

³ Н. Мутовкин. «Солдатская правда» в Октябрьской революции, М., 1957, стор. 6.

виступали Я. М. Свердлов, Й. В. Сталін, Ф. Е. Дзержинський, М. І. Калінін та інші видатні діячі більшовицької партії.

М. І. Подвойський був не тільки редактором, а й одним з найактивніших кореспондентів цієї газети. Його публіцистична спадщина становить великий інтерес. Вона вражає різноманітністю тематики. Його статті висвітлюють злободенні питання міжнародного і внутріполітичного характеру. Показові у цьому відношенні назви статей: «Без рабочих и солдат у крестьян земли не будет», «Как надо устраивать социал-демократические организации на фронте и в тылу», «К событиям в связи с нотой правительства», «Заграничные социал-демократы в защиту т. Ленина», «Чего должны требовать рабочие в городских думах прежде всего», «Как думают генералы». Добре знаючи солдатську психологію, М. І. Подвойський писав статті з усіх питань армійського життя. Їм властиві ясність і стислість викладення, залучення великого фактичного матеріалу, глибина висновків.

Як керівник Військової організації РСДРП(б) М. І. Подвойський приділяв велику увагу політичному вихованню солдатських мас. В одній з редакційних статей він вказував, що солдати повинні організувати своє життя за прикладом революційних робітників. «Треба подумати про те, — писав він, — як налагодити своє життя в казармах так, щоб бути не гарматним м'ясом від революції, а свідомими борцями за свободу народу»⁴.

У своїх виступах в газеті він невтомно пропагував необхідність зміцнення союзу робітничого класу і селянства: «Якщо вдасться багатіям розбити робітників, то й селянам буде погано, тому що багатії всі сили спрямують у село і розіб'ють селян»⁵.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції М. І. Подвойський займається питаннями організації і будівництва збройних сил молоді Радянської держави. Його було також призначено головою редакційної колегії для видання нарисів «Красная Армия и Красный Флот». В особистому фонді М. І. Подвойського, який зберігається в ЦПА ІМЛ, багато його листів до учасників будівництва Червоної Армії і Флоту з питань написання нарисів⁶.

З 1924 р. за дорученням ЦК партії М. І. Подвойський — член колегії Істпарта при ЦК РКП(б). На цьому посту він провів велику роботу по організації збирання історико-партійних матеріалів, документів, що стосуються історії Жовтневої революції і громадянської війни, створення Радянських Збройних Сил.

Багато займається М. І. Подвойський видавничою роботою і у 30-ті роки. У ЦПА ІМЛ нами знайдено повний текст «Солдатской правды», перевиданий ним. До випуску подані примітки. У передмові М. І. Подвойський високо оцінює більшовицьку військову пресу. «Військові газети партії, — підкреслював він, — відіграли велику роль як у повороті найширших трудящих мас з шляху буржуазно-демократичної революції на шлях революції пролетарської, так і в дальшій підготовці їх на цьому шляху до збройного повстання, захоплення влади в свої руки і встановлення диктатури пролетаріату»⁷.

М. І. Подвойський вніс великий вклад у розвиток історико-партійної науки. Йому належить 15 дослідницьких праць, велика кількість брошур і статей з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни та інтервенції, з історії створення Червоної Армії.

До останніх днів життя М. І. Подвойський вірно служив Комуністичній партії і радянському народу. В його біографії нащадки завжди черпатимуть приклади мужності і відданості справі Великого Жовтня.

Н. М. ЯКУПОВ (Одеса), Ю. І. СУРАЙ (Одеса)

⁴ «Солдатская правда», 21 квітня 1917 р.

⁵ «Солдатская правда», 15 квітня 1917 р.

⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 146, оп. 1, од. зб. 23, арк. 80—86.

⁷ Там же, озд. зб. 130, арк. 3—4.

**ІСТОРИКИ
ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(До 175-річчя вузу)**

29 січня 1980 р. минуло 175 років з дня відкриття Харківського державного університету імені О. М. Горького — одного з найстаріших вищих навчальних закладів нашої країни. Заснований на початку минулого століття з ініціативи громадського діяча і вченого В. Н. Каразіна, університет, незважаючи на жорстокий гніт самодержавного ладу, на тиск реакційних сил, швидко став одним із значних центрів освіти на Україні. Серед його вихованців було багато відомих діячів науки й культури: видатний математик М. В. Остроградський, знаменитий біолог І. І. Мечников, славнозвісний поет П. П. Гулак-Артемівський, живописець Г. І. Семирадський та інші. Передові вчені університету і революційно настроєне студентство відстоювали прогресивні ідеї, брали активну участь у визвольному русі за демократизацію суспільства. У Харківському університеті в 1856 р. була створена та діяла одна з перших революційно-демократичних організацій — Харківсько-Київське таємне товариство. Коли ж на політичну арену вийшов робітничий клас, краща частина студентів разом з трудящими виступила проти гніту царизму, поміщиків і буржуазії.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції відкрила нові горизонти для розвитку Харківського університету. Завдяки турботам Комуністичної партії та уряду за роки Радянської влади ХДУ став великим, дійсно народним учбово-науковим закладом. Нині тут працює одинадцять основних факультетів, підготовчий — для іноземних громадян, підготовче відділення, де робітничі й колгоспна молодь готується вступати до вузу, факультет підвищення кваліфікації викладачів вузів і вчителів. В університеті навчається понад 12 тис. студентів, у тому числі на денному відділенні — понад 7 тис. чоловік (загалом за роки Радянської влади майже 55 тис. юнаків і дівчат — вихідців із сімей робітників, селян та народної інтелігенції — одержали дипломи Харківського державного університету й трудяться в народному господарстві, закладах науки та культури). Навчальну й наукову роботу в ХДУ організують і проводять 88 кафедр, які об'єднують 2800 викладачів і наукових співробітників, науково-дослідні інститути біології та хімії, астрономічна обсерваторія, обчислювальний центр, проблемні й галузеві лабораторії, ботанічний сад, Центральна наукова бібліотека.

Всією діяльністю університетського колективу керує партійна організація, у складі якої нині понад 1150 чоловік.

Комуністична партія і Радянський уряд високо оцінили вклад вчених ХДУ в розвиток науки, освіти, культури. У 1955 р. за великі заслуги в підготовці висококваліфікованих кадрів і в зв'язку з 150-річчям з дня заснування університету нагороджено орденом Трудового Червоного Прапора. У 1970 р. за досягнення високих показників у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна університет був удостоєний Почесної Грамоти ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради, а в 1972 р. на ознаменування 50-річчя утворення СРСР — нагороджений Ювілейним Почесним Знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС.

У цих високих урядових нагородах — частка праці й викладачів історичного факультету ХДУ. Його історія — історія самого університету. Вже в 1805 р. на відділенні словесних наук була створена кафедра історії, географії і статистики Російської держави. В 1850 р. на основі історико-філологічного відділення філософського факультету було організовано історико-філологічний факультет.

В умовах романовської монархії в університетах, у тому числі й Харківському, пануючою була реакційна дворянська ідеологія. Деякі викладачі, використовуючи історичні матеріали, намагалися всіляко обгрунтувати й навіть виправдати існування царського самодержавства. Але разом з тим серед істориків були вчені, які написали цінні наукові праці й висловили ряд прогресивних ідей. Одним з них був випускник, а потім професор університету І. І. Срезневський, який став видатним істориком, філологом, фольклористом, палеографом, засновником вітчизняного сло-

в'язнознавства. Поряд з історією слов'ян, пам'ятками, давньоруського літописання він широко вивчав і проблеми історії України, насамперед боротьбу українського народу проти іноземних загарбників — польських, татарських, шведських, підкреслюючи її справедливий характер.

Широке коло питань історії Росії, України й Польщі розробляв М. І. Костомаров — вихованець Харківського університету.

Значний вклад у розвиток буржуазної історичної науки кінця XIX — початку XX ст. зробив професор Д. І. Багалій. Він досліджував історію Слобідської, Лівобережної й Південної України XV — XVIII ст.

У галузі загальної історії відомим спеціалістом став професор В. П. Бузескул. Його праці з історії стародавньої Греції, джерелознавства й історіографії античності здобули всесвітню славу.

Блискучу сторінку в історію славістики вписав болгарський і російський історик М. С. Дринов, який понад 30 років працював професором слов'язнознавства в Харківському університеті. Він розробляв питання історії південнослов'янських народів, зокрема заселення Балканського півострова слов'янами і т. п.

Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції історики Харківського державного університету продовжили найкращі традиції своїх попередників, досягли значних успіхів у вивченні як вітчизняної, так і зарубіжної історії.

В ході становлення нової історичної науки, у боротьбі з ворожими, зокрема буржуазно-націоналістичними теоріями, формувалося нове покоління вчених — вихованців радянської школи, які стояли на марксистсько-ленінських позиціях. Представники його (І. Д. Бойко, С. М. Королівський, А. І. Козаченко, М. Є. Редін, А. Д. Скаба, М. І. Свідзінський, А. Г. Слюсарський, К. К. Шиян та інші) вивчали найактуальніші проблеми історії класової боротьби, революційного руху, першої буржуазно-демократичної революції 1905—1907 рр., Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, питання загальної історії.

Історичний факультет ХДУ — один з наукових центрів по дослідженню історії радянського суспільства на Україні. Вчені кафедр історії СРСР і УРСР спрямовували свої зусилля головним чином на вивчення таких важливих проблем, як історія Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, історія громадянської війни й побудова соціалістичного суспільства. В останні роки вони розробляють питання історії соціалістичного суспільства.

Історики університету, зокрема працівники кафедри історії КПРС, приділяють особливу увагу актуальним проблемам розвинутого соціалізму. Чимало вже зроблено для висвітлення боротьби робітничого класу, інженерно-технічних працівників і вчених за розвиток науково-технічного прогресу, підвищення продуктивності праці та поліпшення якості продукції. У ряді праць розкривається роль партійних організацій у справі підвищення ефективності колгоспного виробництва, зростання продуктивних сил сільського господарства.

Науковці університету зосередили свою увагу й на дослідженні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. С. М. Королівський опублікував близько 50 праць, присвячених цій важливій тематичі, в яких проаналізував соціально-економічні передумови перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, розглянув питання діяльності Рад, утворення Української Радянської Соціалістичної Республіки, національно-визвольного руху на Україні в 1917 р. За участь у написанні колективної праці «Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні», виданої до 50-річчя Великого Жовтня, С. М. Королівський у 1969 р. удостоєний Державної премії Української РСР. П. І. Гарчев висвітлює історію і роль Червоної гвардії у боротьбі українського народу за встановлення Радянської влади на Україні в 1917 — на початку 1918 рр. В. Л. Харитонов опублікував книгу про Лютневу революцію на Україні, а І. Ш. Черномаз — про робітничий контроль і перші соціалістичні перетворення у промисловості України в 1917 — на початку 1918 рр. Ю. В. Шиловцев займався питаннями партійного будівництва на Україні. Ролі партійних організацій і пролета-

ріату Харкова і Харківської губернії в двох буржуазно-демократичних і соціалістичній революціях присвячені праці В. І. Астахова і Ю. Ю. Кондуфора.

Історики університету зробили вагомий вклад у вивчення історії громадянської війни та зміцнення Радянської влади в 1918—1920 рр. Героїчну боротьбу українського народу проти австро-німецьких загарбників та буржуазно-націоналістичної контрреволюції висвітлив у своїх книгах В. Є. Тичина. Комплекс питань (відновлення і зміцнення Радянської влади, здійснення аграрних перетворень на Україні в кінці 1918 — першій половині 1919 рр.) дослідив І. К. Рибалка. Історії комнезамів, радянського колгоспного будівництва і продовольчої політики Радянської влади в роки громадянської війни присвячені праці М. К. Колісника, А. Г. Слюсарського та інших учених.

Велику увагу харківські історики приділили вивченню проблем відбудови народного господарства, будівництва соціалістичного суспільства в нашій країні. К. К. Шиян і О. О. Кучер у своїх монографіях показали масовий трудовий героїзм робітничого класу, його активну боротьбу за відродження промисловості і всього народного господарства, за підвищення продуктивності праці.

Питання історії України (період індустріалізації і колективізації сільського господарства, першої і другої п'ятирічок) знайшли своє відображення у працях ряду університетських істориків. В. М. Довгопол проаналізував кількісні та якісні зміни у складі робітничого класу, розкрив його трудову і громадсько-політичну діяльність у ті роки. Героїчній боротьбі робітничого класу України за здійснення соціалістичної індустріалізації присвячені дослідження інших істориків ХДУ.

Проведено також значну роботу по написанню історії фабрик і заводів, колгоспів і радгоспів. Уже опубліковані книги з історії харківських заводів «Електроважмаш», ім. Малишева, велосаводу, електромеханічного, «Серп і молот», радгоспу «Первухінський» Богодухівського району Харківської області, колгоспу ім. В. І. Леніна Лебединського району Сумської області та ін.

Історики ХДУ взяли активну участь у створенні «Нарисів історії Харківської обласної партійної організації» і нарисів «Комсомол Харківщини». Підготовлено також і ряд праць з історії університету. Ще в 1940 р. І. Д. Бойко і С. М. Королівський видали «Короткий нарис з історії Харківського державного університету ім. О. М. Горького». У 1955 р. колективом авторів була написана книга «Харківський державний університет ім. О. М. Горького за 150 років».

Одночасно з вивченням питань історії радянського суспільства історики університету займаються й дослідженням проблем дожовтневої історії нашої країни. У деяких працях охарактеризовано боротьбу більшовицьких організацій з царизмом, поміщиками й буржуазією на Україні, зокрема на Харківщині. О. О. Воскресенський опублікував монографію про революційну діяльність робітників Харківського паровозобудівного заводу. А. Г. Слюсарський у своїх книгах простежив довгий і складний шлях заселення, розвиток феодальних відносин, закріпачення селянсько-козацьких мас Слобідської України. Плодотворно працюють й археологи (Б. А. Шрамко та інші), які ведуть дослідження пізньобронзового віку та ранньозалізної доби, пам'ятників античності Північного Причорномор'я, Херсонеса й Ольвії, ранніх слов'ян та салтівської культури. Більшість праць К. Е. Гріневича пов'язана з вивченням оборонних споруд античних міст Північного Причорномор'я, глибоким знавцем яких він був. У книгах В. І. Кадеева розглянуто історію, економіку, соціальний і державний лад Херсонеса Таврійського, його взаємовідносини з Боспором і Римом.

Успішно вивчаються в ХДУ проблеми середньовіччя, нової та новітньої історії.

Довгий час тут працював відомий вчений-арабіст А. П. Ковалівський. Він проаналізував арабські середньовічні джерела, що мають велике значення для дослідження стародавньої історії нашої країни. А. П. Ковалівський опублікував, зокрема, праці про арабського мандрівника першої половини X ст. Ібн-Фадлана, який докладно описав свою подорож з Багдада (через Середню Азію) в Середнє Поволжя і залишив цінні відомості про життя і побут народів землі Руської, і про

записки мандрівника XVII ст. Павла Алеппського як цікавий матеріал з історії України часів Богдана Хмельницького.

Широко вивчається історія слов'янських народів. С. І. Сидельников у своїх монографіях уперше в історичній науці всебічно розглянув соціально-політичні погляди і революційну діяльність Г. С. Раковського — одного з керівників національно-визвольного руху болгарського народу, а також і проблему виникнення Българського революційного центрального комітету — керівного органу революційних сил. Під його керівництвом у Харкові організувалася школа болгаристів. Зокрема, Г. Й. Чернявський написав працю з історії Болгарії 20-х років XX ст., а Г. М. Попов — про боротьбу Болгарської Комуністичної партії за здійснення культурної революції і т. ін.

Учені ХДУ зробили свій вклад у розвиток радянської історіографії, джерелознавства та інших допоміжних історичних дисциплін. В. І. Астахов і І. Л. Шерман опублікували монографію «В. І. Ленін — історик радянського суспільства». І. Л. Шерман видав книгу про історіографію громадянської війни в СРСР. Історіографічні праці підготували й інші історики. Викладачі факультету все більше уваги приділяють написанню підручників та навчальних посібників для студентів-істориків. Підтримуючи творчі зв'язки з науково-дослідними інститутами й вузами республіки і всієї країни, багато науковців університету взяли участь у підготовці 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», «Радянської енциклопедії історії України»; С. М. Королівський, І. К. Рибалка, В. М. Довгопол — у написанні двотомної і восьмитомної «Історії Української РСР». У 50—60-х рр. було опубліковано ряд фундаментальних археографічних збірників з історії Жовтневої революції, громадянської війни, соціалістичного будівництва на Україні. На базі історичного факультету видається міжвузівський збірник «Питання історії СРСР» (уже підготовлено 26 випусків). У 1975—1978 рр. виходив міжвузівський збірник «Питання нової і новітньої історії».

Наполегливо працювали й працюють університетські історики, які сформувалися у післявоєнний період і творчо зарекомендували себе як цілеспрямований, науково результативний колектив. Тільки у 1946—1979 рр. 15 працівників факультету захистили докторські дисертації, а 30 — кандидатські. За цей час було опубліковано 80 монографій, 8 підручників і учбових посібників, 10 томів «Учених записок», 15 томів «Вісників».

Історики Харківського державного університету, натхнені рішеннями XXV з'їзду КПРС, продовжують роботу по створенню нових праць з історії суспільства взагалі і, зокрема, зрілого соціалізму, закономірностей переходу його в комунізм. Вони прагнуть перевиконати взяті соціалістичні зобов'язання на десяту п'ятирічку, зробити свій вклад у справу побудови комуністичного суспільства.

І. К. РИБАЛКА (Харків), В. М. ДОВГОПОЛ (Харків)

30-РІЧЧЯ РЕСПУБЛІКИ ІНДІЯ

З часу проголошення Індії республікою (26 січня 1950 р.)* пройшло 30 років, що характеризуються наполегливою боротьбою індійського народу за подолання наслідків майже 200-річного колоніального панування Великобританії, за зміцнення політичної незалежності країни, створення і дальший розвиток національної економіки, підвищення рівня життя трудящих мас. За три десятиріччя — порівняно невеликий строк в існуванні будь-якої держави — респуб-

* Як відомо, до серпня 1947 р. ця країна була колонією Великобританії. в результаті національно-визвольного руху здобула незалежність.

бліка зробила значний крок вперед в економічному і науково-технічному розвитку. Її хода по шляху суспільного прогресу стає дедалі впевненішою.

За обсягом вироблюваної продукції сьгоднішня Індія входить у число десяти провідних промислових країн світу. Вона виготовляє найрізноманітніші товари: від олівців до пароплавів, літаків та складного електронного обладнання. Тут ліквідовано найжахливіші епідемічні захворювання. Середня тривалість життя становить нині 55 років (проти 32 років напередодні здобуття незалежності). Республіка посідає третє місце у світі за кількістю технічних кадрів¹. Її валовий національний продукт невпинно зростає. Лише за 1978/79 фінансовий рік він збільшився на 3,7%, а виробництво промислової продукції за той же період — на 8%². За останні роки в країні виплавляється 10 млн. т сталі щорічно³, потужність електростанцій досягла 23 млн. кВт/год., що у 9 разів більше, ніж у 1950 р.⁴ Порівняно з 1947 р. подвоєно виробництво сільськогосподарської продукції. Тільки у 1978/79 році зафіксовано його зростання на 3—3,5%⁵.

Нині Індія не тільки майже повністю забезпечує свою промисловість необхідною сировиною, а й експортує в інші країни деякі її види. Значного прогресу досягнуто республікою і в таких важливих галузях національної економіки, як нафтохімічна та фармацевтична. На досить високий рівень піднято й ядерні та космічні дослідження. За допомогою радянської ракети-носія Індією було здійснено запуск двох штучних супутників Землі «Аріабата» (1975 р.) та «Бхаскара» (1979 р.).

Усі ці переконливі досягнення Індії нерозривно зв'язані із створенням та розширенням державного сектора в її економіці, який демократичні сили вважають одним з найголовніших завоювань за час незалежності. Саме завдяки йому було забезпечено розвиток таких галузей економіки, як металургія, нафтохімія, енергетика, машинобудування тощо. Державному сектору належить близько 130 промислових підприємств⁶, на яких виготовляється понад 50 найважливіших видів продукції. Це дає змогу країні в основному забезпечувати себе тракторами, автомобілями, радіоприймачами і телевізорами, обладнанням для цукрових та цементних заводів, текстильних фабрик, а також електродвигунами, холодильниками та іншою продукцією, виробництво якої потребує високого рівня технології⁷.

У сучасних умовах зміцнення позицій державного сектора у національній економіці Індії веде до звуження можливостей збагачення монополій, як всередині країни, так і за її межами, за рахунок молоді держави, до руйнування традиційних економічних зв'язків з капіталістичним світом і, таким чином, стає найважливішим фактором досягнення економічної незалежності країни.

Здійснюючи послідовний курс на індустріалізацію, Індія широко застосовує різні форми державно-капіталістичного регулювання (планування економіки, ліцензування, контроль над цінами, зовнішньою торгівлею тощо).

Однак, незважаючи на величезні зрушення в промисловому розвитку, головною ланкою економіки країни залишається сільське господарство, яке дає 40% загального обсягу виробництва⁸. Національний продукт, що виробляється в цій галузі, зростає у середньому на 2% щорічно, а середні темпи виробництва зерна становлять 2,7%⁹. Значною мірою це стало можливим завдяки застосуванню сучасної агротехніки та збільшенню площ зрошуваних земель¹⁰. Проте перед сільським господарством республіки стоїть багато складних проблем. На селі продовжує іс-

¹ «Новое время», 1979, № 5; «Индия», 1978, № 1, стор. 22.

² Бюллетень иностранной коммерческой информации (далі — БИКИ), 1979 № 89.

³ «Индия». 1977, № 4, стор. 2.

⁴ Там же.

⁵ БИКИ, 1979, № 89.

⁶ Индия, 1978, № 1, стор. 16.

⁷ «Международная жизнь», 1977, № 9, стор. 71.

⁸ «Times». 25 січня 1977 р.

⁹ «Индия», 1977, № 2, стор. 10.

¹⁰ БИКИ, 30 серпня 1979 р.

нувати глибока соціальна нерівність, хоч деякі феодалні пережитки тут було ліквідовано. Аграрна реформа, розпочата ще в середині 50-х років, здійснювалася недостатньо послідовно і ще не завершена. Так, 85% з 70 млн. фермерських господарств Індії володіють наділами площею менше 4 га, що становить лише 40% усієї орної землі. Водночас сільським багатіям та куркулям належить 34% такої землі, хоча їх число не перевищує 4% від загальної кількості фермерів¹¹. Значна кількість селянських сімей залишається малоземельними або безземельними.

Долаючи труднощі, Республіка Індія дбає про поліпшення справи охорони здоров'я трудящих, розвиток освіти і культури. Показовими у цьому відношенні є такі дані: 106 коледжів щороку готують 12 тис. медичних працівників. У початкових, середніх та вищих навчальних закладах нині навчається 100 млн. чол.¹² Таким чином, зростання рядів національних науково-технічних кадрів республіки спирається на міцний фундамент.

Важливі соціально-економічні перетворення, успіхи в будівництві економіки та національної культури в Індії не виходять за рамки капіталістичного розвитку, що призводить до значної соціальної поляризації, загострення класової боротьби. Останнім часом ще більше зросла різниця між рівнем життя привілейованих верств населення країни, з одного боку, та сільської і міської бідноти — з іншого. Індійські економісти та соціологи підраховали, що нині не менше 40% жителів Індії перебувають нижче так званої «межі бідності»¹³. В той же час прибутки 20 наймогутніших монополістичних груп країни зросли до 51,1 млрд. рупій, а концерни Тата і Бірла збагатилися за десятиріччя на 10,07 млрд. рупій¹⁴.

Внутрішньополітичне становище в Індії складне. Воно характеризується постійною гострою боротьбою між силами демократії, прогресу і силами реакції, що намагаються зштовхнути республіку з обраного індійським народом шляху національної незалежності, миролюбної антиімперіалістичної політики.

Послідовним борцем за інтереси трудящих мас, за єдність дій лівих і демократичних сил країни виступає Комуністична партія Індії (КПІ), очолювана відомими діячами міжнародного комуністичного і робітничого руху Ш. А. Данге і Ч. Р. Рао.

За роки незалежності Індія завоювала високий міжнародний авторитет і визнання, послідовно проводячи політику мирного співіснування, виступаючи за мир, дружбу і співробітництво між народами.

Вона стала одним з ініціаторів політики неприєднання — могутнього антиімперіалістичного та антиколоніального руху, до якого нині належать понад 80 країн.

Індія рішуче виступає проти утворення воєнних блоків, проти будь-яких виявів агресії, послідовно підтримувала і підтримує радянські пропозиції як в ООН, так і на інших міжнародних форумах щодо припинення гонки усіх видів озброєнь, укладення договору про повне і загальне роззброєння, прагне до перетворення Індійського океану в зону, вільну від ядерної зброї. З її активною участю було вироблено й укладено важливі угоди, що стали основою добросусідських відносин між державами Південної Азії. Під час свого візиту до Індії у 1973 р. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнєв зазначав, що «після визволення Індія в багатьох відношеннях відіграла ...новаторську роль, немов прокладаючи шлях незалежній зовнішній політиці молодих держав. Вона виступила одним з ініціаторів історичної Бандунзької конференції — цього першого великого антиімперіалістичного форуму афро-азіатських держав»¹⁵.

Яскравим прикладом проведення Індією політики мирного співіснування з країнами іншого суспільного ладу є радянсько-індійські відносини, закріплені Догово-

¹¹ «Правда», 27 травня 1979 р.

¹² «За рубежом», 1978, № 50, стор. 11.

¹³ «Monde diplomatique», жовтень, 1977.

¹⁴ «New age», 9 вересня 1977 р.

¹⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974,

ром про мир, дружбу та співробітництво (серпень 1971 р.). Підписаний у складний для Індії час, цей договір значною мірою допоміг їй відстояти свій суверенітет і незалежність, ознаменував новий етап у розвитку багатогранного співробітництва обох країн з метою економічного і соціального прогресу, а також у забезпеченні стійкого миру і безпеки народів світу.

Першим значним кроком цього співробітництва між СРСР та Республікою Індією стало підписання у 1953 р. міждержавної угоди про подання Індії допомоги у спорудженні Бхілайського металургійного комбінату. З того часу наша країна подавала і подає допомогу у будівництві і проектуванні більш як 80 промислових та інших об'єктів, з яких 50 уже стали до ладу. Споруджені за участю СРСР підприємства цілком належать державному сектору і перебувають під повним контролем держави. «Індустріальні комплекси Бхілаї, Бокаро, Ранчі, Хардварі, Баруні та багато інших, — говорив Генеральний секретар КПІ Ч. Р. Рао, — допомогли нашій країні досягти самозабезпечення і являють собою величний монумент високопродуктивного співробітництва між нашими країнами»¹⁶. В останні роки на підприємствах, збудованих в Індії за участю радянських спеціалістів, виплавляється понад 30% усієї сталі, виробляється 20% електроенергії, випускається понад 80% продукції машинобудування¹⁷, видобувається половина і перероблюється третина нафти¹⁸.

Бурхливо розвивається і радянсько-індійська торгівля, яка за 25 років зросла у 1000 раз¹⁹. Наша країна стала одним з головних торговельних партнерів Індії. Сьогодні Індія імпортує з СРСР сучасну техніку та обладнання, важливу сировину для розвитку національної економіки. У свою чергу СРСР отримує з Індії поряд з такими традиційними товарами, як чай, кофе, джут та ін., промислові товари, доля яких у загальному обсягу індійського експорту значно зростає.

По висхідній лінії розвиваються науково-технічні зв'язки між СРСР та Індією²⁰, які відіграють важливу роль у розвитку не тільки науки в республіці, а й багатьох галузей промисловості. З допомогою Радянського Союзу в республіці збудовано Бомбейський технологічний інститут на 2,5 тис. студентів та аспірантів, 4 автономних факультети в існуючих вузах та 4 технікуми²¹. Фактично на всіх споруджених великих підприємствах функціонують спеціальні навчальні центри по підготовці спеціалістів. Значного поширення набула практика підготовки національних кадрів для Індії безпосередньо на будівничих майданчиках, підприємствах, в інститутах і технікумах нашої країни.

Складовою частиною багатогранного радянсько-індійського співробітництва є постійні зв'язки в галузі культури, мистецтва, спорту.

Сьогодні важко назвати таку галузь, де б Індія та Радянський Союз не співробітничали. Це стосується насамперед таких важливих міжнародних питань, як збереження миру, боротьба проти імперіалістичних воєнних блоків, ліквідація залишків колоніальної системи, утвердження нових економічних відносин. Ніхто штучно не зближує позиції наших країн — країн з різним суспільним ладом. Збіг їх поглядів на більшість міжнародних проблем — це відображення єдності корінних національних інтересів народів соціалістичної співдружності і мільйонів людей у країнах, що відстоюють свою політичну і економічну незалежність. Взаємовідносини СРСР та Індії ґрунтуються на міцній основі виявів доброї волі і мають випробувані часом традиції. Як відзначається у документах XXV з'їзду КПРС, «дружбі з цією великою країною ми надаємо особливого значення... Тісне політичне й економічне співробітництво з Республікою Індією — це наш постійний курс»²².

С. П. ПОЛЮК (Київ)

¹⁶ "New age", 30 жовтня 1977 р.

¹⁷ «Международная жизнь», 1977, № 9, стор. 72.

¹⁸ "Horizont", 1976, № 22.

¹⁹ "New age", 31 грудня 1978 р.

²⁰ Докладніше про це див.: «УІЖ», 1979, № 8, стор. 76—83.

²¹ Индия: экономика и социальное развитие, М., 1978, стор. 127.

²² Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 16.

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

ПЕРЕДМОВИ ТА ПІСЛЯМОВИ ДО СТАРОДРУКІВ ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ НА УКРАЇНІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Вивчення історії освіти на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст. пов'язане з рядом складностей. Одна з них полягає в тому, що матеріали про кількість та види шкіл, програми, підручники, курси лекцій тощо з різних причин збереглися в тогочасних писемних джерелах далеко не в повному обсязі. Тому для ґрунтовнішого з'ясування цих питань дослідникам доводиться залучати писемні пам'ятки, пов'язані з близькими до освіти галузями культурного життя, зокрема книгодрукуванням.

Значний інтерес з погляду вивчення історії освіти становить аналіз передмов, післямов та присвят до друкованих видань досліджуваного періоду. Цей літературний жанр на східнослов'янських землях розвинувся одночасно з книгодрукуванням¹. Передмови, післямови, присвяти, написані видавцями, редакторами, друкарями, супроводжували майже кожне друковане видання. Іноді вони набували цілком самостійного характеру, виходячи за межі прямого зв'язку з книгою, де були вміщені. Автори викладали причини, що спонукали їх до видання тих чи інших книг, відзначали роль меценатів, які сприяли поширенню книгодрукування (цей момент був обов'язковим у присвятах), писали про призначення книг, давали характеристику своїм сучасникам, зокрема культурно-освітнім діячам. У передмовах та післямовах відбилася розуміння певними колами, представником яких був той чи інший автор, явищ громадського та культурного життя, значення друкованої книги у поширенні освіти і знань, її завдань в умовах гострої ідеологічної боротьби проти експансії католицизму та уніатства. Здебільшого в прозі, а інколи й у віршованій формі тут висловлені цікаві думки про важливість освіти і виховання для збереження самобутнього характеру культури українського та білоруського народів перед загрозою денационалізації, що дедалі зростала з посиленням національно-релігійного гніту на українських та білоруських землях.

Відомий російський історик В. О. Ключевський зазначав, що для вивчення історії важливе значення мають не лише події-факти. «Ідеї, погляди, почуття, враження людей певного часу теж факти і дуже важливі», — писав він². Звичайно, аналізуючи передмови та післямови до стародруків, слід пам'ятати про суб'єктивний фактор, оскільки явища суспільного чи особистого життя переломлювалися через сприйняття певним автором, світогляд якого залежав і від соціального походження, і від рівня освіченості, і від ступеня громадської активності.

Радянські вчені, переважно літературознавці та мовознавці, досліджуючи літературний процес, стан філологічної науки на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст., зверталися до передмов³. Важливість їх вивчення для історії

---

¹ Історія української літератури у 8-ми томах, т. 1, К., 1968, стор. 287.

² В. О. Ключевський. Сочинения, т. 7, М., 1959, стор. 441.

³ М. В. Возняк. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині та у Львові, Львів, 1954; Історія української літератури у 8-ми томах, т. 1, К., 1968; Історыя беларускай докастрынішчай літаратуры, т. 1, Мінск, 1968; Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст., К., 1978.

книгодрукування відзначали Ф. Тітов⁴, який зібрав і опублікував передмови до видань друкарні Києво-Печерської лаври, та Я. Д. Ісаєвич⁵. Певною мірою передмови досліджувалися також науковцями, що вивчали стан педагогічної думки у братських школах⁶, роль братств у розвитку освіти⁷ та історію тогочасної суспільно-політичної думки⁸. Автор цього повідомлення ставить своїм завданням проаналізувати передмови та післямови до стародруків з погляду їх значення для історії освіти.

Поява передмов, післямов та присвят як літературного жанру тісно пов'язана із становленням на Україні і в Білорусії світської літератури, для якої характерним є звернення до людини, піднесення її ролі у громадському та політичному житті. Цей процес відбувався під впливом гуманістичних ідей, які знаходили свій вияв у поглибленні в масах почуття самосвідомості та спільності походження східнослов'янських народів, посиленні інтересу до історії та культури Давньоруської держави, в усвідомленні значення освіти та виховання як важливої умови дальшого розвитку суспільства. Вони досить чітко окреслені вже в передмовах білоруського першодрукаря Ф. Скорини.

Свою видавничу діяльність Ф. Скорина розпочав з видання «Псалтиря» (1517 р.) — книги, яка протягом усього середньовіччя служила за основний підручник для навчання грамоти. У передмовах до біблійних книг, надрукованих протягом 1517—1519 рр., першодрукар висловлював своє прагнення «послужити посполитому люду руского язика». Саме цій меті й було підпорядковане видання «Біблії». Ф. Скорина розглядав її як основу для вивчення «семи вільних наук» — граматики, діалектики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії і музики. Білоруський просвітитель закликав своїх співвітчизників не шкодувати «всякого тружання і скарбов для посполитого доброго (народу. — О. Д.) и для отчины своея»⁹, наголошував на тому, що кожна людина повинна пам'ятати про свій громадський обов'язок. «Не толико бо сами народихомся на свет, — писав він у передмові до однієї з біблійних книг, — но более ко службъ посполитого доброго»¹⁰. Книги Ф. Скорини, які розповсюджувалися в Білорусії, на Україні, в Росії, відіграли важливу роль у розвитку культури всіх східнослов'янських народів, справили значний вплив на становлення книгодрукування.

Розвиток освіти на українських землях у другій половині XVI — першій половині XVII ст. проходив у складних умовах посилення соціально-економічного та національно-релігійного гніту. Після Люблінської унії 1569 р. під владою шляхетської Польщі опинилася більшість українських земель. Польські магнати і шляхта проводили тут «...політику насильного ополячування українців, глумилися з української мови і культури, намагаючись духовно поневолити український народ і розірвати його зв'язки з російським народом»¹¹.

Знаряддя здійснення цієї політики став орден єзуїтів, члени якого з'явилися в Речі Посполитій у середині XVI ст., щоб зміцнити тут позиції католицької церкви, активізувати експансію католицизму на східнослов'янські землі. Єзуїти намагалися зосередити у своїх руках такі засоби ідеологічного впливу, як школи, друкарні, з тим, щоб вести через них пропаганду католицизму. Важливим етапом у підкоренні

⁴ Хв. Тітов. Матеріали для історії книжної справи на Україні: в XVI—XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків, К., 1924.

⁵ Я. Д. Ісаєвич. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст., К., 1972.

⁶ Ф. І. Науменко. Педагог — гуманіст і просвітитель І. М. Борецький, Львів, 1963; Б. Н. Митюров. Развитие педагогической мысли на Украине в XVI—XVIII вв., К., 1968.

⁷ Я. Д. Ісаєвич. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI—XVIII ст., К., 1966.

⁸ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Избранные произведения XVI — начала XIX вв., Минск, 1962.

⁹ Ф. Скарына. Прадмовы і пасляслоўі, Мінск, 1969, стор. 59.

¹⁰ Там же, стор. 109.

¹¹ Тези про 300-річчя воз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1954, стор. 6.

українських і білоруських земель римська курія вважала запровадження унії православної та католицької церков, що була проголошена у 1596 р. Насильницьке насадження унії викликало опір серед народних мас, частково дрібної шляхти і нижчого духовенства. Боротьба проти наступу католицизму та унії мала не тільки релігійний характер. Насамперед вона була спрямована проти соціального та національного гноблення. Адже, як відзначав В. І. Ленін, «...вияв політичного протесту під релігійною оболонкою є явище, властиве всім народам, на певній стадії їх розвитку...»¹². В цих умовах дедалі більшого значення набирають питання, пов'язані із захистом національної культури українського народу. Величезна роль у цій справі належала освіті.

З розвитком та діяльністю шкіл на Україні нерозривно пов'язане книгодрукування, зокрема діяльність Івана Федорова, який видав перші на східнослов'янських землях навчальні книги — букварі. У його передмовах є багато цінних відомостей з історії освіти. Так, передмова до Острозького букваря, виданого 18 червня 1578 р., не тільки дає змогу уточнити час заснування Острозької школи та друкарні¹³, а й проливає світло на коло предметів, що вивчалися в цій школі. Іван Федоров писав, що князь Острозький «избравши мужей в божественном писаніи искусных, в греческом языке, и в латинском паче же и в руском. И пристави их дѣтищному училищу»¹⁴. Прогресивні діячі того часу на Україні і в Білорусії розглядали школу, засновану на національних культурно-освітніх традиціях, як засіб протидії політиці насильницького насадження католицизму та уніатства. Їх погляди на завдання школи в умовах посилення національно-релігійного гніту знайшли відображення у передмовах до багатьох книг: «Свангелія», перекладеного на «руську мову» білорусом Василем Тяпинським і виданого його ж друкарнею у 70-х роках XVI ст., полемічних творів Герасима Смотрицького, збірників «Лѣкарство на оспалый умысль чоловічій» та «О воспитаніи чад».

В. Тяпинський розглядав свій переклад і видання «Свангелія» не лише з погляду його значення для зміцнення позицій православної церкви («же се не новое што»), а й для «лепшого розсудку» всього народу руського¹⁵. У поширенні знань він вбачав одну з найважливіших умов врятування своєї вітчизни. Тому його глибоко хвилював низький рівень шкільної освіти в Білорусії та на Україні, зневажання рідної мови та культури духовенством, магнатами і шляхтою. Будучи дрібним шляхтичем, він пов'язував дальший розвиток освіти саме з цими колами. Особливо різко критикував В. Тяпинський тих представників духовенства, які не знали рідної мови і не були зацікавлені в організації своїх шкіл, «зачим в полские або в иные писма... дети не без встыду своего не мало заправуют»¹⁶. Він з гордістю писав про високий культурний рівень Київської Русі і висував програму створення шкіл, які б давали всебічну освіту, а навчання в них проводилося б рідною мовою. Але ці школи мали бути не такими, «яко тепер», де на «вечный свой встыд толко прочести и то ледве в своем языке не болш учатсе»¹⁷.

Думки, що їх висловлював В. Тяпинський, співзвучні з поглядами на завдання освіти та виховання культурно-освітніх діячів острозького гуртка — Герасима Смотрицького та Дем'яна Наливайка — брата відомого керівника селянсько-козацького повстання 1594—1596 рр. Северина Наливайка.

Г. Смотрицький, якого називали ректором Острозької школи, або академії, був високосвіченою людиною свого часу. Йому належать полемічні твори «Ключ цар-

¹² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 4, стор. 219.

¹³ Я. Д. Ісаєвич. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст., стор. 53.

¹⁴ Фотокопія Острозького букваря Готського примірника (НДР) опублікована у „Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin“, 1969, № 2, табл. I.

¹⁵ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии, стор. 88.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, стор. 90.

ства небесного» та «Календар римский новый» (Острог, 1587 р.), в яких різко засуджувалася експансія католицької церкви, показано тяжке життя селянських мас. Певне значення для кращого розуміння педагогічних та освітніх ідеалів того часу має посвятна передмова Г. Смотрицького до першого з цих творів. З неї видно, що автор глибоко розумів ті завдання, які стояли перед школою у складній ідеологічній ситуації кінця XVI — початку XVII ст. на українських землях. Г. Смотрицький розглядав зміну людських поколінь як природну закономірність. «Всѣ рѣчи,— писав він,— преходити едины по других и пременяться и гинуты мусять». Проте «ество или натура их не гинеть, кдыж прошлому подобное вырастает и родится едино з другого». Так само й люди «не гинуты мусять..., а иныя на мѣста их наступать»¹⁸. У зв'язку з цим надзвичайно важливою, на думку Г. Смотрицького, є передача духовних цінностей від одного покоління до іншого, насамперед виховання молоді у дусі збереження традицій, мови та віри батьків.

У згаданій передмові Г. Смотрицький, не відходячи від усталеного в ті часи погляду, що доля людини — «свыше спряжена колесница», тобто наперед визначена богом, водночас стверджує, що в житті кожного багато чого залежить від освіти та виховання, яке він рекомендував починати з «юнатского возраста», коли формуються як «телесные силы и душевные также»¹⁹. Г. Смотрицький закликав своїх співвітчизників не марнувати час, а використовувати його для навчання та виховання. «Не только часу якого долгого, але и дня и години единое стравити дармо, а безпотребне шкода», — писав він²⁰. Особливу увагу звертав просвітителю на формування у молодих людей елементів раціоналістичного мислення, вміння аналізувати явища, шукати істину, «не обзираючись на зацность, возможность»²¹. Цілковито вірно, що ці педагогічні настанови, звернені до сина К. Острозького — Олександра, якому адресована передмова, Г. Смотрицький впроваджував на практиці в Острозькій школі.

Про велике значення, що його надавали в острозькому науковому гуртку питанням освіти та виховання молоді, свідчить також переклад на «просту мову» пам'ятки візантійської літератури IX ст. — «Тестаменту цезаря Василія сину своєму Леву», здійснений Дем'яном Наливайком і виданий в Острозі у збірнику «Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчій» (1607 р.). Цей збірник супроводжують прозові та віршові передмови і післямови, написані самим перекладачем.

«Тестамент», переклад якого відомий дослідник давніх української і російської літератур В. М. Перетц вважав помітним явищем у громадському житті України того часу²², являє собою збірку настанов батька синові і охоплює велику кількість питань — про управління державою, справедливе ставлення до підданих, необхідність дотримання звичаїв, віри і мови батьків, важливість виховання людських добродітностей тощо. Твір було написано в IX ст., коли візантійська література активно засвоювала античну культурну спадщину²³, що не могло не позначитися й на цій пам'ятці, великою мірою побудованій на висловлюваннях античних філософів, поетів, політичних діячів (щоправда, в завуальованій, християнізованій формі).

Переклад «Тестаменту» заповнював прогалину в педагогічній (морально-дидактичній) літературі, що ґрунтувалася на «своєму», тобто слов'яно-візантійському, джерелі і не була запозичена з «чужого» — латинського. Крім того, чимало висловлених у ньому думок звучали дуже актуально в умовах, коли на українських і білоруських землях посилювався соціальний та національно-релігійний гніт, слу-

¹⁸ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VII, К., 1887, стор. 232.

¹⁹ Там же, стор. 233.

²⁰ Там же.

²¹ Там же, стор. 234.

²² В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII веков. — Сборник отделения русского языка и словесности Академии наук СССР, т. 101, № 2, Л., 1926, стор. 54.

²³ Л. А. Фрейберг. Античное литературное наследие в византийскую эпоху — Античность и Византия, М., 1975, стор. 15.

жили застереженням для панівних верств. Недарма Д. Наливайко, звертаючись до тих, хто одержав «преложество и звѣрхность», закликав їх справедливо ставитися до своїх підданих²⁴. У вірші-післямові «До того ж чителника» він підкреслював, що людина заслуговує на повагу не своїм походженням, а освітою та вихованням²⁵, радив батькам видавати дітей у науку, щоб «з дитинства вправити в цвѣчень»²⁶. Д. Наливайко вважав, що лише належне виховання та освіта молодого покоління можуть забезпечити спадкоємність духовних цінностей. «Як сады, которых овецъ уживають, кгда ся старѣють, другіе з них вставають...,— писав він, — так и люде, которые уступують с того свѣта, а другіе наступаютъ, едни в другихъ влевають цнот добровольность»²⁷.

Подібне розуміння ролі освіти та виховання властиве й авторові віршованих передмов до згаданого вже збірника «О воспитаніи чад», виданого Львівським братством у 1609 р. До збірника входять уривки з повчань на морально-дидактичні теми Іоанна Златоуста, сентенції Василя Великого та Григорія Богослова. У віршованій передмові «До чителников» її автор зазначає, що «наука» (тобто освіта) — це джерело, з якого походить все добре, «и през ню человекъ человекомъ ся находитъ»²⁸. На його думку, недостатня увага суспільства до виховання та освіти молоді негативно позначається на духовному розвитку народних мас («за чим всякій керяд и все злое походитъ и до погорженя цный тот народ приходить») ²⁹. Це дає підставу ворогам вважати «руський народ» простим і невченим («же для простоты много ся их уругаютъ и ненаукою очи замыдляютъ») ³⁰.

Апологети католицизму та уніатства, серед яких особливо виділявся єзуїт Петро Скарга, у своїх творах всіляко принижували слов'янську мову, заперечували здатність її стати мовою школи, літератури, освіти. П. Скарга твердив, нібито слов'янська мова не має ні правил, ні граматик, ніколи не стане мовою філософії, теології та інших вільних наук³¹. Він вважав, що такою мовою може бути лише латинь.

Питання правомірності вживання слов'янської (церковнослов'янської) мови в усіх сферах культурного життя займають багато місця у передмовах та присвятах до друкованих книг кінця XVI — початку XVII ст. Зокрема, відомий церковний та культурний діяч Захарія Копистенський в адресованій князю Четвертинському присвяті до книги «Бесѣды на 14 посланій... апостола Павла», виданої 1623 р. друкарнею Києво-Печерської лаври, обґрунтовував рівноправність слов'янської мови тим, що вона має «такую в собѣ силу и зацность, же языку грецкому якобы природне съгласует и власности его съчиняется»³². Слов'янська та грецька мови, зазначав далі З. Копистенський, мають багато спільного у своїй граматичній будові, що дає можливість будь-яке складне грецьке слово передати слов'янською мовою. Він високо оцінював слов'янську мову, називав її знаменитою і славною, від чого і назва її пішла — «славенська»³³. Територію, на якій була поширеною ця мова, З. Копистенський визначав так: «От заходу Бѣлого (Мармурового. — О. Д.) моря и Венецких и Римских ся тыкаетъ границъ, а от полудня з Грецією в сусѣдствѣ и в братерствѣ живет: на всход солнца над Чорным морем до Персін притягает а у Ледоватого моря ся опираетъ»³⁴.

Подібні ж думки про слов'янську мову висловлював і Памво Беринда. У передмові до «Лексикону словенороського», виданого друкарнею Києво-Печерської лаври у 1627 р., він писав: «Широкий и великославный язык славенский... Тым язы-

²⁴ Лѣкарство на оспалый умыслъ чоловѣчій, Острог, 1607, арк. 178 зв.

²⁵ Там же, арк. 177 зв.

²⁶ Там же, арк. 178 зв.

²⁷ Там же, арк. 177 зв.

²⁸ Українська поезія. Кінець XVI — початок XVII ст., К., 1978, стор. 161.

²⁹ Там же, стор. 162.

³⁰ Там же.

³¹ Памятники полемической литературы, кн. 2, Петербург, 1882, стор. 485.

³² Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 74.

³³ Там же, стор. 75.

³⁴ Там же.

ком в Великій і Малій Росії, в Сербії, Болгарії і по інших сторонам отправують»³⁵. Ці висловлювання свідчать, що культурно-освітні діячі того часу розуміли велику роль слов'янської мови у зміцненні культурних зв'язків не лише між українським, російським і білоруським народами, а й з південними слов'янами.

Вивчення слов'янської мови в школах вимагало розробки її граматичних норм. Вже викладачі Острозької школи підготували до видання рукопис граматички слов'янської мови (видана 1586 р. у Вільно друкарнею Мамоничів). Відомий хорватський філолог Г. В. Ягич вважав, що ця «Грамматика» була створена в XIV ст. у Сербії і в болгарських або молдавських списках стала відома на східнослов'янських землях³⁶. Вона мала суто теоретичний характер і навряд чи могла служити підручником для вивчення слов'янської мови в школі³⁷. У післямові до книги сказано, що «за прозбою жителен столицы великаго князства Литовского града Вильни сня кграматыка славенска языка з газофилакин (скарбниці.— О. Д.) славного града Острога... видана для наученья и выразумѣнья божественного писаня»³⁸.

У 1591 р. Львівська братська друкарня видала підручник, який мав назву «Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка». Його авторами були ректор Львівської братської школи, грек Арсеній Еласонський, викладачі та учні («спудей») цієї ж школи. Передмова до «Грамматики» є цінним джерелом для уточнення деяких моментів, пов'язаних із структурою школи та її характером. Автори відзначали важливість опанування граматички, яка, на їх думку, ніби «ключ отверзан ум разумѣти писанія. От нея же яко по степенех, всю льствицу по чину ученій трудолюбивіи достизають, діалектики, риторики, мусики, арифметики, геометріи и астрономіи»³⁹. Далі граматика проклала шлях до засвоєння вищих наук — філософії та богослов'я. За цим посібником вивчалися як церковнослов'янська, так і грецька мови у братських школах України та Білорусії.

Певна штучність слов'янської частини «Грамматики доброглаголиваго еллинословенскаго языка», прив'язаність її до канонів грецької мови не відповідали тому типові літературної мови, який був поширений на українських та білоруських землях наприкінці XVI — на початку XVII ст. Внаслідок постійного впливу живої розмовної мови і дедалі більшого проникнення її лексики в церковнослов'янську оформився новий тип літературної мови, який у тогочасних джерелах іменується звичайно слов'яноноруською мовою⁴⁰. Прагнувши врахувати ці тенденції, Лаврентій Зизаній — відомий культурно-освітній діяч, учитель львівської, а пізніше брестської та віленської братських шкіл — створив посібник під назвою «Грамматика словенска» (Вільно, 1596). У передмові «Послание спудеом...» він писав, що граматика навчає «вѣдати, што есть потребное и отповѣдати... Недосыт знати, але потреба е и иным оповѣдати». Саме в цьому, на його думку, й полягає мета вивчення будь-якої науки⁴¹. Подібно до авторів передмови, вміщеної в «Грамматичі» 1591 р., Л. Зизаній також відзначав, що знання граматички відкриває шлях до опанування всіх наук. «Кождому зле есть,— писав він,— неучившися читати», але й уміти читати і не розуміти написаного, — то «взгарда и смѣх»⁴².

Л. Зизаній, як і інші діячі братств, розумів, що елементарна письменність ще не робить людину справді освіченою, а тому всіляко обстоював необхідність під-

³⁵ Лексикон словенороський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука, К., 1961, стор. 3.

³⁶ И. В. Ягич. Рассуждение южнославянской и русской старины о церковно-славянском языке. Исследование по русскому языку, т. 1, СПб., 1885—1895, стор. 365, 959.

³⁷ К. В. Харлампович. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII вв., отношение их к православному, Казань, 1898, стор. 445.

³⁸ ЦДАДА СРСР, ф. 1251, спр. 4217, арк. 26 зв.

³⁹ Грамматика доброглаголиваго еллинословенскаго языка, Львів, 1591, передмова, стор. 3.

⁴⁰ Курс історії української літературної мови, т. 1, К., 1958, стор. 75.

⁴¹ Цит за: М. Возняк. Грамматика Лаврентія Зизанія з 1596 р. — Записки Наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка, т. 101, кн. 1, Львів, 1911, стор. 22.

⁴² Там же, стор. 23.

вищення рівня шкіл на Україні та в Білорусії. Наприкінці передмови, звертаючись до своїх співвітчизників із закликом наполегливо вивчати науки, він писав: «За науку мощно ся имаймо и еден дрогого добродѣтелною працею переходѣмо»⁴³. Цей заклик був надзвичайно актуальним, оскільки високоосвічені люди могли, з одного боку, сприяти дальшому суспільному розвитку, а з другого — активніше протистояти ідеологічному наступу католицизму, що особливо посилювався в умовах підготовки унії.

Необхідність вивчення граматичної будови церковнослов'янської мови підкреслював в адресованій шкільним вчителям передмові до своєї «Грамматіки славенския правильное синтагма» Мелетій Смотрицький. Він зазначав, що слов'янська грамати́ка має ті ж самі цілі, що й латинська та грецька — «научить в речених розознанья розличности граматичных слова частей, научить имен склонения, а глаголов спряжения..., порядку и споряженья слов...» і т.д.⁴⁴ Тут очевидним є прагнення обґрунтувати і утвердити граматичні норми церковнослов'янської мови, довести, що вона має такі ж права на існування, як і грецька та латинська.

У передмові сказано, що навчання слід починати з «Букваря», далі переходити до читання «Псалтиря» та «Часословця» і лише тоді приступати до засвоєння граматики. Для кращого оволодіння учнями церковнослов'янською мовою М. Смотрицький радив забороняти їм вживати розмовну мову. Все це, на його думку, мало забезпечити «славенскому в народѣ нашем языкови поднесенье, вырозуменье, егс уживанье и пожиток, который занедбанный»⁴⁵.

Грамматика М. Смотрицького надовго зайняла місце шкільного підручника. Нею користувалися в Росії, на Україні, в Білорусії, в південнослов'янських країнах, а також у Молдавії та Валахії. У 1648 р. в Москві вийшло значно перероблене видання цієї «Граматики» з іншою передмовою⁴⁶.

Отже, у передмовах до книжок кінця XVI — початку XVII ст. простежується чітка тенденція до утвердження церковнослов'янської мови як мови літератури, школи, науки. Але водночас помітне й прагнення до вживання в літературі «простої мови»*, ближчої до розмовної, а тому зрозумілішої масам. В той час на Україні та в Білорусії у перекладі «на просту мову» з'явився ряд книжок. Серед них — «Пересопницьке Євангеліє», «Катехизис» Симона Будного, «Новий Завіт» Валентина Негалецького та ін. Поява перекладів «святого письма» на розмовну мову, як і взагалі тенденція до утвердження в літературі живих народних мов, пов'язана з реформаційними рухами. Ф. Енгельс відзначав, що Лютер своїм перекладом біблії «... протипоставив феодалізованому християнству свого часу скромне християнство перших століть... Селяни всебічно використали цю зброю проти князів, дворянства і попів»⁴⁷. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. різні верстви населення України виявляли значний інтерес до «святого письма». Так, Г. Смотрицький у передмові до твору «Ключ царства небесного» писав, що не тільки чоловіки, «але из бѣлых голов (тобто жінок. — О. Д.) некоторые хотять въдати глубокости догмат церковных»⁴⁸. Церковники побоювалися, що, ставши зрозумілими для широких мас, біблійні тексти будуть предметом критики з боку простих людей. Однак частина церковних та культурно-освітніх діячів усе ж підтримувала ідею перекладу богословської та церковнослужбової літератури на «просту мову». Зокрема, в присвяті до «Євангелія учительного» (Єв'ю, 1616), підписаній ченцями Віленського братського

⁴³ Там же.

⁴⁴ Грамматіки славенския правильное синтагма, Єв'ю, 1619, арк. 2 зв.

⁴⁵ Там же, арк. 3.

⁴⁶ Мелетій Смотрицький. Грамматика. Підготовка видання та дослідження пам'ятки В. В. Німчука, К., 1979, стор. 92.

* «Проста мова» — це літературна мова українців та білорусів, яка сформувалася протягом XVI ст. на основі поєднання елементів церковнослов'янської та народних розмовних мов (Див.: В. Н. Перетц. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв., вып. 3, Л., 1929, стор. 22; П. П. Плющ. История української літературної мови, К., 1971, стор. 155).

⁴⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 7, стор. 350.

⁴⁸ Архив Юго-Западной России, ч. I, т. VII, стор. 234.

монастиря, відзначено, що переклад цієї книги на «язык наш простый рускій» викликаний незрозумілістю слов'янської мови «през незнаемость и неумѣтность языка словенского многих, многим в тях своих хоч велми потребных и пожитечных шкриптах мало пожиточне ставши»⁴⁹.

Прагнення зробити церковнослов'янську мову зрозумілішою та полегшити її вивчення у школах зумовило необхідність видання словників, в яких церковнослов'янські слова пояснювалися «простою мовою». Перший такий словник («Лексисъ сирьчь реченія въкратъць събранны...») уклав Л. Зизаній (Вільно, 1596 р.).

Фундаментальною лексикографічною працею став «Лексіконъ славеноросскій...» П. Беринди. У передмові до нього автор зазначав, що церковнослов'янська мова складна для розуміння, внаслідок чого від православної церкви починають відходити її «власні сини». П. Беринда ставив своєю метою пояснити «назвиска речій и имена власныи людей, гор, пагорков, льсов, рѣк и розных урочищ розмантых діалектов и власного нашего славенскаго [языка]»⁵⁰. У післямові вказувалося, що цей лексикон призначався «в ползу спудеем».

Передмови та післямови дають можливість судити про ставлення українських і білоруських культурно-освітніх діячів до західноєвропейської освіти, яку дехто з них ототожнював з «латинською», єзуїтською школою. Справедливо вбачаючи у цих навчальних закладах загрозу окатоличення українців і білорусів, окремі православні культурно-освітні діячі, як це видно, наприклад, з передмови до книги «Анфолгюн» (Київ, 1619), заперечували не тільки характер єзуїтських шкіл, а й предмети, що там викладалися^{51–52}.

Незважаючи на негативне ставлення деяких православних діячів до «латинської» освіти, серед певної частини населення України і Білорусії все помітнішим ставав інтерес до античної філософії та літератури, досягнень західноєвропейської науки. Цьому, зокрема, сприяло навчання багатьох вихідців з українських і білоруських земель, переважно представників шляхти, магнатів, частково міщан, а іноді й селян, у європейських університетах.

Навчаючись за кордоном, молодь знайомилася з передовими гуманістичними та реформаційними ідеями, що викликало тривогу серед церковних діячів, як це видно, наприклад, з передмови львівського єпископа Гедеона Балабана до «Требника», виданого у Стрятині 1606 р. Він писав, що «мнози от многих бывающе реку в Италиі суетумдріемъ вѣдшихъ ученій прельщяющеся в различныя ереси владають»⁵³.

Дотримуючись давніх традицій у шкільній освіті, культурно-освітні діячі в той же час прагнули організувати такі школи, які б за своїм рівнем не поступалися католицьким та протестантським. З кінця XVI ст. у школах України і Білорусії впроваджувалося вивчення латині і так званих «семи вільних наук», характерних для європейської школи того часу. На думку дослідників, члени острозького культурно-освітнього гуртка здійснили для потреб шкільної освіти переклад частини «Діалектики» Й. Спангенберга⁵⁴, який разом з «Граматикою» був опублікований у Вільно 1586 р. під назвою «От другіє діалектики Иана Спаленбергерра о силлогизме вытолковано»⁵⁵. Діалектику, що її вивчали у тодішній школі, розуміли у первісному значенні цього слова як уміння вести дискусії, оперувати логічними поняттями. Перекладений уривок знайомив учнів з поняттям силлогізму. З післямови до твору — «Сказ Андрѣя чего ради сіи написаны силлогизмы» — видно, що в оволодінні май-

⁴⁹ Євангеліє учителное, Єв'ю, 1616, стор. 5. (Зберігається в ЦНБ АН УРСР, відділ рідкісної книги, Кир. 732).

⁵⁰ Лексикон словеноросскій Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчук а, стор. 3.

^{51–52} Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 22.

⁵³ Требник, Стрятин, 1606, передмова, стор. 11.

⁵⁴ Я. Д. Ісаєвич. Джерела з історії української культури доби феодалізму XVI—XVIII ст., стор. 57.

⁵⁵ ЦДАДА, ф. 1251, спр. 4217, арк. 28.

стерністю логічних побудов її автор вбачав дійовий засіб протидії «єретикам», які, за його словами, «словесною силою ложно и неправедне дѣйствуютъ»⁵⁶.

Острозька школа була першою спробою організації вищої школи. Проте справжнім вищим навчальним закладом стала в досліджуваний період лише Києво-Могилянська колегія, яка відіграла важливу роль у розвитку культури всіх східнослов'янських земель, сприяла зміцненню зв'язків між українським, російським та білоруським народами. Вона утворилася в 1632 р. в результаті злиття Київської братської та Лаврської шкіл. Ця подія знайшла відображення і в передмовах та післямовах до стародруків. Видавці Лаврської друкарні високо оцінювали заслуги Петра Могили у створенні колегії, навіть дещо перебільшували їх. Автор передмови до панегірика «Євхаристиріон» (1632 р.) професор риторики Софроній Почаський писав, що П. Могила, добиваючись організації колегії, всі «перешкоды и клопеты... терпеливе» зносив⁵⁷. Сам П. Могила у передмові до «Анфології» (1636 р.) зазначав, що він «гiмназiон, тоест школы (так називалися окремі класи колегії. — О. Д.) в Києвъ отчасти юж упальъ и опустѣльъ обновити постаравшися, книгами, учителями убогих спол спудеов ваших вихованiем и инными потребами опатривалем»⁵⁸. П. Могила прагнув, щоб у колегії вивчалися не лише «позвѣрховные науки, але... над все побожность в сердцах вас молоди впаяна и засѣвана была»⁵⁹.

Отже, передмови, післямови та присвяти певною мірою відбивають складний процес культурного розвитку на Україні у другій половині XVI — першій половині XVII ст. В них знайшов відображення ряд питань, пов'язаних з розвитком освіти на Україні. Це насамперед питання про її роль в ідеологічній боротьбі проти наступу католицизму та уніатства і значення для дальшого суспільного розвитку, про ідейну спрямованість шкільної освіти, необхідність збереження спільних для російського, українського і білоруського народів культурно-освітніх традицій Київської Русі та врахування нових тенденцій у справі навчання й виховання підростаючого покоління, про програми шкіл, заснування першого вищого навчального закладу на східнослов'янських землях — Київської колегії.

Ці пам'ятки українського письменства є цінними джерелами як з історії культури в цілому, так і з історії освіти зокрема.

О. М. Дзюба (Київ)

---

⁵⁶ Там же, арк. 46 зв.

⁵⁷ Хв. Тітов. Назв. праця, стор. 292.

⁵⁸ Там же, стор. 317.

⁵⁹ Там же.

Критика та БІБЛІОГРАФІЯ

П. П. Панченко.

НАУЧНЫЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ СЕЛА.

(На материалах Украинской ССР).
1959—1978,

Главное издательство издательского
объединения «Вища школа»,
К., 1979, 278 с.

Проблеми суспільно-політичного життя країни, піднесення політичної і трудової активності трудящих привертають увагу багатьох дослідників. Однак ознайомлення з літературою свідчить, що ці процеси на селі не були ще предметом спеціальних наукових узагальнень. У зв'язку з цим привертає увагу рецензована праця, яка, по суті, є першою історичною розвідкою у цьому плані. Адже, як наголошував член Політбюро ЦК КПРС, секретар ЦК КПРС товариш М. А. Суслів у доповіді на Всесоюзній нараді ідеологічних працівників з питань ходу виконання постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» і шляхів ефективної реалізації висунутих в ній завдань, всебічне врахування нового соціального досвіду, ретельний аналіз насутих потреб матеріального і духовного прогресу суспільства — основа тієї великої ідейно-теоретичної і практичної роботи, яку безустанно проводить Комуністична партія¹.

Автор рецензованої праці висвітлює суспільно-політичне життя села, показує глибокі процеси, що впливають на його динамічний розвиток, розкриває участь сільських трудівників у діяльності місцевих Рад народних депутатів, партійних, профспілкових, комсомольських та інших масових організацій. Дослідник цілком слушно вказує, що постійно зростаюча, дійова участь трудящих має у суспільно-політичному житті села збагачується практикою всіх соціальних груп і прошарків, зв'яза-

них із сільськогосподарським виробництвом.

Спираючись на твори класиків марксизму-ленінізму, документи ЦК КПРС та Радянського уряду, праці Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР товариша Л. І. Брежнєва, архівні джерела, П. П. Панченко простежує багатогранні вияви дедалі зростаючої участі мас села в суспільно-політичному житті, що відбувається в напрямі творчого поєднання політичної, організаторської і господарської діяльності.

Структура, обрана дослідником, дала можливість комплексно розглянути найважливіші аспекти проблеми. В кожному з розділів рецензованої праці висвітлено окремі складові частини загального процесу розвитку суспільно-політичного життя трудівників села. При цьому П. П. Панченку вдалося зробити це не тільки послідовно, але й у діалектичному, логічному взаємозв'язку. Він спинається на питання наукового підходу до суспільно-політичної діяльності партії, показує вдосконалення стилю роботи, поліпшення компетентності апарату й активу громадських організацій.

П. П. Панченко підкреслює також, що радянський демократизм є важливим фактором динамізму розвитку соціалістичного суспільства, залучення до багатогранного суспільно-політичного життя всього населення країни. Соціалістична демократія всіляко розвиває у трудівників ініціативу, творчий пошук, вміння правильно аналізувати й оцінювати події, що відбуваються в суспільстві.

Важливою рисою соціалістичної демократії є те, що вона поширюється не лише на сферу політики, а й на економіку й духовне життя радянських людей.

Особливо яскраво виявляється соціалістична демократія при всенародних обговореннях важливих питань життя суспільства. Так, в Українській РСР в обговоренні проекту нової Конституції СРСР брали участь майже 35 млн. чол., тобто практично все доросле населення республіки.

Розвиток соціалістичної демократії є основою розвитку критики й самокритики. В книзі підкреслюється, що приклад твор-

¹ Див.: «Радянська Україна», 17 жовтня 1979 р.

чого застосування критики і самокритики, зразок їх використання для піднесення активності трудящих показує Комуністична партія. Вона дбає, щоб маси керувалися ленінським положенням про те, що критика завжди повинна бути предметною і діловою. Найважливішим, визначальним критерієм критики є її зміст і спрямованість. Розвиток правдивої, здорової критики і самокритики сприяє зростанню громадської зрілості мас, згуртуванню їх навколо Комуністичної партії і Радянського уряду.

Активізація суспільно-політичного життя села пов'язана з розв'язанням радянським суспільством завдань у галузі економіки, політики і культури. Це впливає на соціальний розвиток трудових колективів колгоспів і радгоспів, на підвищення виробничої й громадської активності трудівників села. Цілком правомірним є те, що автор розкриває значення планів соціально-економічного розвитку колективів, які визначають основні напрями участі колгоспників і робітників радгоспів у розв'язанні основних завдань партії на селі. Трудівники села беруть дедалі активнішу участь у суспільно-політичному житті. Цьому сприяє набуття ними політичних та економічних знань, посилення лекційної роботи тощо.

Дієвість масово-політичної роботи на селі, як показано в монографії, зумовлюється її оперативністю, врахуванням запитів трудящих і вимог часу, розв'язанням невідкладних соціально-економічних завдань. У книзі висвітлюються різні форми зростання трудової активності колгоспників і трудівників радгоспів. Особливо багато уваги автор приділив комплексному науковому підходу до організації роботи з людьми.

В зростанні політичної й творчої активності нашого народу особливо роль відіграють з'їзди КПРС, Пленуми ЦК партії, сесії Верховної Ради. У республіці, як підкреслює П. П. Панченко, не було жодного колгоспу, радгоспу, підприємства «Сільгосптехніки», міжгосподарського об'єднання, де б не розглядався проект «Основних напрямів розвитку народного господарства на 1976—1980 роки». В його обговоренні взяли участь 18,7 млн. чол. Робітники, колгоспники, інженерно-технічні працівники, вчені республіки внесли 121 тис. пропозицій, спрямованих на якнайповніше використання резервів і можливостей для успішного розв'язання завдань десятиї п'ятирічки.

В праці показано, що на всіх етапах розвитку нашої держави робітничий клас подавав всебічну допомогу селянству в перебудові його життя на соціалістичних засадах. Конкретним виявом допомоги робітників промислових підприємств трудівникам села є шефські зв'язки між ними. Зростання масштабів шефської допомоги з боку міста в розв'язанні соціально-економічних і політичних завдань на селі сприяє зближенню робітничого класу і колгоспного селянства.

Піднесення суспільно-політичного життя на селі породило багато нових ефективних форм і методів діяльності комуністів у масах. Застосування їх допомогло залучити до політичного життя дедалі ширші маси сільських трудящих. Цьому сприяли великі соціально-культурні зрушення, що відбулися на селі за розглядуваний період. Разючі зміни сталися, зокрема, в розвитку освіти. Внаслідок цього дедалі більше скорочується розрив в освітньому рівні міського і сільського населення. А це досить важливий фактор, який сприяє активізації суспільно-політичного життя трудівників села.

Рецензована книга не позбавлена й окремих недоліків. Очевидно, авторові не слід було досліджувати проблему в таких хронологічних рамках. Адже по суті йдеться про два різні етапи розвитку соціально-економічного і політичного життя країни. У книзі не зовсім чітко визначено період, коли в нашій країні створено розвинуте соціалістичне суспільство. Бажано було б більше уваги приділити соціально-економічним змінам, які відбулися у радянському селі в останній період, ширше показати вплив науково-технічної революції на зростання суспільно-політичної активності трудівників сільського господарства.

Активну участь у роботі по забезпеченню високої суспільно-політичної активності трудівників села беруть профспілкові, комсомольські та інші громадські організації. Це питання у рецензованій праці висвітлено недостатньо.

В цілому ж рецензована книга є певним вкладом у розробку проблеми суспільно-політичного життя радянського села. Вона викличе інтерес не тільки серед науковців, викладачів вузів і технікумів, а й серед широкого кола читачів.

*Л. Ю. Беренштейн (Київ),
О. Ю. Гаврилюк (Київ)*

ВЕЛИКАЯ СИЛА ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА

(Деятельность КПСС по дальнейшему
укреплению интернационального единства
и развитию сотрудничества народов СССР),

Политиздат Украины,
К., 1979, 335 с. *

У своїй багатогранній діяльності Комуністична партія важливе місце відводить збагаченню теорії і практики національних відносин, глибокому вивченню й аналізу складного комплексу пов'язаних з ними соціальних процесів. Вітчизняна історіографія вже збагатилася значною літературою, присвяченою дослідженню широкого кола питань з даної проблеми. Проте потреба у науковому аналізі нових явищ і тенденцій, а також необхідність висвітлення нагромадженого КПРС досвіду в такій важливій сфері, як діяльність по зміцненню інтернаціональної єдності та розвитку співробітництва народів СРСР, залишається постійним завданням учених-суспільствознавців. У цьому плані великий інтерес являє рецензована монографія, створена колективом науковців з РРФСР, Української, Білоруської, Казахської та Азербайджанської РСР. Це — фундаментальне історико-соціологічне дослідження, здійснене на високому теоретичному рівні із залученням значного конкретного історичного матеріалу.

Монографія складається з 10 розділів. В ній глибоко висвітлюються науки принципи національної політики КПРС, керівництво партії дальшою консолідацією нової історичної спільності людей — радянського народу, зміцненням його державної єдності. Авторі розкривають роль Комуністичної партії в поглибленні економічної взаємодопомоги братніх народів СРСР, розгортанні міжреспубліканського соціалістичного змагання, в посиленні взаємовпливу та взаємозбагачення культур соціалістичних націй. У книзі показано плідну роботу партії по інтернаціональному вихованню трудящих, розкрито міжнародне значення досвіду КПРС у створенні якісно нового типу міжнаціональних відносин, простежуються основні напрями і завдання боротьби з буржуазною ідеологією у сфері національного питання.

Червоною ниткою через усе дослідження проходить основоположна, методологічно обґрунтована теза про те, що сутністю ідеології і політики комуністів у галузі міжнаціональних відносин був і залишається пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм. Спеціальний розділ, яким відкривається рецензована праця, присвячено висвітленню наукових основ лєнінської національної політики на сучасному етапі.

* Редакційна колегія: Л. О. Нагорна (керівник), Ф. Я. Горюльський, М. І. Куліченко, О. І. Холмогоров.

Політика рівності, дружби, братерства і всебічного співробітництва народів ґрунтується, як справедливо зазначають автори, на пізнанні і тверезому врахуванні об'єктивних закономірностей розвитку націй і національних відносин, забезпеченні дальшого зміцнення єдності радянського суспільства, дружби народів нашої країни (стор. 13).

Важливе місце в книзі відведено аналізу особливостей міжнаціональних відносин у період розвинутого соціалізму, зумовлених насамперед такими якісно новими факторами, як функціонування єдиного народногосподарського комплексу, дальша соціально-класова та ідейно-політична консолідація суспільства, посилення інтернаціоналізації радянської багатонаціональної культури.

Всебічне врахування цих факторів забезпечує глибоку науковість, силу і життєвість керівництва КПРС інтернаціональними й національними процесами в умовах розвинутого соціалізму. Головним змістом діяльності партії у сфері національних відносин, і на цьому особливо наголошують дослідники, є її неослабне чікування про всебічний прогрес кожної нації, зміцнення інтернаціональної єдності радянського народу — нової історичної спільності людей, про постійне поєднання загальносоюзних і республіканських інтересів.

Значну увагу в книзі відведено характеристичі принципів нової форми консолідації народних мас, якою є в СРСР радянський народ. Проблеми виникнення цієї міжнаціональної спільності, її становлення і розвитку вже дістали широке відображення в працях учених-суспільствознавців. Авторі дають вдале трактування загальновідомих положень, пов'язаних з основними напрямками керівництва КПРС процесами посилення економічної єдності, зміцнення соціально-класової та інтернаціональної згуртованості нової спільності людей. Слід відзначити також оригінальність постановки деяких питань, зокрема діалектики розвитку єдиного радянського народу, з одного боку, і розвитку націй і народностей, що його складають, з другого.

Належним чином розкрито в книзі благодійну роль сучасної науково-технічної революції та інтернаціоналізації суспільного життя у зміцненні всебічної єдності народів СРСР. Органічне поєднання досягнень НТР з перевагами соціалістичної суспільної формації, їх вплив — як пряий, так і опосередкований — на більшу тісню взаємодію між соціалістичними націями завжди перебувають у центрі уваги КПРС. Ґрунтовно, на великому фактичному матеріалі висвітлено основні напрями і форми науково-технічного співробітництва радянських республік.

Один з розділів монографії присвячено діяльності Комуністичної партії по розвитку і поглибленню економічного спів-

робітництва народів СРСР, втіленню в життя ленінських принципів дружби і взаємодопомоги братніх республік у процесі створення матеріально-технічної бази комунізму. Висвітлюючи це питання, дослідники зробили, як нам здається, вдалу спробу визначити місце кожної республіки в системі загальносоюзного поділу праці. В книзі переконливо показано, що міжреспубліканська спеціалізація та кооперування в рамках єдиного народногосподарського комплексу є могутнім фактором інтернаціоналізації економічного життя радянських народів. На основі багатого статистичного матеріалу аналізується така розвинута форма міжреспубліканського співробітництва, як спільне розв'язання великих народногосподарських проблем, зокрема спорудження промислових, енергетичних і транспортних об'єктів загальносоюзного значення. У зв'язку з цим автори порушують, хоч і дещо поспішно, важливе питання про обмін трудовими ресурсами між братніми республіками СРСР.

Значний інтерес викликає розділ монографії, в якому змістовно розповідається про партійне керівництво всенародним соціалістичним змаганням. Автори наголошують на величезній інтернаціоналістській ролі соціалістичного змагання як одного з найдійовіших засобів об'єднання трудових зусиль усіх націй і народностей нашої країни, здійснюваного на основі соціалістичних методів господарювання. Багато уваги приділено діяльності КППРС, державних і громадських органів по поліпшенню організації всеосяжного соціалістичного змагання, поширенню в ході його цінних починів та ініціатив, налагодженню широкого обміну передовим виробничим досвідом. Вдало розкрито динаміку еволюції форм, методів та основних напрямів міжреспубліканського соціалістичного змагання. Ґрунтовно проаналізовано важливі партійні рішення, спрямовані на його вдосконалення.

Комуністична партія здійснює велику роботу, спрямовану на подальше зміцнення державної єдності радянського народу. Заснована на ленінських інтернаціоналістських принципах, наша багатонаціональна союзна держава відіграла і продовжує відігравати першорядну роль у здійсненні національної політики КППРС, у зміцненні найтіснішої згуртованості націй, забезпеченні їх всебічного розквіту і неухильного зближення. Комуністична партія постійно вдосконалює форми національної державності СРСР, максимально реалізує для цього всі можливості, які забезпечуються радянськими принципами федерації й автономії, з метою неухильного зміцнення дружби, братерства і взаємодопомоги народів СРСР. Всі ці питання достатньою мірою висвітлено на сторінках рецензованої праці.

Монографія містить багато цікавих даних про зближення і взаємозбагачення

культур народів, на базі яких набула дальшого розвитку єдина радянська інтернаціональна культура. Головну увагу при цьому зосереджено на керівництві КППРС вищезгаданими процесами, проаналізовано його основні напрями, форми і методи.

Невід'ємною складовою частиною ленінської національної політики партії є виховання трудящих у дусі пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму і радянського патріотизму. Не обмежуючись загальною постановкою проблеми, дослідники широко висвітлюють діяльність ЦК КППРС, республіканських партійних організацій по інтернаціоналістському вихованню трудящих. Слід відзначити, що в монографії висвітлено діяльність партійних організацій України на цій важливій діяльній ідеологічній роботі (стор. 246, 251, 252, 260). На сторінках рецензованої праці (стор. 251—254, 257—259) популяризується передовий досвід, набутий парторганізаціями ряду інших республік у справі планування заходів по вихованню трудящих у дусі інтернаціоналізму.

Досягнення КППРС у створенні нового типу національних відносин справляють великий революціонізуєчий вплив на свідомість мільйонних мас в усіх країнах світу. Цікавим за змістом є розділ монографії, присвячений висвітленню міжнародного значення цього досвіду. Особливу увагу в ньому приділено застосуванню радянського досвіду розвитку міжнаціональних відносин у країнах соціалістичної співдружності. В книзі розглядається також специфіка використання досвіду КППРС комуністичними і робітничими партіями капіталістичних країн, значення досвіду розв'язання національного питання в СРСР для країн Азії, Африки і Латинської Америки, які лише недавно скинули ярмо капіталізму.

В заключній частині праці викривається антикомуністична сутність буржуазної стратегії «опори на націоналізм». Дослідники аргументовано доводять безпідставність антикомуністичних і ревізіоністських фальсифікацій інтернаціоналістської політики КППРС, інтернаціональної єдності та співробітництва народів СРСР. Розв'язання ленінською партією національного питання — незаперечне свідчення переваг соціалістичного суспільства перед капіталістичним, яскравий показник авангардної ролі реального соціалізму у світовому історичному процесі.

На наш погляд, у рецензованій праці мають місце і деякі упущення та недоробки. Зокрема, цінність книги дещо знижується через відсутність історіографічного огляду. Адже важливі аспекти порушеної теми вже висвітлювалися в дослідженнях радянських учених-суспільствознавців, а в рецензованій праці немає навіть посилань на них. Прагнення авторів охопити якомога ширше коло питань досліджуваної

проблеми призвело, на жаль, до значного розпорощення матеріалу. Окремі положення книги мають дискусійний характер.

Даючи загальну високу оцінку монографії, необхідно констатувати, що вона являє собою фундаментальне дослідження діяльності КПРС у справі керівництва сучасними процесами зміцнення дружби й

братерського співробітництва між народами СРСР і є вагомим вкладом у розробку проблеми, про актуальність якої говорилося на XXIV і XXV з'їздах КПРС.

А. В. Лихолат (Київ),
П. Д. Овчаренко (Київ)

М. І. Панчук.

У ПОЛУМ'І КЛАСОВИХ БИТВ

(Про боротьбу КПЗУ за інтернаціональне згуртування західноукраїнських трудящих, проти буржуазного націоналізму),

Видавництво політичної літератури України, К., 1979, 213 с.

На XXV з'їзді КПРС особлива увага зверталася на ідейно-виховну роботу партії. В рішеннях з'їзду підкреслювалося, що «у боротьбі двох світоглядів не може бути місця нейтралізму і компромісам. Тут потрібна висока політична пильність, активна, оперативна і переконлива пропагандистська робота, своєчасна відсіч ворожим ідеологічним диверсіям»¹. Буржуазні фальсифікатори використовують нині найбільш витончені методи для отруєння свідомості радянських людей. Перекручена інформація, тенденційне висвітлення фактів, замовчування, напіваправа і т. д. — все пускається в хід². Об'єктом постійних нападок та фальсифікацій з боку буржуазних ідеологів є й історія Комуністичної партії Західної України (КПЗУ), яка протягом двадцяти років (1919—1938 рр.) вела мужню боротьбу проти об'єднаних сил контрреволюції, за соціальне й національне визволення трудящих, за возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. «Ідеологи» з табору буржуазно-націоналістичної та клерикальної української еміграції намагаються «обгрунтувати» теорію імпорту комуністичних ідей на Західну Україну, довести недоцільність створення КПЗУ і розгортання її діяльності, використати в своїх цілях ті труднощі, які переживала партія на початку свого існування. Всебічне й об'єктивне висвітлення історії КПЗУ, її боротьби проти імперіалістичної реакції, спростування різного роду перекохань буржуазних, буржуазно-націоналістичних та клерикальних «дослідників» є одним з найважливіших завдань радянських учених.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

² Див.: Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 6.

З огляду на це значний інтерес у працівників ідеологічного фронту викличе рецензована монографія, автор якої на основі широкого кола джерел розкриває процес виникнення і оформлення КПЗУ, вироблення нею ленінської національної політики, яка була ефективною зброєю комуністів у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів, польських шовіністів та реакційних клерикалів.

Червоною ниткою через усе дослідження проходить думка про те, що захист революційних завоявань трудящих усіх радянських республік, пропаганда внутрішньої й зовнішньої політики Країни Рад, послідовне викриття антирадянських дій українських буржуазних націоналістів були складовими частинами діяльності КПЗУ. Про це свідчать рішення її пленумів, конференцій і з'їздів, матеріали комуністичної та прогресивної преси, виступи депутатів-комуністів у польському сеймі, масові кампанії пролетарської солідарності на захист СРСР, проти нової світової війни, яку готували іноземні інтервенти при підтримці буржуазно-націоналістичних реакціонерів усіх мастей і відтінків.

Інтернаціоналістська діяльність КПЗУ висвітлюється в рецензованій монографії на фоні її ідеологічного й організаційного зміцнення, активізації діяльності її низових організацій, їх зв'язків з масами, розгортання революційно-визвольної боротьби. Першотравнева демонстрація в Заболотіві на Станіславщині в 1924 р., яка була розстріляна поліцією, — яскравий приклад того, що селянство під впливом агітації комуністів поступово відходило від буржуазно-націоналістичного табору і разом з робітниками піднімалося на боротьбу за своє соціальне і національне визволення (стор. 66—67).

Велику увагу автор приділяє боротьбі КПЗУ проти об'єднаних сил реакції після травневого перевороту Пілсудського у 1928 р. і встановлення в Польщі профашистського режиму «саначії» («оздоровлення»). Політика уряду призвела до масових репресій проти революційних робітників і селян, прогресивної інтелігенції. Активну участь у них брали й буржуазні націоналісти. Мітингами солідарності й страйками протесту відповіли трудящі Польщі й Західної України на терор влас-

тей, демонструючи всьому світові свою вірність ідеям інтернаціоналізму й пролетарської солідарності.

Викриття зрадницької, угодовської політики буржуазно-націоналістичних і клерикальних партій КПЗУ тісно пов'язувала з революційною боротьбою трудящих, із створенням єдиного фронту низу, який, за визначенням її Центрального Комітету, «позинен стати тим засобом, що дасть нам змогу повести широкі маси на боротьбу за своє національне визволення» (стор. 126). В середині 30-х років КПЗУ очолила боротьбу трудящих проти фашизму і війни, за мир, демократію і соціальний прогрес. Комунисті викривали людиноненависницьку суть українського фашизму, злочинну діяльність Організації українських націоналістів, підкреслюючи, що ОУН є найбільш реакційною, шовіністичною, кровожерливою і небезпечною партією української буржуазії. Програма боротьби проти оунівців передбачала організацію відділів масової робітничо-селянської самооборони як складової частини антифашистського і антиокупаційного єдиного фронту. Ця боротьба, підкреслює автор рецензованої монографії, не мала нічого спільного з тактикою індивідуального терору і супроводжувалася широкою агітаційно-пропагандистською роботою серед мас.

Виконуючи рішення VII Всесвітнього конгресу Комінтерну, КПЗУ стала ініціатором і організатором масового руху за створення народного антифашистського фронту, в рамках якого відбувалися міжнародні кампанії пролетарської солідарності — на захист СРСР, проти фашизму і війни, за звільнення Е. Тельмана, Г. Димитрова та інших політв'язнів, на допомогу республіканській Іспанії тощо. Характерною рисою цих кампаній, наголошується в монографії, був широкий соціальний аспект, бойовитість, чітке врахування інтернаціональних та національних завдань.

Невтомна й послідовна боротьба КПЗУ за корінні інтереси трудящих, підсумовує автор, завоювала їй високий авторитет і

безмежне довіря робітників, селян та прогресивної інтелігенції краю, підготувала сприятливий ґрунт для возз'єднання українських земель в складі єдиної Української Радянської держави. Возз'єднання було закономірним результатом історичного розвитку західноукраїнських земель, споконвічних прагнень їх трудящих, які не тільки мріяли про соціалізм, а й боролися за нього, за возз'єднання зі своєю матір'ю — Радянською Україною. Серед депутатів Народних Зборів, які вирішували долю західноукраїнських земель у жовтневі дні 1939 р., були й колишні комуністи-підпільники — ті, хто очолював і вів маси на боротьбу за визволення з-під буржуазного гніту і возз'єднання з Радянською Україною.

Бажано було б, щоб автор більше уваги приділив розвінчуванню тактики боротьби українського буржуазного націоналізму проти національно-визвольних рухів. Треба було б, на нашу думку, також показати й антинародну, реакційну діяльність західноукраїнських сіоністів, які завжди виступали, як і світовий сіонізм у цілому, проти сил демократії, прогресу і соціалізму, намагалися роз'єднати революційний рух.

Монографія має чітку ідейну спрямованість, гострий політичний характер. Вона спростовує намагання буржуазних «дослідників» перевернути історію КПЗУ — бойового загону світового комуністичного руху, представити буржуазних націоналістів як «друзів народу», що нібито борються за його «інтереси». Книга несе й іншу ідейну навантаженість. Вона допомагає виховувати трудящих і насаперед молодь на революційних традиціях попередніх поколінь, на ідеях радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, непримирності до будь-яких проявів націоналістичних пережитків і національної обмеженості. Саме на це й націлює радянських учених Комуністична партія.

В. В. Добрецова (Львів),
М. І. Плакцій (Львів)

В. А. Клименко.

**БОРЬБА С КОНТРРЕВОЛЮЦИЕЙ
В МОСКВЕ.
1917—1920 гг.,**

М., «Наука», 1978, 192 с.

Всесвітньо-історичний досвід перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, становлення першої в світі країни робітників, селян та народної інтелігенції, боротьба з ворогами Радянської влади

завжди привертала до себе особливу увагу істориків. З цієї проблематики створено велику історіографію. Крім того, потік наукової літератури ще раз засвідчує про неослабний інтерес науковців до даної теми. За останні роки в нашій країні опубліковано ряд нових ґрунтовних досліджень, у яких на основі широкого використання документальних матеріалів розкриваються кардинальні аспекти цієї багатопланої проблеми¹.

¹ Серед загальних праць потрібно виділити фундаментальну тритомну «Історію

В перші дні, місяці пролетарської революції класова боротьба, як відомо, набрала найвишого ступеня загострення як у центрі, так і на окраїнах. Не була у цьому винятком і Москва, яка в березні 1918 р. стала столицею Країни Рад. Незважаючи на значну кількість праць про перемогу та зміцнення Радянської влади, питання боротьби з контрреволюцією в Москві до цього часу висвітлені ще далеко не повністю. Саме зважаючи на це слід вітати появу книги В. А. Клименка «Борьба с контрреволюцией в Москве. 1917—1920 гг.».

Автор поставив перед собою складне завдання — необхідно було відібрати з широкого кола різноманітних фактів найбільш важливі, суттєві, які дозволили б передати всю складність ситуації в Москві в цей період, а також і відтворити картину боротьби партії та народу з внутрішніми ворогами революції.

В монографії, структура якої відбиває основні етапи і напрями її, читач відкриє для себе яскраві сторінки славних перемог наших доблесних чекістів над бандами заколотників та контрреволюціонерів в Москві у роки громадянської війни.

У полум'ї битви з класовими ворогами пролетаріату створювалися органи захисту великих завоювань Жовтня. Першим із них, який прийняв на себе всю силу ударів експлуататорських класів, був Московський Військово-революційний комітет. Він зіграв видатну роль у зміцненні Радянської влади, ліквідації застарілих буржуазних установ та в підтримці нового, революційного порядку. В грудні 1917 р. з метою охорони державної безпеки була організована Всеросійська Надзвичайна Комісія по боротьбі з контрреволюцією і саботажем (ВЧК), на яку було покладено складну, небезпечну роботу по розкриттю та знищенню контрреволюційного підпілля у Москві. 2 грудня 1917 р., як відмічає автор, Московська Рада прийняла постанову про ліквідацію буржуазних судових органів. Районні Ради міста приступили до виборів нових суддів та народних засідателів. У першій половині місяця міськрада ухвалила рішення про створення Революційного трибуналу та слідчої комісії. Тоді ж була організована пролетарська московська міліція, яка з перших своїх днів проводила активну роботу по наведенню революційного правопорядку в столиці.

Аналізуючи діяльність цих органів народної влади, В. Клименко підкреслює її ефективність. Автор наводить дані про те, що у 1920 р. кількість небезпечних зло-

чинів у Москві (порівняно з 1919 р.) зменшилася на 33% (стор. 43).

Серйозну небезпеку для молодого Республіки Рад являла собою буржуазно-поміщицька контрреволюція. Зусилля радянських працівників були спрямовані насамперед на ліквідацію саботажу з боку чиновників старого режиму. Гостра боротьба велася також і на продовольчому фронті: викривалася нелегальна діяльність великих спекулянтських об'єднань.

Автор використовує чимало фактів, які красномовно свідчать про величезну роль пролетаріату Москви у знешкодженні ряду буржуазно-кадетських політичних організацій: «Правий центр», «Союз відродження Росії», «Національний центр».

Найкращі сторінки книги присвячено показу краху планів контрреволюціонерів у результаті зусиль молодих органів державної безпеки Москви. На початку 1918 р. були розкриті та ліквідовані реакційні організації «Все для вітчизни», «Чорна крапка», «Білий хрест» та ін. Центральні штаби заколотників знаходилися у Петрограді та Москві, а філії — в багатьох містах Росії. Потім органи ВЧК знешкодили так звану «змову послів», ланками якої були авантюри Савінкова та лівих есерів, змова Локкарта та т. п.

Радянська влада рішуче боролася з контрреволюційними органами буржуазної преси. До кінця 1918 р. у Москві було закрито 150 подібних видань. У 1920 р. стали перед судом народу керівники антирадянського «Тактичного центру».

Дуже цікаво в книзі розповідається й про провал церковної контрреволюції. Духовенство протиставило себе Радянській владі. Служителі культури розпочали широку наклепницьку кампанію проти робітничого класу і партії більшовиків. «Слуги божі» розробили детальний план організації опору, який з'явився у лютому 1918 р. у вигляді постанови патріарха та Синоду. Це «завдяки» йому сталися криваві сутички у країні на релігійній основі. Тому революційна влада робітників і селян суворо карала контрреволюціонерів у рясах. Деяких московських церковних «діячів» було притягнуто до відповідальності за антирадянські виступи (священник Полозов, протоієрей Восторгов та ін.).

Закономірним крахом, як зазначає автор, закінчилася антинародна діяльність дрібнобуржуазних партій. Виступ у січні 1918 р. Московського союзу захисту Установчих зборів не дав очікуваних ним наслідків. Важливе значення для зміцнення влади Рад і оздоровлення обстановки в місті мала ліквідація Московської федерації анархістських груп.

Не мала успіху й терористична діяльність московської правесерівської військової організації. У книзі показано, що липневий урок не став повчальним для

Великого Жовтня» акад. І. І. Мінца, зведені збірники, в яких розповідається про перемогу Радянської влади на Україні, в Прибалтиці, Казахстані, Середній Азії та ін.

тих, хто намагався різними засобами знизити владу робітників і селян: у 1919—1920 рр. зрадницькі, антирадянські виступи есерів продовжувалися. 25 вересня 1919 р. разом з анархістами вони провели нову злочинську акцію: підірвали приміщення МК РКП(б). Під час вибуху загинуло 12 чоловік. Проте незабаром чекісти знешкодили й цю терористичну групу.

Слід відзначити, що для характеристики діяльності московської ЧК, міліції, судових органів, для висвітлення боротьби з антирадянською, буржуазною пресою, церковною реакцією та есерівським підпіллям В. А. Клименко разом з відомими фактами використовує й ті, які раніш не були опубліковані або маловідомі широкому колу читачів. При цьому автор зберігає чіткий науковий підхід до аналізу фактів. Потрібно відзначити також образну, популярну форму мови розповіді, кваліфіковано упорядкований науково-довідковий апарат. Монографія переконує читача в тому, що сила органів революційного правопорядку була в найтісніших зв'язках з трудящими масами, в керівництві з боку Комуністичної партії.

Проте, на жаль, монографія В. А. Кли-

менка не вільна від деяких недоліків. Відомо, яке значення в справі зміцнення завоювань пролетарської революції мала боротьба Радянської влади з контрреволюційною пресою найрізноманітніших відтінків — від відкрито ворожої і до видань дрібнобуржуазного напрямку, які намагалися підірвати новий соціалістичний лад різними «обхідними маневрами», злісними випадками. Про це в книзі сказано побіжно, дуже коротко. Не досить повно показано і противборство Радянської держави з анархічними елементами та церковною реакцією в Москві.

Книга непогано відредагована, проте ряд фактичних даних, наведених автором у примітках під текстом, досить вагомий для того, щоб включити їх в основний матеріал.

Радянська історіографія поповнилася серйозним науковим дослідженням, яке проливає світло на ряд недостатньо вивчених важливих питань історії Великого Жовтня й стане корисним для спеціалістів, широкого кола читачів.

В. О. Куманьов (Москва),

Г. В. Курбатова (Москва)

В. Є. Спицький.

НАЗРІВАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОЇ КРИЗИ НА УКРАЇНІ В 1901—1904 рр.,

*вид-во при Київському державному
університеті видавничого об'єднання
«Вища школа»,
1978, 125 с.*

Влітку 1979 р. провідний всесоюзний журнал «История СССР», торкаючись стану наукової розробки питань історії революційних ситуацій у Росії від середини XIX до початку XX ст., відзначив, що найгрунтовніше поки що досліджена перша з них. Щоправда, тут же зазначалося, що йдеться про розробку лише тих або інших її окремих сторін і явищ*. Що ж до революційної ситуації, яка безпосередньо передувала революції 1905—1907 рр., то вона потребує не тільки дальшого конкретно-історичного дослідження, а й поглибленого теоретичного узагальнення.

Першу таку спробу узагальненого розгляду процесу розвитку революційної ситуації на початку XX ст., зокрема на Україні, зробив В. Є. Спицький. Хоч у назві його книги вжито термін «назрівання революційної кризи», але з перших же її сто-

рінок автор вживає також як рівнозначне поняття «назрівання революційної ситуації» (стор. 4, 5, 6, 8, 51, 82). Ще в двох місцях він пояснює, що революційна криза — це вища фаза або вища форма революційної ситуації (стор. 4, 119), про один і той же період висловлюється як про «поглиблення» (стор. 102, 117), або як про «назрівання» (стор. 114, 122) революційної кризи. Нарешті, в книзі читач зустрічає згадки про партійну кризу (стор. 81), кризу «верхів» (стор. 82, 116), кризу системи державної влади (стор. 116), кризу всієї соціально-економічної і політичної системи самодержавства (стор. 122). Це все не сприяє досить чіткому розкриттю суті революційної кризи в цілому, її місця в революційному процесі, співвідношення з революційною ситуацією і революцією. Виходячи з цього, в рецензованій книзі, мабуть, цілком доречним був би спеціальний розділ з теоретичним висвітленням проблеми на основі лєнінських положень, які автор широко використав при висвітленні конкретно-історичного матеріалу. На нашу думку, зосередження в одному місці відповідних теоретичних положень В. І. Леніна та їх глибокий аналіз допомогло б читачеві зразу ж увійти в саму суть марксистсько-лєнінського вчення про революційний процес з усіма його компонентами, зокрема революційною ситуацією, революційною кризою тощо. Крім того, такий авторський підхід відповідав би і тим завданням, які

* Див.: И. Д. Ковальченко, Г. И. Щетинина. К итогам изучения первой революционной ситуации в России.— «История СССР», 1979, № 4, стор. 209.

стоять нині перед радянською історичною наукою щодо дослідження теоретичних аспектів революційної ситуації початку ХХ ст.

Для своєї монографії автор використав велику кількість архівних документальних першоджерел, які збиралися і опрацьовувалися ним протягом багатьох років. Одним із свідчень цього є кілька посилань у книзі на вже неіснуючий з 1971 р. Харківський філіал ЦДІА УРСР (стор. 8, 104, 111). Чимало вперше введених у науковий обіг фактів доповнює аналогічний за змістом матеріал, уже опублікований у працях інших авторів. Маємо на увазі описи робітничих страйків, демонстрацій, селянських виступів тощо, витяги із соціал-демократичних (після II з'їзду РСДРП — більшовицьких) листівок, переважна більшість яких повністю опублікована в історико-документальних збірниках, на сторінках періодичних видань, у наукових та науково-популярних розвідках дожовтневого і радянського часу. Автор і сам посилається на багато таких публікацій, але ряд ґрунтовних праць, що прямо стосуються висвітлюваних ним подій і явищ, з незрозумілих причин він не використав**.

Заслуговує на увагу чимало нових фактів, які автор наводить для розкриття досліджуваної теми. Це стосується, зокрема, показу переселення українських селян на землі Сибіру (стор. 18) (хоча сама ця проблема, на нашу думку, заслуговувала докладнішого висвітлення); другої соціальної війни на селі (стор. 49); студентського руху (стор. 53—62, 106—107); краху націоналістичної і буржуазно-ліберальної пропаганди серед трудящих мас (стор. 97, 113). У монографії вдало висвітлено політику лавірування самодержавства в умовах революційної ситуації, загравання царських властей з робітниками і селянами шляхом мізерних поступок у фабрично-заводському і аграрному законодавстві (стор. 86—91),

крах «поліцейського соціалізму» жандарма Зубатова, який для ідейного роззброєння робітничого класу використовував навіть сіоністів (стор. 83—85).

Узагальнюючи залучений для дослідження великий фактичний матеріал, автор ілюструє його яскравими цифровими даними як взятими з праць інших радянських дослідників, так і виведеними з власних підрахунків на основі архівних джерел. Доречно це здійснено, зокрема, щодо використання царизмом військ і поліції проти революційної боротьби трудящих, щодо кількості страйків і демонстрацій робітників тощо (стор. 82, 92, 104, 116).

Аналізуючи процес посилення і дальшого розвитку робітничого і селянського руху в 1901—1903 рр., автор цілком слушно вдається до конкретного зображення форм боротьби обох експлуатованих класів за своє визволення (стор. 33—49). Так, пролетаріат, зазначається в монографії, використовував з цією метою економічні та політичні страйки, політичні демонстрації, масові сходки і мітинги. Увагу приділено навіть такій характерній для тих часів формі політичної боротьби, як розповсюдження листівок у театрах під час вистав (стор. 37). Селянство ж вело соціальну війну проти своїх гнобителів доступними йому засобами (самочинне захоплення поміщицьких земель, лук, озер і ставків, порубка поміщицьких і державних лісів, розгроми поміщицьких економій, фізичні розправи над визискувачами, економічні страйки тощо).

Проте викликає заперечення вживання автором без будь-яких застережень слова «терор» для узагальнення найгостріших виявів класової боротьби селян (стор. 48, 105), оскільки більшовики в той час пов'язували це поняття з діяльністю есерів, викриваючи шкідливість їх тактики боротьби «за землю і волю». Спірним є цілковите віднесення автором всього українського національного руху, включаючи і його революційно-демократичні та прогресивні течії, до «кризи верхів».

Загалом же слід вітати видання монографічного дослідження, яке є певним внеском у справу комуністичного виховання трудящих, насамперед молоді, на революційних традиціях нашого народу.

В. Г. Сарбей (Київ)

** Наприклад: В. Вакар (В. Правдин). Накануне 1905 г. в Киеве (Июльская стачка 1903 года), К., 1925; А. И. Бортник. Июльские дни 1903 года на юге России, Одесса, 1953; Ф. Е. Лось. Всеобщая стачка 1903 г. на Украине.— «Вопросы истории», 1953, № 8; та деякі ін.

Стоян Стоїменов,
СТРАНИЦИ ИЗ ТЕХНИЯ ЖИВОТ,
второ допълнено издание,
Партиздат, София,
1978, 318 с.

Стоян Стоїменов,
СТОРИНКИ З ІХ ЖИТТЯ,
друге доповнене видання,
Партиздат, София,
1978, 318 с.

Автор книги спогадів, що рецензується, — відомий громадський діяч Народної Республіки Болгарії, в минулому — активний учасник антифашистської боротьби, керівник легального партійного видавництва «Нов свят», невтомний пропагандист творів В. І. Леніна, радянської політичної, художньої та наукової літератури. Протягом багатьох років С. Стоїменов працював і спілкувався з рядом видатних діячів Болгарської комуністичної партії (БКП), учасниками революційного молодіжного руху, членами профспілкових та національно-революційних організацій, відомими вченими, письменниками, журналістами.

Підготовлена ним книга спогадів, що вийшла вже другим, значно доповненим виданням, містить близько 70 нарисів про багатьох політичних і культурних діячів Болгарії. Вона має джерелознавче значення для наукового вивчення цілого ряду проблем новітньої історії Болгарії, а також революційних та культурних зв'язків між радянським і болгарським народами. С. Стоїменов відтворив важливі сторінки біографії видатних діячів болгарського й міжнародного комуністичного руху Г. Димитрова і В. Коларова. Він, зокрема, розповів про такий факт, як повернення Г. Димитрова з СРСР на батьківщину на початку листопада 1945 р. та його перший виступ у Софії. Зміст цієї промови добре відомий дослідникам. Але цінність спогадів С. Стоїменова полягає в тому, що він розкрив атмосферу революційного ентузіазму трудящих, яка супроводжувала перші кроки діяльності Димитрова, коли він приступив до безпосереднього керівництва соціальними перетвореннями в Болгарії. Великий інтерес викликають і спогади про інші виступи Г. Димитрова, головним чином на конференціях Софійської обласної організації БКП. Розповідаючи про свої зустрічі з відомим діячем болгарського і міжнародного робітничого й комуністичного руху В. Коларовим, автор особливо підкреслює глибину й логічність змісту його виступів, яскраву літературну мову.

У спогадах змальовано портрети й інших керівних діячів БКП. Робітничої молодіжної спілки, революційних профспілок,

героїв антифашистського руху Опору, а саме: С. Димитрова, Т. Костова, Е. Маркова, В. Тричкова, Н. Іванова, Й. Николової. Автор розповідає, наприклад, про участь Кюстендільської окружної організації БКП, на чолі якої стояв С. Димитров, у боротьбі болгарського народу проти змови правих буржуазних партій і врангелівських штабів у 1922 р. В результаті цієї боротьби було зірвано план фашистського перевороту в 1922 р. Не менш цікавими є сторінки про діяльність С. Димитрова на посту керівника радіостанції «Наводен глас», яка працювала на хвилі радіо Софії і через яку комуністи Болгарії викривали прогітлерівську політику правлячих кіл країни.

Спогади Стоїменова про керівників народно-демократичної Болгарії, безперечно, можуть бути використані при підготовці їх наукових біографій, а також при висвітленні окремих періодів їх діяльності.

Значну увагу в книзі приділено висвітленню ідеологічної та агітаційно-пропагандистської діяльності БКП у 30—40-х роках. Дуже важливими є нариси про пропагандистів марксистсько-ленінського вчення, учених-суспільствознавців Г. Бакалова і Т. Павлова. С. Стоїменов розповідає про свої зустрічі з Г. Бакаловим після його повернення до Болгарії на початку 1932 р., про спільну роботу у видавництві «Нов свят», про переклад і підготовку до друку творів К. Маркса і В. І. Леніна, біографії В. І. Леніна, а також наукових і художніх праць радянських авторів. Цей матеріал, безумовно, може бути використаний дослідниками при вивченні питання розповсюдження й пропаганди в Болгарії ідейної спадщини основоположників наукового комунізму. Дуже цікавими є й сторінки про видатного болгарського філософа, політичного й громадського діяча Т. Павлова, з яким автора спогадів зв'язувала багаторічна дружба. С. Стоїменов розповідає про видання науково-популярних брошур Т. Павлова («Що таке філософія», «Що таке матерія», «Що таке свідомість», «Випадковість і необхідність» тощо) та їх значення в умовах монархофашистської Болгарії. С. Стоїменов наводить вдячні слова Т. Павлова на адресу радянських дослідників, які допомагали йому в підготовці «Теорії відображення» — праці, що зробила її автора все-світньо відомим.

Багато уваги приділено в мемуарах діяльності партійних журналістів, які і в умовах суворої цензури продовжували випускати комуністичні й демократичні газети та журнали. С. Стоїменов розповідає про активного співробітника партійної преси 30-х років Д. Найденова, відзначаючи його високу кваліфікацію, аргументованість і полум'яний стиль публікацій, про журналістську діяльність видатного поета, національного героя болгарського народу Н. Вапцарова, який загинув у 1942 р. Автор спиняється на тому пе-

ріоді в житті Н. Вапцарова, коли він очолював редакцію щотижневика «Литературен критик» (перша половина 1941 р.) і згуртував навколо газети широкий актив пролетарських і прогресивних письменників. У нарисах подано цікаві дані про комуніста К. Веселинова та газету «Глобус», якою він керував. Газета вміщувала на своїх сторінках інформації з міжнародних і внутрішньополітичних питань, а також з проблем економіки й культури. Автор розповідає про організаторів партійної преси, наприклад, про В. Калчева — директора газети «Ехо» у першій половині 30-х років, про фіктивних редакторів газет — рядових робітників, які брали на себе відповідальність перед властями за публікацію матеріалів, щоб зберегти кадри кваліфікованих партійних публіцистів.

Новий матеріал знайдуть для себе у спогадах дослідники болгарської культури, літератури, мистецтва. Цікаво розповідає автор про одного з перших пролетарських поетів Болгарії Д. Полянова, а також про відомих письменників Г. Караславова, Н. Хрелкова, К. Кюлявкова, К. Великова, художників А. Жендова, В. Димитрова-Майстора та інших.

С. Стоїменов у багатьох нарисах розповідає про увагу болгарської прогресивної інтелігенції, робітників і селян до культурного життя в СРСР, про розповідження в Болгарії таких класичних творів радянських письменників, як «Залізний потік» О. Серафимовича, «Цемент»

Ф. Гладкова, «Піднята цілина» М. Шолохова, а також публіцистичних творів з питань соціалістичного будівництва в Радянському Союзі, радянсько-болгарських культурних взаємин. І хоча питання це вже висвітлювалося автором¹, у рецензованій книзі повідомляється багато нових фактів, і, що найголовніше, вони подаються в новому аспекті — крізь призму поглядів тих, хто на практиці здійснював культурні взаємозв'язки між двома братніми народами.

Джерелознавча цінність спогадів полягає ще й у тому, що С. Стоїменов наводить велику кількість документів державних і партійних архівів. Наводяться цікаві документи з особистого архіву автора. Серед них — листи Т. Павлова, Г. Караславова, К. Кюлявкова та інших, що поглиблюють уявлення читачів про ідеологічну діяльність БКП у досліджуваній період.

Таким чином, книга С. Стоїменова висвітлює багато аспектів новітньої історії Болгарії, політичне й культурне життя країни в 20—40-х роках. Безперечно, спогади будуть цікавими не лише для спеціалістів, а й для широких кіл читачів.

Г. П. Чернявський (Харків)

¹ С. Стоїменов. И перото бе щик. Споменн, София, 1974.

Хроніка та інформація

Відзначення 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі Союзу РСР

НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ В КИЇВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ ІНСТИТУТІ КУЛЬТУРИ ім. О. Є. КОРНІЙЧУКА

1 листопада 1979 р. у Київському державному інституті культури ім. О. Є. Корнійчука відбулася наукова конференція «В єдиній сім'ї радянській», присвячена 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Українською РСР у складі СРСР.

Вступним словом конференцію відкрив зав. кафедрою історії, д-р істор. наук, проф. О. А. Парасунько, який, зокрема, підкреслив, що визволення Західної України від чужоземного гніту і її возз'єднання з УРСР було видатною подією в багатовіковій історії українського народу.

З доповіддю «Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі — видатна перемога лєнінської національної політики» на конференції виступив в. о. доц. кафедри історії, канд. істор. наук П. С. Гончарук. Доповідач підкреслив, що возз'єднання було підготовлене всім ходом тривалої наполегливої боротьби трудящих західноукраїнських земель проти окупаційного режиму польських поміщиків і капіталістів, їх помічників з клерикально-буржуазних партій, проти наступу фашизму та війни.

Доц. кафедри політекономії та наукового комунізму, канд. істор. наук С. У. Забіляк свою доповідь присвятив боротьбі Комуністичної партії Західної України за встановлення Радянської влади. Численні приклади, наведені доповідачем, свідчили про керівну роль КПЗУ в революційній боротьбі трудящих Західної України.

З повідомленням про роль молоді Західної України в боротьбі за торжество ідей В. І. Леніна виступила студентка 4-го курсу

бібліотечного факультету І. Артем'єва.

Проблемам відображення в українській літературі боротьби трудящих західних областей України за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі присвятив свій виступ зав. кафедрою літератури, д-р філол. наук, проф. О. В. Клименко. Доповідач розкрив важливу роль революційної літератури у вихованні трудящих у комуністичному дусі.

Студентка 4-го курсу бібліотечного факультету І. Сулима у своєму виступі розповіла про розвиток народної освіти в західних областях України, де напередодні возз'єднання налічувалося 3 млн. 350 тис. неписьмених та малописьмених. Нині в краї функціонує понад 6 тис. шкіл, у яких близько 100 тис. учителів навчають 1,7 млн. учнів.

Любов до першої в світі країни соціалізму, вірність революційним традиціям відбили своє відображення і в піснях, складених у містах та селах Західної України. Цій проблемі присвятив свій виступ зав. кафедрою хорového диригування, заслужений діяч мистецтв УРСР, проф. М. П. Гринишин. Його виступ супроводжувався музичними інструціями, в яких узяли участь сам автор і студенти факультету культосвітньої роботи.

Робота наукової конференції свідчить про великий інтерес істориків і широкої громадськості до героїчної боротьби трудящих Західної України за возз'єднання з УРСР у складі Союзу РСР.

О. С. Позіна (Київ)

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ В ІВАНО-ФРАНКІВСЬКУ

27 жовтня 1979 р. в Івано-Франківську відбулася організована Івано-Франківським обкомом Компартії України обласна науково-теоретична конференція на тему: «40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — торжество ленінської національної політики КПРС».

В її роботі взяли участь члени бюро обкому, міськкомів і райкомів партії, секретарі міськкомів і райкомів ЛКСМУ, викладачі суспільних наук, лектори, пропагандисти, а також ветерани партії, активні борці за встановлення Радянської влади на Прикарпатті, учасники визвольного походу Радянської Армії у вересні 1939 р.

Вступним словом конференцію відкрив перший секретар Івано-Франківського обкому Компартії України І. І. Скиба. Осінні дні 1979 р., сказав він, осяяні світлом пам'ятних дат — 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників і 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною. Ці історичні дати трудящі Прикарпаття відзначають у переддень 62-ї річниці Великого Жовтня, який відкрив нову сторінку в історії людства, поклав початок революційному перетворенню світу. Роки, що минули після історичного возз'єднання, стали періодом великих перемог у соціалістичному і комуністичному будівництві, яскравим свідченням торжества ленінської національної політики.

На конференції були заслухані доповіді: «Возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною — торжество ленінської національної політики КПРС», «Боротьба трудящих Західної України проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною», з якими виступили секретар обкому Компартії України, канд. істор. наук П. Д. Сардачук і проректор Івано-Франківського педагогічного інституту імені В. С. Стефаніка, д-р істор. наук, проф. І. К. Васюта, а також співдоповіді: «Історичне значення возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі» (канд. істор. наук, доц. Івано-Франківського інституту нафти і газу В. Ю. Твердохліб), «Визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників — великий інтернаціональний подвиг радянського народу, його доблесних Збройних Сил» (ст. викладач кафедри історії КПРС і політекономії Івано-Франківського державного медичного інституту А. Л. Ясинський), «Критика буржуазних фальсифікаторів історії возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною» (канд. істор. наук, доц. Івано-Франківського інституту нафти і газу С. М. Чапуга).

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, підкреслювали доповідачі,

мала вирішальне значення і для трудящих Західної України, надихнула народні маси на боротьбу проти іноземного поневолення, за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною. Цей рух очолили партійні організації, які, зміцнивши в горнілі класових битв, оформилися у Комуністичну партію Східної Галичини (пізніше — Комуністична партія Західної України). У вересні дні 1939 р. ця священна боротьба увінчалася перемогою. Возз'єднавшись з Радянською Україною у братерській сім'ї народів СРСР, трудівники західноукраїнських земель досягли небачених вершин у соціалістичному, економічному і культурному розвитку. Возз'єднання стало справжнім триумфом ідей пролетарського інтернаціоналізму, завдало нищівного удару по ідеології українського буржуазного націоналізму.

У виступі колишнього члена КПЗУ, депутата Верховної Ради УРСР першого скликання О. Я. Сенюк підкреслювалася керівна роль комуністів у революційній боротьбі трудящих Прикарпаття за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною.

Яскраві факти про торжество колгоспного ладу в цьому краї, досягнення трудівників села навела голова колгоспу «Радянська Конституція» Городенківського району, Герой Соціалістичної Праці М. О. Скіцько.

Роботі партійних організацій по патріотичному та інтернаціональному вихованню трудящих був присвячений виступ другого секретаря Галицького райкому Компартії України О. М. Іваницького.

Учасники конференції відзначали, що 40-річчя возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною викликає нове піднесення ідейно-виховної роботи, пропагування всепермагаючих ідей пролетарського інтернаціоналізму, ленінської дружби народів.

Трудящі Івано-Франківщини, як і всі радянські люди, понад усе цінують завойоване у боротьбі право бути громадянами Країни Рад. Безмежно вдячні рідній Комуністичній партії за посвяченню турботу про розвиток краю, добробут його трудівників, прикарпатці одностайно підтримують політичний курс КПРС, плотьотворну, багатогранну діяльність її Центрального Комітету, Політбюро ЦК на чолі з вірним лідером Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР товаришем Л. І. Брежневим.

Обласна науково-теоретична конференція стала визначною подією в ідеологічній, політико-виховній діяльності партійних організацій Івано-Франківщини.

В. М. Яковичин (Івано-Франківськ)

НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У ЛЬВІВСЬКОМУ ІСТОРИЧНОМУ МУЗЕЇ

11 жовтня 1979 р. у Львівському історичному музеї відбулася науково-практична конференція «В сім'ї єдиній», присвячена 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною у складі СРСР. Її організаторами були Львівський обком Компартії України, Інститут суспільних наук АН УРСР, Львівський історичний музей та обласна організація Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури.

Вступним словом конференцію відкрив секретар Львівського обкому Компартії України Д. А. Яремчук. «Возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі у складі СРСР — видатна подія в житті і в історії українського народу, торжество ленінської національної політики» — тема доповіді директора Інституту суспільних наук АН УРСР, канд. істор. наук В. П. Чугайова.

Питання інтернаціонального й патріотичного виховання трудящих на експозиції Львівського історичного музею у світлі постанови ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи» присвятив свою доповідь директор музею Б. М. Чайковський.

Учасники конференції заслухали повідомлення заст. голови правління обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури І. А. Кудіна про пам'ятні місця на Львівщині, пов'язані з боротьбою трудящих західноукраїнських земель за возз'єднання з Радянською Україною, та вченого секретаря Львівського історичного музею Ю. В. Буракова — «Нові форми пропаганди радянської дійсності музейними засобами».

Присутні — ветерани революційної боротьби, громадськість міста, працівники музеїв області — з великою цікавістю прослухали спогади колишніх депутатів Народних Зборів Західної України І. І. Стороняка, К. П. Пильо та М. С. Кіх (у відеомагнітофонному запису) про незабутні дні «золотої вересня» 1939 р., коли здійснилась мрія всіх трудящих західноукраїнських земель про возз'єднання з УРСР у складі Союзу РСР.

Учасники конференції оглянули нову експозицію Львівського історичного музею, присвячену знаменній даті.

Ю. В. Бураков (Львів)

МІЖРЕСПУБЛІКАНСЬКА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ МОЛОДИХ УЧЕНИХ

31 жовтня 1979 р. в Інституті історії АН УРСР відбулася міжреспубліканська наукова конференція, у якій взяли участь молоді вчені Української та Литовської РСР. Конференція була присвячена 325-річчю возз'єднання України з Росією і 40-річчю возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Вступним словом конференцію відкрив директор Інституту історії АН УРСР, чл.-кор. АН УРСР, проф. Ю. Ю. Кондуров. Він підкреслив, що молодь Інституту історії АН УРСР щорічно збирається на свої конференції, які є своєрідним підсумком її наукової роботи. Нинішня конференція вийшла за рамки Інституту і стала міжреспубліканською. Ю. Ю. Кондуров сердечні привітав її учасників і побажав їм успіхів у науковій діяльності.

На пленарному засіданні були заслухані доповіді канд. істор. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії АН УРСР В. А. Смолія — «Возз'єднання України з Росією та його історичне значення» й мол. наук. співроб. Інституту історії АН Литовської РСР С. Ю. Вайтекуса — «Роль

періодичної преси Радянської Литви в пропаганді досягнень культури України і культурного співробітництва з Литовською РСР у роки зрілого соціалізму».

На конференції працювало три секції, на яких розглядалися актуальні питання вітчизняної історії дожовтневого й радянського періодів, а також ряд проблем зарубіжної історії. Керували секціями відомі радянські вчені члени-кореспонденти АН УРСР В. І. Клоков, І. М. Мельникова, Ф. П. Шевченко, доктори історичних наук А. В. Лихолат, А. В. Санцевич, Р. Г. Симоненко, П. С. Сохань, І. М. Кулинич, І. С. Хміль.

На засіданні секції з питань вітчизняної історії дожовтневого періоду з доповідями виступили: молодші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР О. М. Дзюба («Вплив освіти на формування ідеологічних передумов возз'єднання України з Росією»), В. В. Румянцев («Законодавство Росії XVIII ст. про геральдику міст України»), О. І. Гуржій («Феодальне землеволодіння і джерела його формування на Лівобережній Україні в

першій половині XVIII ст.», Л. Ф. Лось («Відображення зв'язків російського й українського народів на сторінках «Колокола»), П. Г. Усенко («Участь польських революціонерів-демократів у суспільному русі Росії 50—60-х років XIX ст.») та аспіранти Інституту історії АН УРСР О. В. Тодійчук («Публікація джерел з історії визвольної війни 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією в «Чтениях Московского общества истории и древностей российских») і О. А. Диченко («Радянська історіографія грудневого збройного повстання 1905 р. на Україні»).

Засідання другої секції було присвячене питанням історії дружби народів СРСР. Про двостороннє співробітництво союзних республік і його роль у зміцненні дружби народів СРСР йшлося у доповіді мол. наук. співроб. Інституту історії АН Литовської РСР Ф. М. Жигараса — «Економічне співробітництво Литовської і Української РСР в умовах розвинутого соціалізму» та аспіранта Інституту історії АН УРСР В. М. Міщенко — «Зближення та взаємобогачення національних культур народів СРСР в умовах розвинутого соціалізму (на прикладі Української та Вірменської РСР)». На засіданні секції виступили молодші наукові співробітники Інституту історії АН УРСР В. Й. Бузало — «Зміцнення дружби і співробітництва молоді Української РСР з юнаками і дівчатами союзних республік у роки дев'ятої п'ятирічки (на прикладі ударних комсомольських будов УРСР)», О. М. Веселова — «Патріотичне й інтернаціональне виховання молодшої робітничої зміни в роки восьмої п'ятирічки (на матеріалах училищ профтехосвіти УРСР)», Н. П. Барановська — «Пропаганда в радянській пресі міжреспубліканського взаємообміну передовим виробничим досвідом — характерна риса соціалістичного способу життя», працівник Республіканської комсомольської школи при ЦК ЛКСМУ Т. В. Фініков — «Участь студентських загонів Української РСР у розвитку народного господарства Калмицької АРСР» та аспірант

Інституту історії АН УРСР Ю. В. Сиволюб — «Тенденції розвитку соціалістичного змагання між трудовими колективами УРСР і союзних республік в останнє десятиріччя».

Питання історії зарубіжних країн перебували в центрі уваги роботи третьої секції. Тематично повідомлення на секції можна розділити на дві групи: двостороннє співробітництво країн соціалістичної співдружності та участь зарубіжних інтернаціоналістів у Жовтневій революції і громадянській війні на Україні. З великим інтересом заслухали присутні повідомлення аспіранта Інституту історії АН УРСР О. В. Петрова, присвячене питанням розвитку болгаро-польського економічного і науково-технічного співробітництва в 60—70-х роках, а також молодших наукових співробітників Інституту Т. В. Клищенко («Роль співробітництва поріднених областей УРСР і УНР у соціалістичних перетвореннях культури і побуту села»), М. С. Держальюка («Радянська Україна й Угорська Радянська Республіка 1919 року») та ст. лаборанта Н. А. Чепурко («Участь трудящих Югославії в Жовтневій революції і громадянській війні на Україні»).

На заключному пленарному засіданні було підбито підсумки роботи секцій. Їх керівники дали високу оцінку виголошеним доповідям, підкресливши, що всі вони побудовані на великому фактичному матеріалі. Було висловлено думку про доцільність публікації матеріалів конференції в окремому збірнику, а також про необхідність винесення на обговорення ширшого кола проблем, які досліджуються молодими вченими.

У заключному слові заст. директора Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук А. В. Санцевич відзначив, що конференція сприятиме підвищенню науково-теоретичного рівня досліджень молодих учених.

В. А. Смолій (Київ),
В. Ф. Репринцев (Київ)

*

60-річчя П. Л. ВАРГАТЮКА

23 листопада 1979 р. на розширеному засіданні Вченої ради Інституту історії партії при ЦК Компартії України — філіалу Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КНПРС — відбулося вшанування старшого наукового співробітника Інституту, доктора історичних наук, професора Петра Логвиновича Варгатюка з нагоди 60-річчя від дня його народження.

Засідання відкрив директор Інституту історії партії при ЦК Компартії України, чл-

кор. АН УРСР В. І. Юрчук. Він повідомив, що за багаторічну плідотворну наукову діяльність Президія Верховної Ради Української РСР нагородила П. Л. Варгатюка Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. У своєму виступі В. І. Юрчук висловив про життєвий шлях, наукову та громадсько-політичну діяльність ювіляра.

П. Л. Варгатюк народився 24 листопада 1919 р. у с. Берестовець Уманського району Черкаської області в селянській родині.

Після закінчення в 1935 р. семирічки почав трудову діяльність на руднику у Кривому Розі, одночасно навчаючись у середній школі. В 1942 р. П. Л. Варгатюк закінчує Середньоазіатський державний університет. Потім — служба в лавах Радянської Армії. Після демобілізації, в березні 1946 р., він вперше ввійшов (як викладач) у студентську аудиторію Криворізького педагогічного інституту, з яким зв'язано майже 30 років його життя. З травня 1975 р. П. Л. Варгатюк працює старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України. Виступаючий розповідь про наукову діяльність ювіляра. Перу П. Л. Варгатюка належить більше 100 друкованих праць. У центрі його науково-дослідницької роботи — складна і невичерпна тема «В. І. Ленін і більшовицькі організації України». Їй присвячені кандидатська і докторська дисертації, монографії «В. І. Ленін і Катеринославська більшовицька організація» (1961), «Партія великої загиб» (1970), колективна монографія «В борні й труді по Іллічу» (1970), збірник документів і матеріалів «Екатеринославщина в революції 1905—1907 гг.» (1975), ряд журнальних статей. П. Л. Варгатюк брав активну участь у підготовці четвертого видання «Нарисів історії Комуністичної партії України», входив до складу редколегії тому «Дніпропетровська область» багатомної «Історії міст і сіл Української РСР». Під його керівництвом завершується створення фундаментальної двотомної хроніки подій «Велика Октябрська соціалістическая революція і перемога Советської влади на Україні».

П. Л. Варгатюк — член редакційно-видавничої Ради Політвидаву України, редколегії «Українського історичного журналу», Вченої ради та спеціалізованої ради по захисту дисертації Інституту історії партії при ЦК Компартії України.

Радянський уряд і Комуністична партія високо оцінили суспільно-політичну та наукову діяльність П. Л. Варгатюка. Він на-

городжений орденами Жовтневої революції, «Знак пошани», 6 медалями, Почесною Грамотою Президії Верховної Ради УРСР. Професору П. Л. Варгатюку присвоєно звання Заслуженого працівника вищої школи Української РСР.

Від імені колективу Інституту історії партії при ЦК Компартії України ювіляра поздоровив заст. директора, д-р екон. наук В. М. Мазур, зав. сектором історії партії, д-р істор. наук Л. П. Нагорна.

З сердечними словами привітання виступили: доц. кафедри історії КПРС ВПШ при ЦК Компартії України, канд. істор. наук Є. Я. Безпалко, заст. директора Київського філіалу Центрального музею В. І. Леніна, канд. істор. наук М. Д. Парфененко, ст. науковий співроб. Інституту історії АН УРСР, д-р істор. наук Є. М. Склярєнко, зав. кафедрою історії КПРС ІПК при КДУ, д-р істор. наук, проф. П. М. Шморгун, зав. кафедрою історії КПРС природничих факультетів КДУ, д-р істор. наук, проф. М. М. Матвійчук, доц. кафедри історії КПРС гуманітарних факультетів КДУ, канд. істор. наук А. Ф. Мінгазутдінов, зав. редакцією історико-партійної та історичної літератури Політвидаву України, канд. істор. наук Я. М. Бортияк, заст. головного редактора «Українського історичного журналу», д-р істор. наук М. В. Коваль, зав. кафедрою Ворошиловградського сільськогосподарського інституту, доц., канд. істор. наук П. Ф. Решодько.

На адресу ювіляра надійшли вітальні телеграми, листи від різних організацій і установ, окремих науковців з різних кінців нашої республіки.

Тепло зустрінутий присутніми виступив П. Л. Варгатюк. Він подякував товаришам за сердечні побажання, за високу оцінку його наукової та громадсько-політичної роботи. Ювіляр запевнив присутніх, що і надалі віддаватиме всі свої сили і знання справі служіння Комуністичній партії, радянській історичній науці.

С. С. Діброва (Київ)

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

Д. М. ЩЕРБАКОВИМ

16 листопада 1979 р. на засіданні спеціалізованої Вченої ради при Інституті історії партії при ЦК Компартії України — філіалі Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук завідуючим кафедрою наукового комунізму Одеського державного університету ім. Мечникова Д. М. Щербак о в и м на тему: «Діяльність революційних соціал-демократичних організа-

цій України по політичному вихованню пролетаріату у керівництві робітничим рухом (1895—1904 рр.)».

Офіційні опоненти д-р істор. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії АН СРСР М. С. Воліп, доктор істор. наук, професори П. Л. Варгатюк, М. О. Буцько, Л. О. Суярко у своїх виступах відзначили, що дослідження Д. М. Щербак о в а присвячено важливій актуальній проблемі — формуванню революційної ідеології

російського пролетаріату, багатогранній діяльності марксистів-ленінців, більшовиків по перетворенню робітничого класу в гегемона визвольного руху в Росії в перед-революційний період (1895—1904 рр.). Виступаючи підкреслили високий ідейний і науково-теоретичний рівень дисертації, різноманітність і широту джерельної бази.

В обговоренні дисертації взяли участь д-р істор. наук, професор П. М. Шмор-гун та д-р істор. наук, професор А. Ф. Вовчик, які високо оцінили дисертацію Д. М. Щербакова.

Високу оцінку дослідження дисертанта здобуло й у відзивах на автореферат, що

були зачитані на засіданні Вченої ради. Їх надіслали д-р істор. наук, ст. наук, співробітник відділу історії КПРС Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС С. Л. Титаренко, кафедри історії КПРС Одеської ВПШ, Харківського, Дніпропетровського і Львівського державних університетів.

Спеціалізована Вчена рада ухвалила порушити клопотання перед ВАК СРСР про присудження Д. М. Щербакову вченого ступеня доктора історичних наук.

Н. К. Лактіонова (Київ)

ГЕОРГІЙ АНТОНОВИЧ ШВЕД

12 листопада 1979 р. після тяжкої хвороби помер член КПРС з 1947 р., відповідальний секретар Головної редакції і член Головної редакційної колегії Української Радянської Енциклопедії Георгій Антонович Швед.

Г. А. Швед народився 23 квітня 1923 р. у м. Києві в сім'ї будівельника. Вісімнадцятирічним юнаком почав свою трудову діяльність токарем на одному із заводів м. Омська. З 1944 р. він — комсорг ЦК ВЛКСМ на київському заводі «Більшовик», у 1945—1947 рр. — голова завкому цього підприємства. В 1947 р. його обирають першим секретарем Жовтневого райкому комсомолу м. Києва. В 1948—1950 рр. Г. А. Швед на відповідальній роботі в Київському міському комсомолу, а в листопаді 1950 р. його обирають першим секретарем Київського міського ЛКСМУ.

Після закінчення Вищої партійної школи при ЦК Компартії України в 1955 р. Г. А. Швед працював викладачем і був секретарем партійної організації Київського інституту фізичної культури. Перей-

шовши на роботу в 1958 р. до Головної редакції УРЕ, він багато сил і енергії віддав організації розвитку енциклопедичної справи в республіці, зокрема підготовці першого видання Української Радянської Енциклопедії. З 1967 р. Г. А. Швед — відповідальний секретар Головної редакції і член Головної редакційної колегії УРЕ. На цій посаді повністю розкрився його організаторський талант. Він зробив великий внесок у науково-редакційну підготовку багатьох фундаментальних енциклопедичних видань, зокрема Радянської енциклопедії історії України (в 4-х томах), «Історії міст і сіл Української РСР» (у 26-ти томах), перших томів 2-го видання УРЕ. За заслуги перед Батьківщиною Г. А. Швед нагороджений орденом Дружби народів, двома орденами «Знак Пошани», медалями, а також Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР. Світла пам'ять про Георгія Антоновича Шведа — принципового комуніста, невтомного трудівника, чуйну людину — на завжди збережеться в серцях усіх, хто його знав.

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Л. М. Кравченко*

Коректор *Є. І. Міхнова*

Здано до набору 6.12.79. Підп. до друку 15.01.80. БФ 30109. Формат 70×108¹/₁₆. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,14. Тираж 4575 прим. Зам. К-163.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репина, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252039, Київ-30, вул. Леніна, 19

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», 1980, № 1 (225), ЯНВАРЬ. (На українском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР, Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

НОВІ КНИГИ

БРЕЖНЕВ Л. И. — Об основных вопросах экономической политики КПСС на современном этапе. Речи и доклады. В 2-х т. Т. 1. Изд. 2-е, доп. М., Политиздат, 1979. 568 с.

НАСЕР Г. А. — Проблемы египетской революции. Избранные речи и выступления. 1952 — 1970 гг. Пер. с араб. М., «Международные отношения», 1979. 254 с.

БАСМАНОВ М. — В обозе реакции: троцкизм 30-х — 70-х годов. М., Политиздат, 1979. 271 с.

БИЛЕЦЬКИЙ П. О. — Українське радянське мистецтво. К., «Мистецтво» 1979. 118 с.

Герои первых пятилеток. Сборник. М., «Известия», 1979. 128 с.

ДМИТРИЕНКО М. Ф. — Там, на шахте угольной. Рассказ о шахтерской династии. К., «Молодь», 1979. 110 с.

ДЬЯКОВ В. А. — Освободительное движение в России. 1825 — 1861 гг. М., «Мысль», 1979. 287 с.

Единство рабочего класса и идеологическая борьба. М., Политиздат, 1979. 295 с.

ЗИМЕНКОВ Р. И. — Империализм и развивающиеся страны: политика транснациональных корпораций. М., «Знание», 1979. 64 с.

Изменения социальной структуры советского общества (1921 — середина 30-х гг.). М., «Мысль», 1979. 343 с.

Історія ВЛКСМ і Всесоюзної піонерської організації ім. В. І. Леніна. К., «Вища школа», Головне видавництво, 1979. 319 с.

Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму [1945 — 70-і роки]. Кн. 2. УРСР в період розвинутого соціалізму і будівництва комунізму [кінець 50-х — 70-і рр.]. К., «Наукове думка», 1979. 699 с.

КАЧАНОВ В. П. — Разрядка напряженности и борьба за единство рабочего класса в странах капитала. М., «Знание», 1979. 64 с.

КОВАЛЬЧАК Г. І., СЛИВКА Ю. Ю., ЧУГАЙОВ В. П. — Подія великого історичного значення. К., Політвидав України, 1979. 220 с.

Комуністичне виховання на уроках історії. Вид. 2-е, перероб. К., «Радянська школа», 1979. 144 с.

Латинская Америка в цифрах. Справочник. М., «Наука», 1979. 216 с.

Маоизм без Мао. Сборник статей. М., Политиздат, 1979. 319 с.

МАРДОНЕС Г. К. — ЦРУ без маски. М., «Мысль», 1975. 175 с.

Мир социализма в цифрах и фактах. 1978. Справочник. М., Политиздат, 1979. 120 с.

Мирное сосуществование и борьба за социальный прогресс. М., Политиздат, 1979. 319 с.

МУРМАНЦЕВА В. С. — Советские женщины в Великой Отечественной войне. 1941 — 1945. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Мысль», 1979. 293 с.

Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації. Ужгород, «Карпати», 1979. 310 с.

Народное хозяйство Украинской ССР в 1978 году. Статистический ежегодник. К., «Техника», 1979. 357 с.

Научные основы руководства развитием социалистического общества. К., Политиздат Украины, 1979. 269 с.

ОБУШЕНКОВА Л. А. — Королевство Польское в 1815 — 1830 гг. Экономическое и социальное развитие. М., «Наука», 1979. 295 с.

ПИХА Д. Д. — Деятельность Коммунистической партии по подготовке трудящихся к защите СССР. 1929 — 1941 гг. На материалах Украины. К., «Вища школа», Издательство при Киевском университете, 1979. 167 с.

Под солнцем дружбы и братства. Экономическое и социальное развитие Советского Придунайского края. Документы и материалы [1954—1967]. Одесса. «Маяк», 1979. 204 с.

Советская журналистика и коммунистическое воспитание трудящихся. М., Издательство Московского университета, 1979. 215 с.

Социалистическое общество и профсоюзы. М., Профиздат, 1979. 463 с.

30 лет экономического развития ГДР. Сборник. М., «Прогресс», 1979. 374 с.

ТРОНЬКО П. — Защищая Советскую Родину. Из истории борьбы комсомольцев и молодежи Советской Украины против немецко-фашистских захватчиков в период Великой Отечественной войны. 1941—1945. М., «Молодая гвардия», 1979. 336 с.

УНДАСЫНОВ И. Н. — Коммунисты и лейбористская партия. 1919—1923. М., «Наука», 1979. 269 с.